

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYDSKE ÅRBØGER

II. halvbind

1951

Udgivet af

Historisk samfund for Sønderjylland

Sønderjydske årbøger

1951

Ud g i v e t

af

Historisk samfund for Sønderjylland

ved

H. Lausten-Thomsen

Hans Lund

Johan Hvidtfeldt

Peter Kr. Iversen

INDHOLD:

A. Svensson: Dansk samråd. Et bidrag til sønderjysk historie før og under den tyske besættelse..	Side 1—113
M. Vesterdal: En fourers oplevelser i 1850 (forts.)	» 114—154
Hans Vald. Gregersen: Kirkeeje i Bjolderup sogn	» 155—159
Hans Vald. Gregersen: Fra den nationale vækkelse i landsognene omkring Åbenrå.....	» 161—201
Anders Bjerrum: Anglernes hjemstavn	» 202—254
J. Holdt: En sømandsfærd for 100 år siden.....	» 255—291
Anmeldelser:	
Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein, Kreis Eckernförde (ved M. Mackeprang)..	» 292—296
Emilie Andersen: De Hansborgske Registranter II (ved Johanne Skovgaard)	» 296—300
Festgabe Professor D. Dr. Otto Scheel zum 75. Geburtstage am 7. März 1951 dargebracht (ved J. Holdt)	» 300—303
To små bøger af J. Schmidt Wodder (ved J. Holdt)	» 304—305
Nicolai Svendsen: Spare- og lånekassen for Skærbæk og omegn gennem 90 år med nogle træk af egnens historie (ved H. Lausten-Thomsen).....	» 305—306
Tønder Landmandsbank 1901—1951 (ved H. Lausten-Thomsen)	» 306—307
H. P. Jørgensen: Uge sogn — Et grænsesogn i 1500 år (ved Knud Fanø)	» 307—308
Louis E. Grandjean: De danske Gotlandsfarere (ved Hans Vald. Gregersen)	» 308—309
M. K. Gram: Rødding frimenighed og dens præstefolk 1889—1922 (ved J. Holdt)	» 309—310
Anerkendelse for afhandling i Sønderjydske årbøger ..	» 311
Peter Kr. Iversen og Knud Fanø: Historisk samfund 1950/51	» 312—316

Fra den nationale vækkelse i landsognene omkring Åbenrå

Af Hans Vald. Gregersen.*)

Stærkt fremmet af de revolutionære bevægelser ude i Europa nåede de liberale ideer omkring 1830 også frem til Sønderjylland, det gamle grænseområde mellem dansk og tysk. Med dannelsen af en særlig stænderforsamling for hertugdømmet Slesvig, der første gang kunne træde sammen i 1836, skabtes et forum, hvorfra disse tanker kunne føres ud i livet. Hermed var der også givet den sønderjyske bondestand lejlighed til, at den kunne lade sin røst høre jævnsides med de øvrige stænder. Det viste sig imidlertid hurtigt, at det ikke så meget var de liberale tanker, der optog bondestanden. Langt mere betød dens sociale stilling, som igen viste sig at være uløseligt sammenkædet med det nationale spørgsmål.

Den sønderjyske bondestand sad fra gammel tid inde med en ret udpræget selvfølelse, der var en følge af overvejende gode økonomiske kår i forbindelse med et ret omfattende selvstyre, der som regel var af gammel dato. Da talesproget overalt på landet i Nord- og Mellemslesvig var dansk, gav denne selvfølelse sig ofte udslag i opposition til embedsmandsklassens bourgeoisiekultur i tysk klædedragt. Netop fordi embedsmændenes kultur gennemgående var tyskpræget, kunne dette århundredgamle modsætningsforhold mellem bonde og embedsmand i høj grad tages til indtægt for den danske nationale vækkelse i Nordslesvig.

*) Til denne afhandling har jeg modtaget understøttelse fra »Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse«, hvorfor jeg bringer den min ærbødige tak.

Indtil slutningen af 1840'erne var det lykkedes det danske sindelag at vokse sig stærkt i Sønderjyllands nordøstlige hjørne omkring Haderslev, hvor avisen „Dannevirke“ siden 1838 var den danske bevægelses talerør. De nye tanker havde desuden fundet grobund spredte steder i det nordlige midtland og på vestkysten, hvor enklavesognene og det kirkelige tilhørsforhold til Ribe bispestol påvirkede befolkningen i dansk retning. Danskheden var ligeledes ret stærk i Sundeved og på Als, hvor en socialt betinget uvilje imod det augustenburgske hertughof var følelig, ligesom Als fra gammel tid på det kirkelige område havde hørt under bispnen i Odense, hvilket betød, at de fleste af øens præster og lærere ved det nationale spørgsmåls fremkomst havde føling med dansk kulturliv.

Det meste af midtlandet mellem Tønder, Løgumkloster, Åbenrå og Gråsten var derimod endnu overvejende præget af passivitet over for den danske bevægelse. Denne egns stænderdeputerede, bonden Thies Hansen Steenholdt fra Rabsted, gik ovenikøbet åbenlyst over til den slesvigholstenske lejr og gjorde sig i 1840 ugleset af de danske ved at rejse rundt til sognefogederne i Slogs herred for at bevæge dem til at anmode kongen om, at det nyligt udsendte sprogreskript ikke måtte gælde dem.

Man har ment, at midtlandets „skæve firkant“ med dens ringe interesse for den danske vækkelse skulle have dybe rødder i denne egns historie, idet man har villet aflede disse egnes relativt stærke hjemmetyskeri af det tidligere gottorpske styre.¹⁾ Der er også levnet mange beviser på, at der fandtes et særligt gottorpsk sindelag i vide kredse af befolkningen omkring 1720, da kongen inddrog det gottorpske hertugdømme i kronen, men

¹⁾ Ludvig Andresen: *Geschichtliche Voraussetzungen, Entwicklung und Durchbruch des Nationalbewusstnis des Heimdeuschturns im »Schiefen Viereck« in Nordschleswig* (Deutsche Hefte für Volksforschung III, 208—220; IV, 41—58 (1933—34); jfr. *Der Schleswig-Holsteiner* 1934, 233—240, 267—272, 297—301 og 331—325). Troels Fink: *Gottorpstyret som forudsætning for hjemmetyskheden i Nordsløvig* (Fortid og Nutid XV, 107—119).

der findes ingen vidnesbyrd om, at et sådant kongefjendsk sindelag skulle have holdt sig helt op til den nationale vækkelses gennembrud i 1840'erne. Det er begivenheder, personer, ja ofte tilfældigheder i disse år, der har været afgørende for den enkeltes stillingtagen. Nordslesvigs danske kirke- og skolesprog har givet den danske kultur og dermed det danske sindelag overvægten i denne landsdel, mens det ligeledes dansk-talende Mellemslesvig som følge af tysk kirke- og skolesprog var blevet sydvendt.

Og dog har historiske forhold spillet en rolle. Nægtes kan det ikke, at den gottorpske liliputstats nordgrænse fra Nørre Løgum til Øster Løgum endnu den dag i dag er synlig som nordgrænse for den „truede firkant“, hjemmetyskhedens relativt stærkeste bastion i Nordslesvig.

Åbenrå amt hører til disse egne. Den ret udbredte loyalitetsfølelse over for det gottorpske hertughus var dog som følge af de jævnt gode kår og navnlig den usædvanlig lange fredstid, som fulgte oven på inkorporationen — ialt over 80 år fra 1720 til Napoleonskrigene satte ind —, i løbet af en eller to generationer forsvundet til fordel for den nye landsherre i København.²⁾ Ved nationalitetsspørgsmålets indtrængen mærkedes derfor faktisk intet mere til den gottorpske tradition. Befolkningen var en overvejende konservativt indstillet bondealmue, for hvem den landsfaderlige enevælde var den grundvold, som samfundet byggede på.

Forbindelsen med omverdenen foregik i datiden først og fremmest til lands ad den gamle Hærvej, navnlig studehandelen har her gennem århundreder virket fremmende på forbindelsen med tysktalende egne, men for Åbenrå amts landbefolkning betød måske forbindelsen ad søvejen over havnen i Åbenrå nok så meget. Talrige unge fra landet, der længtes ud til fjerne strande, drog til søs og lærte på den måde også Danmark og de beslægtede nordiske folk nærmere at kende. Måske har vi her

²⁾ Sdrj. årb. 1949, 83.

en af grundene til, at der i herrederne omkring Åbenrå — bl. a. også i det tønderske Lundtoft herred — i nationalitetskampens første år fandtes større grobund for det danske røre, end man f. eks. samtidigt træffer i Slogs herred, hvor de toneangivende bønders vigtigste erhverv var studehandel med egnene imod syd.

Men af langt større betydning har det dog nok været, at der i Åbenrå fremstod en Frederik Fischer, medens der ikke fostredes en lignende national vækker paa Tønder-egnen,*) tværtimod følte denne egns stænderdeputerede det jo som sit kald at virke i fortyskningens tjeneste.

Hvor en bevidst dansk optræden i de tidligere gottorpske egne i lighed med Frederik Fischers i Åbenrå savnedes, har det været muligt for tyskheden at vinde terræn, fordi den slesvigholstenske agitation tilpassedes historiske forhold. Menigmand har nemlig næppe formået at skelne mellem hertugen af Augustenborgs og den tidligere gottorpske landsfaders hertugtitler. Man vidste kun, at man havde hørt og stadig hørte til et hertugdømme. Folkene i Bovlund anvendte endnu ofte betegnelsen „æ fyrstendøm“ om sognene syd for deres hjemsted.³⁾ Også begrebet „die verbrieften Rechte“ har for menigmand været indhyllet i et tågeslør. Hovedparten af de gamle dokumenter og brevskeber, der lå gemt på kistebunden rundt om på gårdene såvel som talrige inskriptioner i kirker og på borgerhuse i byerne var jo affattet på tysk og har ydet fornøden dokumentation til den slesvigholstenske agitation.

Trods alt formåede de slesvigholstenske foranstaltninger dog ikke at vinde større tilslutning hos landbefolkningen. Mødet i Hundeklemmen mellem Åbenrå og Søes i sommeren 1843 samlede således kun ca. 500 bønder, hvoraf endda kun en ringe

*) Smlgn. P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede II, 5 (1911) og Sdrj. årb. 1950, 29.

³⁾ Sdrj. årb. 1894, 85 og 1941, 207.

part var fra egnen.⁴⁾ Tilstrømningen sydfra var derimod stor. Fra tysk side opgives deltagerantallet til 8000.*)

Det nationale spørgsmål spillede i det hele taget endnu kun en underordnet rolle. „Det var først, da aviserne kom, at folk begyndte at snakke politik.“ Hiort Lorenzens optræden i stændersalen i Slesvig i 1842 har ganske givet i vide kredse vakt forargelse. „Den snavs P. H. Lorenzen fra Haderslev“ kalder Jens Wulff, kniplingshandleren fra Brede, ham i den anledning i en dagbogsnotits.⁵⁾ I en del sogne — således på Åbenrå-egnen i Løjt sogn — samlede en tyskinspireret protestadresse imod Hiort Lorenzens optræden da også adskillige underskrifter, i Løjt sogn således ikke færre end 125. Frederik Fischer karakteriserede de mange underskrifter som resultatet af et simpelt bondefangeri.⁶⁾ Sognets senere fremtrædende danske førere er ganske vist heller ikke løbet på limpinden, men mon ikke protestens mange underskrivere i virkeligheden har ønsket at give udtryk for modvilje imod den opståede uro, som man i lighed med købmanden i Brede almindeligvis tilskrev politikerne og de mange avisskriblere.

Een ting viser protesten imidlertid: egnen var endnu ikke nationalt vakt. Med rette karakteriserer Frederik Fischer derfor den nationale stilling i Løjt i 1843 på følgende måde: „I det store Løjt Sogn er Stemningen heelt til vor Fordeel, men den levende Villie mangler. Folket har endnu ingen Følelse.“⁷⁾ Hvad der gjaldt Løjt, havde også gyldighed i de andre landsogne omkring Åbenrå. Frederik Fischer havde i disse år de allerstørste vanskeligheder med at få sit danske ugeblad udbredt. Det skortede endnu på ledende personligheder ude i landsognene.

Kun yderst få af embedsmændene viste forståelse for den danske sag, da de jo som regel havde tysk uddannelse. Af præ-

4) Sønderjyllands Historie IV, 288.

*) Tondernsches Intelligenzblatt 1843.

5) Smstds. IV, 282.

6) Brev fra Fischer til Koch 1844 8/3, optrykt P. Lauridsen II, 247.

7) Brev fra Fischer til Flor 1843 4/3, optrykt smstds. II, 224.

sterne, der på landet betød mest, var der således kun ganske enkelte, der gik ind for det folkelige røre, og det, skønt de som regel var landets egne børn og prædikede på dansk ude i landsognenes kirker. Deres aandelige interesser var i det hele taget ikke store. Som oftest var deres kristendomssyn præget af åndløs rationalisme, men de stod deres sognebørn nær, kunne snakke med dem om avlen og skyede ikke at deltage i et festligt lag sammen med dem. På få undtagelser nær sluttede de sig til den slesvigholstenske sag, og i deres spor fulgte gerne deres pårørende blandt bønderne, ligesom mange præster og andre embedsmænd såsom herredsfogeder og tingskrivere efterlod sig afkom i bondestanden med tyske sympatier.⁸⁾

Landbefolkningens foregangsmænd på det nationale område måtte derfor søges andet steds. Degnene og lærerne, der rundt omkring i sognene ofte stod i et vist socialt betinget modsætningsforhold til præstestanden, sluttede som regel op om den folkelige sag, hvorved der kom endnu et irritationsmoment ind i forholdet mellem præsten og hans degn. Økonomisk stod lærerstanden imidlertid yderst svagt, og det blev derfor ofte den selvstændige bondealmues egne mænd, der også på det nationale område måtte tage føringen. Det ret udbredte selvstyre havde her medført, at der inden for bondestanden havde udskilt sig en elite af gårdmænd, der generation efter generation påtog sig hverv som sognefoged, sandemænd og deslige. Meget ofte kom derfor mænd af denne støbning frem i første række som egnens talsmænd.

En vis skyhed for offentlig fremtræden kunne dog gøre sig gældende. Dette var således tilfældet med sognefoged *Asmus Eschelsen* fra Nybøl i Hjordkær sogn, som Frederik Fischer allerede i 1843 havde kontakt med. „Hans Hjerte er dansk og hans Sindelag det bedste; kun tør han ikke vove offentlig at træde frem og er ikke helt fri for servile Anskuelser, som ene fraholder ham at vorde vor virksomste Medhjælper“, fortæller

⁸⁾ Sdrj. årb. 1894, 82—83.

Frederik Fischer nok så frejdigt. Imidlertid havde sognefogden langt klarere blik for bondealmuens politiske syn end den gæve redaktør, hvad denne da også ærligt indrømmer. „Han udtalte sig med megen Varme for vort Nationalitetsspørgsmaal og sluttede med de Ord: „Men det vigtigste har I Godtfolk forglemt: en Petition, som her i Nordslesvig vilde finde Tusinde af Underskrifter, nemlig den, at vi ere og ønske at forblive *Slesvigere*, der ville beholde vore egne Indretninger og vort danske Modersmaal, men ingen Slesvigholstenere“. Han opregnede derpaa alle de bekjendte Byrder, som den fælles Brandkasse, Veikassen osv. med Holsten paalægger os, og udtalte sin fulde, faste Overbeviisning om, at vi fra *den Side*, men ikke fra Danmark, vare prægraverede“.⁹⁾

Asmus Eschelsen havde her ramt lige i centrum. Den tyskprægede Slesvigholstenisme ville ingen chancer have over for en danskorienteret slesvigsk særfølelse, som det store flertal af befolkningen uden betænkeligheder kunne tilslutte sig, mens en forening med Kongeriget ikke ville øve en tilsvarende tiltrækning. Desuden forstod Asmus Eschelsen, at det også gjaldt om at tage brodden af den slesvigholstenske propaganda, hvad det økonomiske angik. Slesvigholstenerne undså sig nemlig ikke for med kraft at spille på de materielle strenge.

Fra tiden før treårskrigen foreligger der i det hele en lang række petitioner, som dog ikke alle i første række tog direkte nationalpolitisk sigte. Et ønske om, at der fremtidigt kun måtte ansættes præster, der havde underkastet sig slesvigsk overkonsistorialeksamen, blev således undertegnet af bl. a. 158 beboere i Tinglev, Hjordkær og Ris sogne. Nederst bærer denne adresse dog følgende påtegning, der viser, at ikke alle i disse sogne var af samme mening: „Denne Pettetion er Udsted lige imoe Kongen og den Dansk nation, men ikke af mig Hans L. Killsen.“¹⁰⁾

⁹⁾ Brev fra Fischer til Flor 1843 3/12, optrykt P. Lauridsen II, 240—241.

¹⁰⁾ Sønderjyllands Historie IV, 314.

Den nationale stilling i Åbenrå amts landsogne før 1848 kan vel i hovedsagen karakteriseres på følgende måde: Det store flertal af landboerne var konservativt af indstilling og derfor på forhånd skeptisk over for alle nymodens ideer, især da, når de virkede urostiftende; for landsfaderen i København, Slesvigs retmæssige hertug, nærrede de den største hengivenhed, og alt som den kongefjendske agitation fra slesvigholstenernes side tiltog, vågnede de mere og mere til bevidsthed om, at de var danske slesvigere uden dermed foreløbig at tage skridtet fuldt ud og tilslutte sig Frederik Fischers for samtiden så overraskende fyndord: „Danske er vi. Dansk tænker og føler vi, som Danske har vi Navn i Fortiden og er kendt over hele Kloden.“ Ud fra denne indstilling forstår man godt, at Kongens „åbne brev“ af 1846 blandt de danske i Nordslesvig modtoges med så megen velvilje. Det sikrede dem nemlig landsdelens forbindelse med Kongeriget, uden at der tilsigtedes en ændring i den bestående statsretslig stilling.

*

Året 1848 er på en ret enestående måde blevet et skelsættende år i vort folks historie.

Martsdagens slesvigholstenske oprør tvang alle indbyggere i det gamle hertugdømme Slesvig til at træffe en afgørelse i det nationale spørgsmål. De nærmeste årtier forud for dette år havde ganske vist stadig stærkere varslet denne stillingtagen, men mange havde dog stillet sig afventende, selv om det danske sindelag var i ubestridelig vækst. Krigen betød derimod en national vækkelse over hele Nordslesvig. Oprørernes åbenlyse løgne og fordrejelse af kendsgerninger fik bægeret til at løbe over. Fra nu af vidste hovedmassen af befolkningen, i hvilken lejr de sande urostiftere skulle søges.

De tyskkuddannede embedsmænds hastige tilslutning til det slesvigholstenske oprør rundt i byerne blev hurtigt kvalt ved de danske troppers fremmarch i begyndelsen af april. Slaget ved Bov den 9. april gav imidlertid kun de danske en øjeblikkelig

fordel. Efter den preussiske sejr ved Slesvig den 23. april blev det slesvigske fastland oversvømmet af tyske tropper, og derefter sad den provisoriske regering inde med regeringsudøvelsen her. Den overvejende del af embedsmændene i og omkring Åbenrå med den gamle konservative amtmand v. Stemann i spidsen sluttede sig til det nye styre og kunne derfor forblive i deres embeder.

Over det meste af Nordslesvig havde oprøret imidlertid fremkaldt den voldsomste harme. Mange steder nægtede befolkningen at adlyde den utro øvrighed. I de nordlige egne stillede sognefogederne sig i spidsen for landbefolkningen til værn om kongens og folkets sag.

Sognefogederne i Åbenrå amts landsogne har derfor ikke kunnet undgå at føle den nye politiske tilstand, „Tidsomstændighederne“, på nærmeste hold.¹¹⁾ Omkring 1. maj afholdt de som følge heraf et fællesmøde for at træffe en afgørelse om deres stilling til myndighederne i Åbenrå under de ændrede forhold. Til stede var alle sognefogeder fra amtets to herreder, nemlig den gamle *Anders Black* fra Genner, der var født den 5. 10. 1784 og siden 1845 havde fungeret som sognefoged for Ø. Løgum østersogn, *Niels Iversen Borg* fra Ø. Løgum, der var født den 11. 10. 1811 og sognefoged siden 1837; endvidere den foran omtalte, oplyste bonde *Asmus Eschelsen* fra Nybøl i Hjordkær sogn, født den 16. 2. 1794 og siden 1833 sognefoged for Hjordkær sogn og den del af Bjolderup sogn, der fra gammel tid hørte til Åbenrå amt. Bedsted sogn repræsenteredes siden 1837 af dette sogns største grundejer, storbonden *Daniel Hinrichsen* fra Ø. Terp. Han hørte til de yngre i laget (født den 21. 6. 1808) og havde i kraft af sin sociale position tidligt skaffet sig nære forretningsforbindelser med tyske handelskredse. *Hans Christian Reuter* fra Stollig, hvis fader endnu lod sit navn skrive Rytter, var sognefoged på Løjt siden 1833 og anset og

¹¹⁾ Jvf. artikelrække i dagbladet »Hejmdal« 1849 29/11., 1/12. og 12/2.: Sognefogederne i Aabenraa Amt og det nationale Spørgsmaal for Hundrede Aar siden. Et Bidrag til Aabenraa Egnens nationale Historie.

Hans Christian Reuter

respekteret af sognets beboere. På den ældste slægtsgård i hele amtet sad som sidste skud af en lang række betydelige bønder Christian Jacobsen Rohde fra Brunde, født den 14. 3. 1799 og siden 1832 sognefoged i Ris sogn. Endelig var Hellevad-Egvad sogn repræsenteret af Bende Nissen Winther fra Ørslev. Han var yngst af alder — født den 11. 10. 1809 — og også yngst i tjenesten, idet han først var blevet udnævnt i 1845.

Den direkte foranledning til mødet var det kongelige

krigsministeriums befaling af 22. april om ikke at adlyde den provisoriske regerings forordninger, hvorpå oprørsregeringen havde svaret ved at udstede en kontraordre. Mens Daniel Hinrichsen straks åbenbarede sit tyske sindelag og sin villighed til at anerkende den provisoriske regering, besluttede de øvrige sognefogeder omgående i fællesskab at indgive deres afskedsbegæring til amtmanden med motivering i de modstridende ordrer fra de to kæmpende lejre. Asmus Eschelsen og Hans Chr. Reuter foreslog dog under hensyn til det virvar, der ville opstå, hvis afskedsansøgningerne bevilgedes, at den provisoriske regering skulle give sognefogederne streng befaling til at fortsætte i deres embedsførelse for at afstive deres position over for befolkningen, som kunne formodes at ville udstrække modstanden imod embedsmændene til også at gælde sognefogederne. Afskedsansøgningerne har derfor åbenbart været ment som en

demonstration både over for de provisoriske embedsmænd og den dansksindede befolkning.

Brevene, der alle er dateret den 2. maj og demonstrativt stilet til det høje kongelige amtshus i Åbenrå, er affattet uafhængigt af hverandre; Borgs og Winthers breve er ikke bevaret, men de vides også at have ønsket at fratræde. I uddrag har afskedsbegæringerne følgende ordlyd:¹²⁾

[A. Eschelsen:] „Eftersom . . . Erfaring har lært, at en Sognefoged ved at yde sin undersaatlig Lydighed i at forkynde de ham til Forkyndelse tilstillede Ordre, under nærværende Tidsomstændigheder, af Modpartens strenge Magt Udøvelse, hvert Øjeblik staar i fare for som Arrestant at bortføres fra sin Familie og Eiendom, saa vil det under Nærværende Tidsomstændigheder være fornødent til Sognefogedernes Legitimation, at Ordrene tilføres en skjærpet Befal til Forkyndelse.

I denne Anledning tillader jeg mig underdanig at bede, at det Høye Kongelige Amthus gunstig ville foranstalte, at Ordrene forsynes med den fornødne strengere Befal.

*E. S. hos Landboerne hæver sig med hver Dag,
Ideen for den danske Sag.“*

[Hans Chr. Reuter:] „Under de nærværende Tidsomstændigheder seer jeg mig ikke istand til efter min Samvittighed at kunne opfylde mine Pligter som Sognefoged, og jeg tillader mig derfor herved at indsende min Bestalling. — Vel indseer jeg, at hvis alle Amtets Sognefogeder skulle tage samme Beslutning som jeg, — og hvilket næsten maae antages —, at dette da ville foraarsage en Uorden, som netop i denne Tid hverken hvilkensomhelst Regjering og allermindst Amtet kunne være tjent med, men som sagt, jeg kan ikke fortsætte mit Embede længere, det maatte da være, at jeg bliver befalet der-til . . .“

[Anders Black:] „Da der i denne Tid snart fra Dansk, snart fra Tydsk Side meddeles mig Ordre, . . . kan jeg jo være ud-

¹²⁾ LA. Åbenrå amts journalsager 1848 XV 45; VIII 40.

sat for Fare fra den Side, hvis Ordre ei er bleven opfyldt . . .

Da jeg som gammel Mand ei seer mig istand til, ved de overordentlige Fordringer at bestride det saavel ved Nat som ved Dag, alene paa mig hvilende Hverv, saa beder jeg . . . om Entledigelse . . .“.

[Chr. Rohde:] „Da Sognefogederne især her i det nordlige eller mellem Slesvigske ved den Partikrig som føres, ved at adlyde saa den ene saa den anden herskende Magt, . . . ere udsatte for allehaande Ubehageligheder, ja vel neppe sikker paa Liv, Frihed og Formue, hvorpaa allerede gives Exempler; saa seer jeg mig nødsaget til, herved at indrække min Sognefogedbestalling . . .“.

Som det vil ses, lægger ingen af sognefogederne skjul på deres utilfredshed med tingenes tilstand. Mens Eschelsen indtager det standpunkt, at sognefogedforretningerne skal udføres, hvordan forholdene så end arter sig, er Reuter den første, der ganske åbent fremhæver, at det strider imod hans overbevisning, samvittighed, at udføre den provisoriske regerings ordrer; men også han indser dog, at det ville „forårsage Uorden“, hvis alle sognefogederne fik deres afsked. Med undtagelse af Reuter angiver de desuden alle faren for at lide personlig overlast som grund til deres ønske om tilbagetrækning fra deres offentlige hverv. Eschelsen fremhæver dertil oven i købet danskhedens stærke vækst blandt landboerne i disse måneder.

I løbet af april 1848 var danskheden nemlig for alvor vakt til live på Åbenrå-egnen. Vidnesbyrd herom har man i de mange protestadresser, der fra krigens første dage cirkulerede blandt befolkningen. Ofte var disse forsynet med en indledende opsats, der skulle motivere adressens fremkomst. Ret oplysende om, hvad der især lå befolkningen på sinde i de dage, er en udtalelse fra nogle beboere i Lundtoft og Vilsbæk omtrent midtvejs mellem Åbenrå og Flensborg.¹³⁾

¹³⁾ RA. Udenrigsministeriets arkiv 1848—57, alm. korr. S libr. H. Adresser fra Slesvig; optrykt Sprogforeningens almanak 1950, s. 36-37.

Krigen havde også her vakt det fredelige landsbysamfund til forståelse af dets nationale tilhørsforhold. De fremmede tropper, der følte sig som befriere af en underkuet befolkning, havde i stedet forefundet et særdeles velordnet samfund, en velstand, som de fleste lande i samtiden måtte savne, samt en befolkning, der ikke nærrede noget ønske om at blive „befriet“. Mens de fremmede p. gr. af deres ukendskab til de sande forhold ansås for at være sagesløse, fordømmer protestens indledning i usminkede vendinger de stedlige hjemmetyskere, hvis mest fremtrædende mand Thies Steenholdt også var stænderdeputeret for denne egn. Sådant lød nu tonerne her, mens Fr. Fischer i 1843 ikke havde regnet med at finde nogen god stemning, når man var over en mil syd for Åbenrå.¹⁴⁾

Som det gik syd for Åbenrå, gik det også i selve amtet: ethvert samarbejde med den provisoriske regering var ilde set af landbefolkningen. Sognefogederne kom naturligvis derved i en såre vanskelig stilling. Selv om de i virkeligheden tjente folkets sag bedst ved at blive på deres post, har de alligevel måttet ønske en „skjærpet Befal“ til at fortsætte i deres virke.

Allerede den 5. maj modtog sognefogederne da også et enslydende svar fra amtshuset, hvori det udtaltes, at det „i nærværende Tid mere end sædvanligen er magtpaaliggende, at Forretningerne besørgeres af duelige og tilforladelige og tillige med Forholdene bekjendte Mænd“. Derfor måtte amtshuset pålægge sognefogederne „at opfylde de fra herværende Øvrigheds personer tilkommende Ordre“. ¹⁵⁾

De sognefogeder, der mere eller mindre åbenlyst tog parti for det nye slesvigholstenske styre, blev imidlertid langt vanskeligere stillet. For at afstive deres position over for befolkningen fik de med amtshusets billigelse ansat en del midlertidige medhjælpere i embedet, bl. a. under påskud af, at der var ble-

¹⁴⁾ Brev fra Fischer til Flor 1843 4/3., optrykt P. Lauridsen II, s. 224.

¹⁵⁾ LA. Åbenrå amts journal 1848 XV 45.

vet en del mere at bestille p. gr. af militærleverancerne. Den 9. maj udpegedes således gårdmændene Peter Petersen, Hans Kaufmann, Henning Detlefsen og Thomas Thaysen til medhjælpere for sognefoged Juhler i Varnæs, der sammen med en broder, som boede i nærheden af den slesvigholstenske rede Skovbølgård, nævnes som den mest fremtrædende hjemmetysker på Varnæs-egnen. Daniel Hinrichsen i Bedsted fik derefter den 12. maj gårdmændene Johannes Hansen, Ø. Terp, og Nicolai Ratenburg, Bedsted, anerkendt som sine medhjælpere. Sognefoged Winthers nationale stilling er vanskelig at bedømme. Han var dannebrogsmænd, men hans søn mindes ikke des mindre som tysksindet, og også han nærrede ønske om at afstive sin position ved at udbede sig assistance af nogle sogneboere. Den 15. maj modtog han amtshusets anerkendelse af gårdmændene Peter Terp, Herslevgård, og Andreas Iversen, Hellevad.¹⁵⁾

I Hellevad sogn var for øvrigt degn og skolelærer *Hans Peter Niendahl* den ledende danske personlighed.¹⁶⁾ Han var ud af en gammel Åbenrå-slægt, der i begyndelsen af 1600-tallet var tilflyttet fra Holland.¹⁷⁾ Fra mikkelsdag 1837 havde han været ansat i Hellevad, hvor han hurtigt faldt godt til. Stedets sognepræst var på den tid også en hjemstavnsmand, nemlig gårdmandssønnen Christian Petersen fra Søes i Ris sogn. Som langt de fleste af sine kaldsfæller, der havde fået deres akademiske uddannelse ved universitetet i Kiel, var han blevet slesvigholstensksindet, et standpunkt, han på det ivrigste blev støttet i af sin kone, der af præstedatteren fra Hjordkær skildres som „forfærdelig tysk, vigtig, indbildsk og ilde lidt i sognet“.¹⁸⁾

Forholdet mellem den tysksindede præst og hans danske degn var derfor alt andet end godt. Ved treårskrigen begyndelse blev præsten tilmed arresteret af de danske tropper. Da

¹⁵⁾ Hans Peter Niendahl. Et degneliv for hundrede år siden («Hejmdal» 1948 28/11.—29/11.; Sdrj. mdsskr. 1951, 140—144.)

¹⁷⁾ »Hejmdal« 1917 23/11.; Sdrj. mdsskr. 1950, 64.

¹⁸⁾ H. Tonnesen: Nordslesvigsk Kirkeliv 1880—1920 I, 33.

oprørerne efter det danske nederlag ved Slesvig den 23. april 1848 overtog regeringsmagten, blev degn Niendahl derfor i præstens fravær indkaldt til et møde på amtshuset i Åbenrå sammen med egnens præster. På slotspladsen uden for Brundlund slot udspandt der sig ved den lejlighed en interessant samtale mellem degn Niendahl og de to kongetro præster, *Jep Hansen* fra Hjordkær og *Johs. Andreas Wulff* fra Ris, som Niendahl har forevigt i følgende lille stemningsbillede: „Ved denne Lejlighed talte jeg længe med Pastor Hansen fra Jordkjær paa Slotspladsen. Vi talte om den forfærdelige Tid, vi nu havde oplevet; jeg ytrede, at man vistnok maatte vogte sig for at publicere den provisoriske Regjerings Forordninger, men han meente, at det vilde han nok gjøre sin Embeds eed ubeskadiget. Jeg sagde fremdeles, at man derved vilde anerkjende hiin Regjerings Retmæssighed, og da han herefter, men før Mødet, havde talt med de andre Præster, navnlig med [den tysksindede] Prehn fra Bjolderup o. fl., kom han igjen til mig og sagde, at jeg havde Ret deri.

Amtsforvalter Krog var også citeret, han sagde: Jeg gaaer fløiten idag; — og det skete ogsaa. Jeg blev kaldt med ind; men da man havde erfaret af mig, at Præsten var borte, blev jeg udladt. Efter Debatten kom Wulff fra Ries og Hansen fra Jordkjær først ud; jeg traadte hen til dem og spurgte om Udfaldet. De havde ikke givet dem under Provisoriet, og Pastor Hansen sagde med den ham eiendommelige Kraft: „*Nein! Wir sind von altem Schrot und Korn*“.¹⁹⁾

Denne udtalelse karakteriserer i et glimt den djærve Hjordkær-præst: en kraftig bondenatur, der sejt holder fast ved det hævdvundne og derfor i al sin redelighed forbliver loyal imod kongehuset, som han i sin tid havde svoret troskab. Slesvigholstenisme var ham som alle nymodens ideer — derunder også den danske nationalliberalisme — en vederstyggelighed. Men

¹⁹⁾ LA. Niendahls privatarkiv.

læg mærke til, at han som de fleste af sin stand havde tysk hussprog! —

Som allerede fremhævet blev de første måneder efter oprørets begyndelse for de fleste nationalt afgørende. Det standpunkt, datidens slesvigere valgte at tage, fik ofte vidtrækkende følger for deres efterkommere. Langt det store flertal af landbefolkningen i sognene omkring Åbenrå tog afgjort parti for danskheden, så de få, der valgte at tilslutte sig det nye slesvigholstenske regime, ofte fik trange kår.

Sognefoged Daniel Hinrichsen i Bedsted fik således også sine sogneboeres uvilje at føle. Den 21. maj 1848 gav han sig derfor til at skrive følgende mistrøstige brev — på dansk! — til amtshuset: „Hidtil har jeg smigret mig med at forestaae Sognefogedembedet til Sognets Gavn og Vel, og tillige ofte med Fornøjelse har jeg fornummet, at idetmindste den største og fornuftigste (!) Deel af Sognets Beboere har været veltilfreds med denne min lille Embedsførelse. Men nu have desværre Omstændighederne forandret sig, saa jeg for min egen Persons Skyld, alt siden Krigens Begyndelse har ønsket at blive dette mit Embede entlediget, men har dog alligevel ikke med Alvor andraget derpaa, da jeg troede, især i denne ulykkelige Periode at forårsage en endnu større Virvar og Uorden i dette mig hidtil kiære District.

Dog maa jeg til min store Ærgrelse fornemme, *at selv dem, som jeg hidindtil har holdt for veltænkende imod mig, nu ere anderledes sindede*, og tror det derfor at være min Pligt, baade for Districtet og min egen Samvittigheds Skyld, at aftræde fra dette mit Embede. Jeg kan vistnok ingen Nytte være Districtet til som Foged, og troer ikkuns at kunne forsvare det for Gid og mit Sogn, dermed, at jeg herved tilsender det Høje Amthaus min Bestalling, med det Andragende: at faae den casseret Endvidere vover jeg at giøre det Høje Amthaus opmærksom paa, at en Mand i Sognet, som jeg holder bedst passende til Sognefoged, i *denne* Tid ikke er det, da han ligesom jeg er mis-

tænkt, hvorfor jeg troer det at være rigtigst, at lade Sognebesiddere eller maaske ikkuns Bønderne vælge Een ved Stemmeflertal.“

Daniel Hinrichsen slutter meget betegnende sit brev med en hjertelig tak til amtsforvalteren, herredsfogeden og da især amtmanden for det gode samarbejde, han i den forløbne tid har haft med dem. Hans nære tilknytning til sine tyskdannede foresatte har sammen med forretningsforbindelser sydpå bestemt hans indstilling til de aktuelle spørgsmål. Tyskheden har været storbondens honette ambition.

Daniel Hinrichsen

Amtmanden afslog imidlertid hans begæring om afsked, og Daniel Hinrichsen måtte derfor atter gribe pennen den 30. maj for at søge at gøre sine foresatte det begribeligt, hvor vanskelig hans stilling var. „Omendskjøndt jeg altid har handlet efter Samvittighed og vil staae til Ansvar for Alt, hvad jeg har foretaget som Sognefoged og Privatmand, saa kan jeg dog ikke længere have dermed at gøre og for at blive frie for samme, *saa reiser jeg nu paa ubestemt Tid efter Hamburg.* Jeg har altid villet blive min Embedseed troe (!) og *har kuns giort det, som kunde handle imod samme, hvad Magten har befalet,* men dog kan jeg ikke gøre Districtet det tilpas. Jeg har aldrig havt med Politik at gøre, aldrig underskrevet hvilkensomhelst Petition(!), og dog maae jeg nu mærke at være mistroet, hvorfor jeg nu

hermed sender min Bestalling for aldrig mere at tage imod den.“

Mens Daniel Hinrichsen således over for amtmanden søgte at redegøre for den situation, han var stedt i, var der allerede den 25. maj indløbet en ny afskedsansøgning til amtshuset fra Asmus Eschelsen. Under henvisning til en nervesygdom, som nedbrød hans sundhed og legemskraft, hvortil der var stødt en tiltagende brystsyge, bad han om tilladelse til at trække sig tilbage. Da der ikke blev svaret på hans ansøgning, prøvede han endnu en gang den 15. juli på at slippe for sin uriaspost. „Thi det er noksom bekjendt, at en Sognefoged selv med det redeligste Sindelag og med den oprigtigste Villie, hvert Øjeblik staae i Fare for at tabe Ære og Frihed, hvilket for en ærekiær og retskaffen Mand er det Kostbareste han Eier næst Livet, thi det er aldeles skiult for mennesket, hvad Ende nærværende Krig vil tage, — kun det allseende Øje veed, hvad Almagtens Haand har besluttet over os.

Thi vedbliver jeg at adlyde den provisoriske Regjerings Anordninger, og den danske Magt Seierer, saa er ieg en Fange, og maa lade mig bortføre fra Familie og Venner, nægter jeg dette, saa maa jeg ligeledes vente en ugunstig Skiæbne, thi ingen Øvrighed kand under nærværende Omstændigheder være mig Borgen derfor; kun allene ved at entlediges min Tjeneste som Sognefoged kand jeg nære Haab at være fri, og min *til Kongen vor Hertug* aflagte Troskabs Eed ubrudt, paa Grund heraf nærer jeg det Haab, at min Begjering ikke afslaaes“

Da også sognefoged Borg fra Ø. Løgum et par dage senere påny indsendte en afskedsbegæring med et i hovedtrækkene ganske overensstemmende indhold, har de to alderstegne sognefogeder åbenbart truffet hinanden og er enedes om at tage dette skridt i fællesskab. Et afslag blev imidlertid også denne gang følgen. De provisoriske myndigheder i Åbenrå har ønsket at give befolkningen det indtryk, at alt fortsatte i den gamle gænge.

Efter sidste afslag besluttede Asmus Eschelsen sig imidlertid til i klare vendinger over for de høje herrer i Åbenrå at gøre rede for, hvad der rørte sig i hans bryst. Han sendte derfor den 19. juli omgående et nyt brev til Åbenrå. „For Hs. Majestæt Kongen vor Hertugs lovlige beskikket Amtmann (altså en tydelig finte til v. Stemann) . . . har jeg . . . ved Eed lovet at være Hs. Majestæt Kongen vor Hertug Huld og Troe, Allerhøjstsammes Nyttte og beste til enhver Tid efter bedste vidende og Indsigt at befordre og fremme, Skade at afvende, hvilket enhver læg Mand anseer for rigtigt. Jeg indrømmer gjerne, at mine Indsigter ere for sløve at kiende i den nærværende Tids Forhold, men den af Forsynet i mit Bryst nedlagde Dommer, Samvittigheden, opfordrer mig at afstaa fra min Tjeneste som Sognefoged for under den nærværende Tids Forhold at holde min Eed ubrudt.“²⁰⁾

Med større åbenhed har ingen i disse dage vovet at undsige de selvbestaltede magthavere. Det er kongetroskaben og respekten for det legitime regime, der var det bestemmende for datidens dansksindede, først efterhånden opstod ønsket om nærmere tilknytning til dansk folkeligt liv.

De sidste måneder af 1848 var præget af den dansksindede befolknings om sig gribende opsætsighed imod den provisoriske regering.

Sognefoged *Lorenz Jacobsen* i Todsøl, der var sognefoged for den del af Bjolderup sogn, der indtil 1850 hørte til Slogs herred, har i en indberetning til amtmanden i Tønder givet et billede af de vanskeligheder, der mødte dem, der som han gik de provisoriske myndigheders ærinde. „Hvor jeg kommer, er Folket lidt vranten. „Er du Provisorisk? *Vi har ikke med Ty-skerne at bestille.* Den provisoriske Regjering kjender vi ikke; den har os ikke noget at befale osv.“ — Jeg maatte imøde-

²⁰⁾ LA. Åbenrå amts journal 1848 XV 45.

komme alt det med Ligeegyldighed, søgte at overtale Folket, og alt gik godt; ingen Uorden fandt Sted.²¹⁾

Magthaverne søgte ved forskellige forordninger at kue det danske røre, således blev i september brugen af danske faner og farver forbudt. Af al magt arbejdede den provisoriske regering for Slesvigs indlemmelse i det Tyske Forbund. Herimod udsendtes der fra dansk side petitioner, der på det bestemteste protesterede imod en sådan tanke. Fra Als, som under hele krigen var i danske hænder, og fra skibe ved østkysten indsmugledes i løbet af november en del petitioner med følgende påtrykte tilkendegivelse:

„Vi protestere paa det Høitideligste imod, at Slesvig forenes med Tydskland, og at det under hvilket som helst Paaskud løsriver fra dets Forbindelse med Danmark“. Enkelte steder lavede befolkningen lidt om på den, således i Kløvtoft, hvor slutningen ændredes til: „vi ønske at blive staaende til Danmark saaledes som vi i det sidste Aarhundrede have staaet“. Altså ingen ændring i hertugdømmet Slesvigs statsretslige stilling, heller ikke i forhold til Kongeriget, d. v. s. samme opfattelse, som Asmus Eschelsen allerede i 1843 havde gjort sig til talsmand for.

Takket være sin flerårige virksomhed som bladudgiver og forkæmper for den nationale sag i Åbenrå forestod Frederik Fischer fra sit asyl på Als kyndigt fordelingen af petitionerne til pålidelige mænd i omegnen, der så skulle påtage sig arbejdet med at indsamle underskrifterne. En sådan var blandt andre sognefoged Anders Black i Genner, til hvem Frederik Fischer oversendte en del petitioner ledsaget af følgende venkabelige skrivelse:²²⁾

„Kjære Herr Ven.

Hosfølgende tillader jeg mig at sende Dem nogle Aftryk

²¹⁾ Et Sindelagsskifte for Hundrede Aar siden (»Jydske Tidende« 1949 3/1, optrykt Sdj. mdsskr. 1950, 11—14). L.A. Tønder amts journal-sager 1848, rubrik 5.

²²⁾ L.A. Åbenrå amts journal 1849 III 18.

af en kort Protest og Forvaring, som indeholder Hovedpunctet af, hvad vi ønske og ville, og som er sat i Circulation over hele Landet. Jeg er vis paa, at De vil yde dette Anliggende Deres meget formaaende Bistand, deels ved at foranledige, at saa mange som muligt underskriver den, deels ved at befordre de Exemplarer, De ikke selv benytter, længere Vester paa. Med Hensyn til Underskrifterne, da kan enhver myndig Mand, hvad enten han er Gaardeier, Indest, Haandværker eller Tyende underskrive; Alle bør gjøre det, thi det er et Anliggende, der angaaer alle og Enhver.

Saasart Adresserne ere underskrevne, vil De behage at sende dem tilbage til mig. Jeg haaber, at det maa kunne skee inden 3 Ugers Forløb, til hvilken Tid de Andre fordeelte Exemplarer ogsaa ventes tilbage. De vil indsee, at det er af Vigtighed, at saa mange Stemmer som muligt udtale sig paa een Gang.

Idet jeg slutteligen hilser Dem og alle Meningsbeslægtede paa det venskabeligste, beder jeg Dem fremdeles forsikre vore Venner om, at den tunge Prøvelsestid vil ende med Held og Lykke for vort danske Fædreland. Kan der ogsaa for Øjeblikket ikke indgribes i de trykkende Forhold, saa vil dog den Tid komme, at den tydske Undertrykkelse faaer en Ende, — Danmark vil aldrig opgive sine Slesvigske Brødre.

Sønderborg, 1848 Nov. 9.

Deres hengivne Fr. Fischer.

Til Herr Sognefoged Anders Black i Genner.“

„Den djærve sognefoged“²³⁾ Anders Black har imidlertid ikke ønsket at påtage sig hvervet. Som den sindige bonde han var, har han foretrukket at holde sig på afstand af de skarpe politiske uoverensstemmelser, der prægede hans samtid. Som så ofte før og siden er det unge, mere umodne elementer, der lader sig gøre til redskaber for et politisk nybrud, mens den

²³⁾ Sønderjyllands Historie IV, 370.

besindige del af befolkningen med den større horisont og med et dybere perspektiv over livet først efterhånden følger efter og selv da kun med et vist mådehold slutter sig til nyopståede idealer. Det må være dette og ikke et slesvigsk særstandpunkt, der har holdt Anders Black tilbage; kendt som dansk-sindet var han nemlig, ellers ville Frederik Fischers henvendelse jo ikke have foreligget.

Der var imidlertid andre, der sørgede for, at listerne gik fra hånd til hånd. Ved afleveringen har de ikke undslået sig for at nedskrive følgende påtegning: „Herrn F. Fischer — for medels diisse 2 F. F., som var paa singneret, saa slutte vie, at diisse skrifter kom fra Dem, altsaa skrive vi til Dem igjen. — Aarsagen til dets Langvarig Ophold var, at Sognefoged A. Black han tilkiende gav Byen det ikke, saa Blef det os Bekiend i Apenrade, at de var her i Byen, saa opsøgte vi det, da det andet var underskreven, saa bekvemmede hand sig til underskrift, den oven Nævnte constitoerede Sognefoged A. Black. Gjenner, d. 4. Decbr. 1848.“¹³⁾

Imidlertid blev to af petitionerne opsnappet, da den slesvigholstenske amtstjener Ipland fra Åbenrå var på egnen. Han fandt een med 77 Genner-boeres underskrifter og een, der var påbegyndt i Ø. Løgum med fire underskrifter, hvoraf gårdmand Rasmus J. Callesens fra Lerskov var den første. Gamle Black og hans søn indstævnedes derefter til amtshuset som sigtede for at have medvirket til petitionernes udbredelse. Møller Jens Bundesen, der ikke var med blandt underskriverne og hvis efterslægt har været nationalt delt, gav møde som vidne. Takket være hans vidneudsagn slap Anders Black for videre tiltale, idet han i andres påhør skulle have udtalt, „at han intet vilde have at bestille med denne Sag.“²⁴⁾

Novemberadressen vandt imidlertid trods manges tilbageholdenhed en ualmindelig stor tilslutning også i omegnen af

²⁴⁾ LA. Åbenrå amts journal 1849 III 17.

Åbenrå. Ialt indsamledes her 2040 myndige mænds underskrifter, hvoraf de 459 kom fra Åbenrå by. Antallet af underskrifter per sogn afhænger vel i nogen grad af de enkelte listebæreres nidkærhed. Interessant er imidlertid det forholdsvis store antal underskrifter fra Løjt sogn, nemlig ikke færre end 350. Sjælen i dette indsamlingsarbejde var lærer *Paul Nissen* i Løjtkirkeby, som med stor iver gik ind for den danske sag. Efter arbejdets afsluttelse opgjorde han antallet af „de indvånere, som holde med insurgenterne „til ca. 50 for hele sognets vedkommende, mens mange såkaldte „gesinnungslose“, nok troede på en dansk sejr, men lod sig holde tilbage af frygt.²⁵⁾ Myndighederne i Åbenrå havde længe næret mistanke til ham samt til en seminarist Jep Olufsen Nissen fra Løjtkirkeby og hjælpelærer Johannes Marcussen Ebbesen fra Skovby, der alle tre allerede den 16. maj 1848 havde måttet underskrive en højtidelig erklæring om ikke mere „at ville holde Forbindelse eller Samquem med de Danske eller overhovedet handle i deres Interesse.“ Snart efter måtte Paul Nissen derfor flygte bort for ikke at falde i oprørernes hænder.²⁵⁾ Hans nationale pågåenhed bragte ham for øvrigt i en lignende konflikt med moderate danske kredse, som vi har hørt om fra Genner, men derom senere.

Også den dansksindede præst i Hjordkær Jep Hansen måtte søge væk på grund af uoverensstemmelse med den provisoriske regering. Den 3. juni 1848 havde han taget ophold i Ribe. Sognefoged Asmus Eschelsen kunne da meddele amts-huset det forefaldne ledsaget af en lun bemærkning om, at grunden til præstens flugt var ukendt, men da hans livsforhold hidtil havde været aldeles ulastelige, kunne den næppe skyldes kriminelle forhold!²⁶⁾

Herefter var der kun een kongetro præst på Åbenrå-egnen under treårskrigen, nemlig Johs. Andr. Wulff i Ris.

²⁵⁾ LA. Åbenrå amts journal 1849 III 30; 1850 XVII 14.

²⁶⁾ LA. Åbenrå amts journal 1849 III 30.

»O, ædle Mand, som ene stod,
 een trofast blandt en troløs Skare,
 som trodsede med Retfærds Mod
 hvert nedrigt Kunstgreb, hver en Fare;
 dit Fødeland, din Konge tro« etc.

kunne siden hen „digterinden Anna“ synges i en af sine „Markblomster“.²⁷⁾ Ifølge Hjordkær-præstens datter var det den slesvigholstenske pastor Prahl i Ø. Løgum, der havde henstillet til den provisoriske regering, at den ikke skulle kræve edsafleggelse af præsterne, da disse så omgående ville miste al indflydelse på deres menigheder.²⁸⁾ På den måde blev det muligt for en dansksindet helstatstilhænger som pastor Wulff i Ris at fortsætte sin præstegerning, alt i mens oprørerne havde magten.

Gejstlighedens nationale forræderi i det meste af Åbenrå provsti kunne ellers ikke andet end skabe en dyb kløft mellem præsten og hans sognebørn. Det kirkelige liv i menighederne berørtes på det alvorligste i disse år. Den danske præst, der kom til Løjt efter treårskrigen, pastor Richelieu, har opgjort en årlig nedgang i altergæsternes antal fra ca. 2400 til ca. 1600, fra Felsted sogn melder pastor Mørk Hansen om en nedgang fra ca. 1600 til ca. 825, og de omliggende sogne kunne opvise lignende tal.*) Særligt slemt var det i de sogne, hvor den gamle præst foretrak at tage sin afsked eller søge andet steds hen. Her havde en ny provisorisk præst ingen mulighed for at gøre sig gældende. Efter Jep Hansens flugt kom der således to gange en ny præst til Hjordkær, først en Schumacher, senere O. G. Grauer. Andenpræsten i Løjt, A. D. Grauer — ligesom den førnævnte en broder til den ivrigt dansksindede læge i Åbenrå, J. J. Grauer — kom til Moltrup efter den fordrevne pastor Hertel. Både hans afrejse fra Løjt og ankomst til Moltrup voldte meget store vanskeligheder på grund af befolkningens afvisende holdning. I Ø. Løgum

²⁷⁾ Sdrj. mdsskr. 1947, 69.

²⁸⁾ H. Tonnesen: Nordsl. Kirkeliv I, 38.

*) LA Åbenrå provstearkiv. Visitatsberetninger efter 1850.

foretrak pastor Prahll snart det fede Øsby sogn og måtte derfor også erstattes af en provisorisk præst. I Hellevad-Egvad var der ligeledes præsteskitte. Der blev den tysksindede Petersen efterfulgt af en navnebroder med samme nationale indstilling. „Nu bliver tyske Præster allevegne indsat, . . . at Sligt kan kaldes lovlige, det er ikke til at begribe“, skriver Snogbæk-dagbogens forfatter, som vel her har givet udtryk for den almindelige folkemening.²⁹⁾

Med bestyrelseskommissionens overtagelse af regeringsudøvelsen begyndte bladet imidlertid at vende sig for de hidtidige provisoriske magthavere. Med F. F. Tillisch stod nu „for første Gang i umindelige Tider en dansk dannet Slesviger i Spidsen for Landets Styrelse“.³⁰⁾ Da næsten hele den slesvigiske præstestand den 15. okt. 1849 prøvede på at nægte bestyrelseskommissionen lydighed, begyndte denne at afsætte de ledende gejstlige. I begyndelsen af 1850 blev den ivrigt slesvigholstenske provst Rehhoff således afsat og erstattet med den fordrevne Hjordkær-præst Jep Hansen. Imod dennes provsteværdighed indsendte imidlertid syv præster i provstiet omgående en protest, hvis slutning indeholder følgende sætninger: „Vilkaarlighed og Haan synes at have parret sig i denne Bestyrelseskommissions Voldshandling Da vi tror nu at have naaet den Grænse, til hvilken vi ifølge vor første Erklæring har kunnet vise Lydighed, saa tør vi ikke længere efterkomme Bestyrelseskommissionens kirkelige Anordninger og navnlig ikke anerkende den nye indsatte midlertidige Superintendent og de nye indsatte Provster, tværtimod anse vi os for Gud og vor Samvittighed forpligtede til herved at nedlægge en Protest derimod. Følgerne af dette vort sidste Skridt til Nødværge falder paa de Mænds Hoveder, som har nødt os dertil“.³¹⁾

²⁹⁾ De provisoriske præsters stilling til befolkningen er belyst i Sdrj. årb. 1900, 109—110.

³⁰⁾ Sdrj. årb. 1899, 219.

³¹⁾ Esmarch: Das Herzogthum Schleswig und die Landesverwaltung 1849 II, 66.

Efter denne erklæring var der ikke andet for Jep Hansen at gøre end på det nøjeste at lade de enkelte præsters stilling til deres menigheder prøve. Fra Løjt er begivenhedernes forløb i denne tid bedst kendt. Her deltes den dansksindede befolkning i sit syn på præsterne. Den moderate fløj af sogneboerne med sognefoged Hans Chr. Reuter i spidsen søgte at skabe stemning for, at præsterne skulle forblive i deres embeder og anerkende bestyrelseskommissionen. Den anden fløj repræsenteredes af modstandsmanden Paul Nissen, der ivrede for de tyske præsters fjernelse.

Andenpræsten Julius Posselt har meddelt sin slægtning Th. A. J. Regenburg, der efter 1850 ved siden af F. F. Tillisch blev den ledende mand i Sønderjylland, om menighedens og præstens indbyrdes forhold. Naturligvis er Posselts beretning stærkt farvet af hans eget politiske syn og hans forsøg på selvretfærdiggørelse. Han skriver:³²⁾ „Her i Sognet er et Tillidsvotum i Gang til begge Præster, hvori udtales, at vi aldrig privat eller offentlig have blandet os i Politik, men passet vort Embede og det godt, og at Menigheden derfor vil beholde os; fra Nørre Lygum og Bjolderup veed jeg det samme. Hvem man her spørger, han være Gross- og Klein Deutsch, Ultra- eller Moderat-dansk, saa hedder det i meer eller mindre rene Ord: „Sagen har en Hage, hvorfor suspenderede Forvaltningen ikke, nu kunne Præsterne jo ei lide [Jep] Hansen“. . . . Jeg kunde da tage Menighedens Petition til mig med og deraf godtgjøre, at her ei handles om Politik, *thi baade Tydsk og Dansk have her sluttet Pagt* og underskrevet i bedste Forstaaelse. Tingen udgaaer fra Sognefogden, en særdeles klog dansksindet Mand, fra en dansk Kirkejurat og en tydsk Søecaptain.

„Menigheden er mig (tør jeg vel sige saa sagte til dig) meget hengiven, — men dog har jeg her een Fjende, den før min Tid „provisorisk“ afsatte Elementarlærer Nissen, som jo fra 1. Mai igjen er indsat, som ved hver Leilighed viser sit Had

³²⁾ RA. Regenburgs arkiv. Breve fra J. Posselt.

imod hver, der ei vil aldeles som han, — som f. Ex. skjælder vor meget ivrig dansksindede Sognefoged ud for tydsk, siden han med en Tydsk og en Dansk samlede underskrifter paa en Petition til min Kollega og mig, at vi skulde blive her og give efter for Tid og Omstændigheder. Denne Nissen har svoret mig mit Fald, som han har sagt mig i de Ord: „To Gange har jeg alt skreven imod disse Karle, skal jeg til det med en tredie Indstilling, saa skal det ei vare længe meer, før det er ude med dem“. Sørgeligt er det, hvis virkelig Pøbelen (den laveste), thi kun til den beiler han, skulde saaledes kunne regjere her hos os. I øvrigt er han foragtet hos dansk som tydsk, ja en dansk Officeer svarede ham, da han uden for Byen vilde tilbyde ham en Liste over Mistænkelige Folk i Sognet: „han maatte helst passe sin Skole og ei blande sig i sligt; *Folk som han og hans Lige paa begge Sider havde for en stor Deel det Blod paa deres Samvittighed, som maatte flyde!*“

Sognefoged Reuters stilling til sognets præster i 1850 er yderst interessant. Den fremgår både af Posselts breve og af et brev, han selv har sendt til sognepræsten Martin Hinrich Kaftan,³³⁾ faderen til de senere så navnkyndige brødre, den slesvigholstenske generalsuperintendent Theodor Kaftan og den teologiske professor Julius Kaftan. Reuter forelægger i brevet sin sognepræst ikke mindre end tolv spørgsmål, som har nedfældet sig i hans tanker efter en samtale, han har haft med præsten. Han ønsker gennem disse tolv spørgsmål at få sjælehyrden til at indse, at denne sammen med hele gejstligheden i Guds øjne har været på forkerte veje. Frederik VII var jo allerede inden krigen begyndte anerkendt som hertugdømmets legitime regent, som det derfor var alles og da i særdeleshed gejstlighedens pligt at vise lydighed. Slesvigholstenernes fremgangsmåde har nemlig været direkte stridende „imod vor Frelseres Grundsætninger i det nye Testamente“. Dertil kommer den tåbelige løgn om den „ufri“ hertug, der førte til, at et sagen

³³⁾ Brevet findes aftrykt S. mdsskr. 16. årg., s. 77—79.

ganske uvedkommende land som Tyskland greb ind og lovstridigt gav sig til at bestemme over slesvigske anliggender. Da derefter Preussen sammen med Slesvigs legitime regent var blevet enig om at indsætte en bestyrelseskommission, indtil den endelige fred kunne sluttes, havde gejstligheden tilladt sig at bestride dens kompetence. „Er denne Fremtræden virkelig foretaget i Ydmyghed og for at fremme Guds Ære? . . . Giver Præsterne ved unødvendig at sætte sig i Spidsen for slige Demonstrationer deres Menigheder efter Jesu Lære derved det rette Exempel for at vise [hen] til den nødvendige Forsonlighed mod Gud og vor Næste, hvorved den evige Velfærd skal opnaaes?“ Alvorlige og rammende spørgsmål, der også burde kunne mane en præst til selvransagelse. Og endelig præsternes protest imod provst Rehoffs afsættelse. Var bestyrelseskommissionen ikke også i dette tilfælde i sin gode ret? „Kunne De, Herr Pastor, forsvare at sætte Deres Menigheds evige Velfærd paa Spil, fordi De *troede* en uretfærdig Gjerning begaaet, hvori De var uskyldig og som det heller ikke stod i Deres Magt at ændre?“ Brevet slutter derefter med en indtrængende opfordring til pastor Kaftan om, hvis han kommer til samme resultat som brevskriveren, da omgående at lade offentligheden det vide, „og lad den saa dømme, hvad den vil, for Gud troer jeg, De med Beroigelse kan gaae Fremtiden imøde“.

Kaftan fulgte imidlertid ikke sit sognebarns gode råd i den ellefte time. Han havde sammen med største parten af gejstligheden truffet sit valg og måtte nu drage konsekvensen af valget.

Genner-boernes stilling til Frederik Fischers novemberadresse i 1848 og løjtingernes stilling til deres præster i 1850 viser i virkeligheden det samme, som vi allerede før treårskrigen har truffet på, nemlig, at hovedmassen af landbefolkningen omkring Åbenrå faktisk stod noget reserveret over for alle de nye strømninger, der var oppe i tiden. Under borgerkrigen med alle dens mange omskiftelser søgte mændene af

denne støbning at redde, hvad reddes kunne af den tidligere tids tilstande. Det gjaldt bevarelsen af Slesvig som et selvstændigt hertugdømme under det danske kongehus, det gjaldt endvidere opretholdelsen af ro og orden under besættelsen, hvad sognefogedernes breve fra denne tid tydeligt viser, og det gjaldt nu efter borgerkrigens ophør om så vidt gørligt at få helet de sår, der er en krigs uundgåelige følgesvend. Det var gejstlighedens og den øvrige embedsstands næsten totale frafald under borgerkrigen, der var årsag til, at der efter 1850 måtte skabes en ny embedsstand, hvis mål det var at knytte Slesvig så nær til Kongeriget som muligt.

★

I 1850 udnævntes kammerherre *Heltzen* til amtmand over Åbenrå og Sønderborg amter, og dermed fik disse amter vel nok deres hidtil betydeligste amtmand.

Blandt de mange krævende opgaver, der ventede på ham, kom i første række løsningen af problemet med de mange bestillingsmænd, der under borgerkrigen var gået oprørernes ærinde. Af sognefogederne i Åbenrå amt var der dog kun et fåtal, der af den grund burde udskiftes.

Sognefoged Rohde i Brunde havde under krigen nærmest været kollaboratør. Ligesom sine kolleger havde han ganske vist ved oprørets begyndelse helst villet fratræde for at undgå alt det besvær, de nye forhold uvægerligt ville føre med sig. Da han imidlertid ligesom de andre sognefogeder i maj 1848 havde fået pålæg om at fortsætte i tjenesten, var han blevet sine nye magthavere en lydige og tro tjener. Engang i september 1848 blev han således konfronteret med en trykt dansk proklamation og følte sig omgående kaldet til pligtskyldigst at indsende den til sine foresatte; da en maler Hansen i Ris havde formastet sig til at rive en plakat ned, lod han ham stævne til at give møde på politistationen i Åbenrå og så fremdeles. Rohde var i sandhed en sognefoged, der til det yderste bestræbte sig for at være

øvrigheden lydig, en typisk repræsentant for det blakkede standpunkt her i grænselandet.³⁴⁾

Efter det slesvigholstenske regimes sammenbrud ønskede Rohde nu igen at slippe for den skæbne at skulle udføre skiftende myndigheders ordrer, således som det havde været hans lod i de sidste to år. Hans afskedsbegæring lød derfor kort og godt: „Gjentagne Gange i de sidstafvigte 2de Aar er jeg indkommet til det Høie Amthuus med Begjæring om at entlediges fra Sognefogedbestillingen, men stedse erholdt Afslag. Atter ser jeg mig foranlediget til, i nærværende Tid ligeledes at fremkomme med den Begjæring: at det Høie Amthuus gunstigst ville fritage mig for de Forpligtelser, der paalægges mig som Sognefoged ved at meddele mig Entledigelse . . .“.

Amtmand Heltzen var ikke sen til at svare: „Deres . . . begierede Afgang som Sognefoged for Riis Sogn har jeg ikke villet modsætte mig, uagtet jeg vistnok høiligen vil savne Deres sjældne Dygtighed, jeg under min Funktion har havt Leilighed til at overtøde mig om, ikke blot hvor almindelig, men ogsaa hvor velbegrundet det fortrolige Omdømme er, som De har erhvervet Dem. Denne Udtalelse har jeg troet at skylde Dem ved Underretningen om, at De efter Ønske er entlediget fra 1. Oktbr. d. Aa., og at til Deres Eftermand er beskikket Gdmd. Jørgen Nissen i Søes“.³⁵⁾

Udtalelsen giver et tiltalende billede af den nye amtmands bestræbelser for lemfældigt at fjerne de misstemninger, som har været den nylig overståede borgerkrigs uundgåelige følgesvend. Amtmand Heltzen er vel den første kongerigske embedsmand, der under behandlingen af det hjemmetyske spørgsmål klart har erkendt, at de tysksindede nordslesvigere var danske af oprindelse og sprog og derfor med samme hjemstavnsret som deres dansksindede brødre, hvorfor dansk politik altid måtte have

³⁴⁾ L.A. Åbenrå amts journalsager 1848 III 55 og 56. (Jvf. artikelrækken i »Hejmdal« 1948 29/11.—13/12.)

³⁵⁾ L.A. Åbenrå amts journalsager 1850 XIV 28. Rohde døde på slægtgården i Brunde den 24. juni 1879.

for øje at søge at vinde dette element til forståelse for samhörigheden med det danske folk. Han undgik derfor — for øvrigt til de ejderdanskets store forargelse, men som det kom til at vise sig, til gavn for den fremtidige nationale udvikling — at foretage afskedigelser af bestillingsmænd, når der da ikke forelå absolut tvingende grunde. Åbenrå amt fik derfor ikke i disse år sådan som f. eks. Tønder-egnen en „menighed“ af utilfredse og hadske hjemmetyskere.

Kun i Ensted sogn mødte han modstand imod denne politik, og da viste det sig, at amtmanden ikke var så nem at bide skeer med. Under oprørsregimet var gårdmand *Boy Jürgensen* i Stubbæk blevet udnævnt til sognefoged. Hans to brødre havde fået juridisk uddannelse i Kiel og gav ham derved den fornødne politiske skoling, så at han kom til at stå som oprørets ivrigste talsmand på egnen.³⁰⁾ Bedre blev det ikke, da en søn deltog i krigen på oprørernes side og i sine breve til hjemmet „ophidsede sin Faders og Egnens ligesindedes Modstandslyst.“ Da hans udnævnelse tilmed var sket „i Oprørets blomstrende Periode“, fratog amtmanden ham hans bestalling som sognefoged og udnævnte i stedet gårdmand *Peter Hansen Petersen* i Sdr. Hostrup, „uimodsigeligen en af de intelligenteste, modigste og mest agtede Bønder i Amtet“.

Efter sin afskedigelse indtog *Boy Jürgensen* imidlertid en trodsig, stejl og vrangvillig holdning over for de danske myndigheder. Adskillige gange viste han sig opsætsig over for amtmanden og rent galt blev det, da amtmanden ville idømme *Boy Jürgensens* søn, den hjemvendte oprørssoldat, straf for en forseelse, idet faderen klagede til overjustitskommissionen, ligesom sønnen efter at være blevet indkaldt til kongens klæder anmodede hans majestæt om benådning. Amtmanden ville også gerne have eftergivet ham straffen, „hvis han havde valgt en

³⁰⁾ S. mdsskr. 1949, s. 5—7 eller »Hejmdal« 1948 4/12. Kilder: L. A. Åbenrå amts journalsager 1850 XIV 33, 1852 II. & III 45, 346, samt Ensted præstearkiv bd. 5, 1661—1911 korrespondancesager m. m., læg III: breve fra gehejmeråd *Jürgensen* til præsten 1908.

mindre hadefuld Fremgangsmaade, om denne end ikke har været mig uventet. Men efter hans nuværende Optræden maa jeg befrygte, at han ved at erholde Tilsikkring om Straffens Eftergivelse ikke deri vil see en Naadesbehandling, men et Tegn paa, at hans Fremgangsmaade er rigtig og sømmelig“. Amtmanden foreslog derfor udsættelse af straffen. Som det vil ses, frarådede han kun mildhed af frygt for, at det kunne bestyrke familien Jürgensen i dens trods.³⁷⁾

Amtmand Heltzen var imidlertid ingenlunde tyskeræder. Det fremgår bedst af hans stilling til sognefoged Daniel Hinrichsen i Ø. Terp. Denne lagde ikke skjul på sine tyske sympatier, men da han både var en dygtig og retskaffen mand, lod amtmanden hele to år gå hen, inden han besluttede sig til at gribe ind.³⁸⁾ Den 28. aug. 1852 tilstillede han Hinrichsen følgende skrivelse til besvarelse: „Det vil være Dem i Erindring, at jeg i Sommeren eller Efteraaret 1850, efter at De for mig havde vedkjendt Dem saakaldte slesvigholstenske Sympathier og Anskuelsers, yttrede mig sindet at tage en tidligere af Dem indgivet, men ikke bevilget Ansøgning om Entledigelse til Følge, men at jeg paa Deres i modsat Retning udtalte Ønske og Deres Erklæring om ubetinget Lydighed i Deres Bestillingsførelse stillede Sagen indtil videre i Bero. Endskjøndt De aldrig i Tjenesteforholdet til mig har undladt at holde Dem hiin Deres Erklæring efterrettelig, turde dog den Tid være kommen, da den, der er i offentlig Bestilling, aabent maa slutte sig til Tingenes lovlige Orden og den retmæssige Regjering eller træde ud af Funktion. Jeg maa derfor opfordre Dem til skriftlig at erklære, om De ere kommen til Erkjendelse af Deres tidligere, saakaldte slesvigholstenske Anskuelsers Urigtighed, da jeg i modsat Fald anser det som stridende mod min Pligt længere at udsætte Spørgsmaalet om Deres Entledigelse.“

Da Daniel Hinrichsen var en mand, der havde sine menin-

³⁷⁾ I den jürgensenske familie bevarede man hadet til amtmand Heltzen, jfr. H. P. Hanssen: *Et Tilbageblik IV.* s. 217.

³⁸⁾ LA. Åbenrå amts journalsager 1850 XIV 40.

gers mod, svarede han omgående den 11. september på amtmandens brev, som han med datidens langsomme postgang først havde modtaget to dage før, „at mine politiske Anskuelser endnu ere de samme, som de ved Samtalen med Deres Høivelbaarenhed dengang vedkiendte“.

I et senere brev tilføjede Hinrichsen, at han aldeles ikke fandt noget urigtigt i, at han „efter Nutidens Stilling“ ikke fandtes passende til at være sognefoged, og sluttede med at udtale, at han var veltilfreds med at træde tilbage. Før ikke unødigt at støde ham vedblev han dog at fungere som sandemand indtil 1862, skønt den nationalliberale herredsfoged Blume var af den mening, at „Sandemand bør kun en saadan Mand være, til hvem Øvrigheden og hans Medborgere kunne have fuld Tillid“.

Den nye sognefoged for Bedsted sogn blev A. J. Nissen i Mårbæk, hvem pastor Iishøi fra Bedsted gav følgende skudsmål: „Han er en meget practisk Mand, samt, hvad jeg antager vil være særdeles behageligt, afgjort dansksindet og loyal.“³⁹⁾

Langt de fleste af sognefogederne omkring Åbenrå fortsatte imidlertid i deres bestilling, og enkelte af dem kunne endda særligt udmærkes. Det gjaldt således den nye sognefoged i Ensted sogn, Peter Hansen Petersen fra Sdr. Hostrup. Han havde tidligere fungeret som herredsfuldægtig i Lundtoft herred, der indtil 1850 hørte til Tønder amt. „At Herredet undgik at betale Amtet af Tvangslaanet, uagtet det dengang stod under en af Oprørsregeringen indsat Amtmand, skyldes væsentligst hans Konduite. Med Fare har han under Krigen hjulpen de danske Spioner, og under de seneste Leverancer [til de danske Tropper] har han erhvervet sig nye Fortjenester“, hed det om ham, da amtmand Heltzen indstillede ham til dannebrogsmænd.⁴⁰⁾

Den stille og sindige Asmus Eschelsen fra Nybøl i Hjordkær sogn blev også dannebrogsmænd, for øvrigt som den første af

³⁹⁾ Åbenrå amts journalsager 1862 XIV 3/13; jfr. Hejmdal 1948 29/11.—3/12.

⁴⁰⁾ LA. Åbenrå amts journalsager 1851 XV 3, jf. Hejmdal 1948 4/12, eller S. mdsskr. 1949, s. 5—7.

alle sognefogederne, idet Heltzens indstilling er dateret den 13. dec. 1850. Det hedder om ham i indstillingen: „Endskjøndt allerede i en noget fremrykket Alder og ikke uden nogen Svækkelse efter en heftig formentlig med noget Apoplexi forbunden Sygdom, som han tildeels paadrog sig ved Sindslidelser under Oprørsregimentet, er han et Mynster for en Sognefoged, utrættelig virksom, opoffrende og Hs. Majst. af Hjertet hengiven. Han er derfor ved sin Retsindighed, Tænksomhed og hele Optræden en Prydelse for Bondestanden og nyder i en viid Kreds almindelig Agtelse . . .“⁴¹⁾

Sognefoged Reuter fra Stollig fik sin udmærkelse til dannebrogsmænd i 1851 samtidig med Peter Hansen Petersen. Amtmand Heltzen skriver i den anledning: „ . . . Jeg har ved Efterforskninger overtydet mig om, at hans tilsyneladende Tilbageholdenhed ikke har hindret ham i med sjældnen Nidkjærhed under vanskelige Tider i Stilhed at virke meget for den *loyale* Sag, hvis Hovedrepræsentant han er og har været . . .“⁴²⁾ Den loyale, konservative slesviger har altså haft helstatsmanden Heltzens varmeste sympati.

Sognefoged Borg i Ø. Løgum ville muligvis også være blevet dannebrogsmænd, hvis ikke døden allerede havde bortrevet ham den 24. juli 1851. „Under Oprøret vedblev han bestandig at være sin Konge og sit Folk tro“, skrev sognepræsten om ham i sin kirkebog. Hans hverv blev herefter overtaget af parcellist Laurids Aarøe, der senere blev J. P. Junggreens svigerfar.

For øvrigt tyndede det i de følgende år slemt ud i den kreds af sognefogeder fra Åbenrå amt, som det blev beskåret at opleve de bevægede år, da Sønderjylland vågnede. Den 3. marts 1854 søgte Asmus Eschelsen fra Nybøl sin afsked, „da min Svaghed uagtet anvendt Lægehjælp tiltager i den Grad, at jeg ser mig nødsaget at holde mig ved Hjemmet, hvis jeg ikke

⁴¹⁾ LA. Åbenrå amts journalsager 1850 XV 39, jf. Hejmdal 1948 29/11.—3/12., samt S. mdsskr. 1949, s. 27.

⁴²⁾ LA. Åbenrå amts journalsager 1851 XV 3.

selv vil foraarsage min tidligere Afgang“⁴³⁾ Alligevel døde han den 18. juni samme år. Hans efterfølger som sognefoged for Hjordkær sogn blev gårdmand Jacob P. Lassen fra Årslev. — Den 28. sept. 1858 døde sognefoged Winther i Ørslev. Den dansksindede kromand på „Kløveres“ Peter Jørgensen blev hans efterfølger. Endelig døde den 2. april 1862 Anders Black i Genser. Han efterfulgtes af sønnen Knud Black. De to sidste af de gamle sognefogeder var også begge dannebrogsmænd.

I årene efter treårskrigen mærkedes der kun lidt til det tyske element. Hovedparten af befolkningen i landsognene omkring Åbenrå havde under hele krigen udtalt sympati for den danske sag, og det tyske mindretal vovede sig derfor i regelen ikke frem. Dertil kom, at hele landsdelen var inde i en materiel fremgangstid, som man nu efter krigens forstyrrelser satte alle kræfter ind på at udnytte. Den hidtidige splittelse inden for den danske befolkning mellem det lille „ultradanske“ parti og den store loyale dansk-slesvigske befolkningsdel udjævnedes også med årene, da det viste sig, at landsdelens fremtidige skæbne blev bestemt ved diplomatiske forhandlinger, mens befolkningens opfattelser ingen betydning havde. Allerede kort efter krigens afslutning kunne Heltzen til indenrigsminister Rosenørn skrive:⁴⁴⁾ „Det lojale Partis tidligere Angst for

Peter Hansen Petersen

⁴⁴⁾ RA. Regenburgs ark. Brev fra Heltzen til Rosenørn 1850 28/8.

den videst mulige Tilslutning til Danmark (Incorporation *siger* man ikke) viger mere og mere for en bedre Erkjendelse“. Heltzen var ivrig for Slesvigs nøjest mulige tilknytning til Kongeriget. „Benyttes ikke Øieblikket nu til at giøre Folk det næsten umuligt at udfinde, om de befinder sig paa denne eller hiin Side Kongeaaen, er Alt om faa Aar atter paa Spil.“ „Desværre“, fortsætter han i brevet, „belemres Slesvig for en stor Deel med Lykkeriddere og Middelmaadigheder til liden Baade for Kongens Autoritet“. At han til denne kategori også har henregnet alle de mange ejderdanske embedsmænd, der i misforstået idealisme søgte til Slesvig for — som det hed — at få en gerning i det gamle omstridte grænseland, ligger uden for al tvivl. Kun få af disse lykkedes det virkelig at gro fast i befolkningen. Med deres mangel på forståelse for befolkningens egenart har de i det lange løb utvivlsomt gjort mere skade end gavn; det gælder navnlig i de dele af Sønderjylland, hvor befolkningen som helhed havde sluttet sig til oprøret.

Den sønderjyske befolkning lod sig nemlig ikke i samme grad som samtidens kongerigske befolkning noget sige af den „fine“ embedsmand. „De nationalliberale iblandt dem kunne ikke forstå, at ikke det højeste ønske, Slesvigerne havde, var at komme hovedkuls ind under Danmarks riges grundlov. De danske præster med deres spidse rigssprog og københavnske dannelse stod somme steder befolkningen fjærnere end de gamle rustificerede slesvigholstenske med deres større jævnhed. De fleste nåede ikke ind til deres meningers fortrolighed. De præster, der mest følte sig kaldede til at røgte de nationale opgaver, var ofte ikke virkelige talsmænd for deres sogn.“⁴⁵⁾ Disse linjer af H. V. Clausen er vist kun alt for sande, og de bør derfor ikke glemmes ved bedømmelsen af de nationale forhold efter 1850.

Under Heltzens håndfaste styre lykkedes det imidlertid i nogen grad at isolere disse elementer. Mens forholdene i Tønder

⁴⁵⁾ S. årb. 1894, s. 88.

amt i disse år nationalt set blev noget brogede, idet de danske derovre til de tysksindedes glæde ragede uklar med hinanden, voksede befolkningen i Åbenrå amt sig ind i de nye forhold.

„Igaar oplevede jeg et af de største Tegn paa, hvor fuldkommen Stemningen er slaaet om, og hvor sikkert jeg kan garantere for temmelig snarlig Udslettelse af al Slesvigholsteinisme, naturligvis med Undtagelse af nogle Enkeltes vedvarende Drømme. I Løit Sogn, det folkerigeste her i Amtet (c: 2700 Indv.) og tilligemed bekjendt som det tydskeste, mødte af 322 til Præstevalg berettigede 246 og stemte med Undtagelse af 5 alle paa den constituerede Pastor Richelieu, og det uagtet selv den lojalere Deel af Menigheden [som omtalt under ledelse af sognefoged Reuter] kort før min Ankomst havde virket for Tilbageholdelse af den afsatte Præst Kaftan, en meget afholdt Mand. Naar man nu fra de udeblivende regner en Deel Enker, nogle Syge, adskillige Fraværende (Befolkningen bestaar tildeels af Søfarende), vil Resultatet næsten være overraskende. Om de andre Sogne vil jeg næsten ikke tale, thi i dem findes kun gandske faa Tydske, og det endda egentlig kun udenfor Bondestanden . . . Befolkningens Tillid til, at den danske Regiering vil og kan beskytte dem imod al Tydskhed og Halvtyskhed, stiger med hver Dag. Næsten hele Dagen fra tidlig Morgen er min Dør beleiret, og af alle høres kun Tilfredshed, undtagen med Intendanturernes uhyre Leverancer af Hø og Halm samt Kjørslerne, hvorved Landet rigtignok nærmer sig Ødelæggelse, da Creaturholdet snart maa formindskes, altsaa Agerbruget for mange Aar gaae tilbage. Men dette sidste Punkt er ogsaa det eneste, hvorpaa Krigen mærkes: der er ikke bedre Tone i noget dansk Amt, intetsteds lystres promptere og beredvilligere.

Om Tilliden til Geheimeraad Tillisch behøver jeg Intet at sige, thi den er bekjendt nok. Naar vi blot maa beholde ham og saa være fri for Rigsdagsvæsen, bliver Slesvig — idetmindste den Egn, jeg kan overse — snart i saa god Lojalitet

som nogen Deel af Danmark — ja meget bedre. Men med tydskdannede Embedsmænd vilde Alt snart være tabt; Gudskeelov derfor, at jeg nu er fri for alle mine paa et Par temmelig uskadelige nær. — Kun er jeg bange for, at Apenrade vilde behage Dem saameget, at De, naar De engang bliver træt af den megen Rigsdag, udseer det til Dem selv, thi imod intet dansk Amt byttede jeg det bort, naar det var mit.⁴⁶⁾

At Heltzens syn på den danske grundlov også deltes af den sønderjyske befolkning, fremgår af det næste brev til Rosenørn, hvori det hedder:⁴⁷⁾ „Naar nu Regjeringen blot med Conseqvents vil holde heel og halvtyske Elementer borte fra Administrationen, og lidt efter lidt danisere Slesvig, saaledes som det saa heldigen er begyndt, behøver vi ikke at frygte for Tilbagefald, NB dersom vi i nogle Aar maa være fri for Rigsdag, thi ellers er Alt tabt. For Øieblikket blæser Slesvigs Befolkning af den danske constitutionelle Lyksalighed; — hæver der sig modsatte Skrig, kan man være temmelig vis paa, at de kommer fra formummede Slesvigholstenere“.

Det er i grunden forbavsende, i hvor ringe grad den nye danske øvrighed gjorde brug af de stedlige dansksindede kræfter i tiden mellem krigene. Man forstår godt, at en vis skuffelse har bredt sig, især da hos en mand, der som Fr. Fischer havde sat hele sin eksistens ind på den nationale kamp. Det er derfor bedske toner, der i disse år lyder fra hans breve.⁴⁸⁾ Bortset fra arbejdet på at fremme dansk læsning, som lededes af Fr. Fischer, hvilede faktisk alt folkeligt arbejde.⁴⁹⁾ For en senere tid må perioden mellem krigene derfor synes at have været de spildte chancers politik. Men tiden dengang var jo en ganske anden.

Ligesom Heltzen var også Fr. Fischer modstander af de nationalliberale og tilhænger af helstaten. „Saadanne Mænd

⁴⁶⁾ RA. Regenburgs arkiv. Brev fra Heltzen til Rosenørn 1850 27/11.

⁴⁷⁾ RA. Regenburgs arkiv. Brev fra Heltzen til Rosenørn 1851 17/2.

⁴⁸⁾ Se S. årb. 1950, s. 34 ff.

⁴⁹⁾ Festskrift til H. P. Hanssen (1932), s. 191.

[som Heltzen] maa respecteres, deraf maa Kongen gjerne sende os flere, *medens man ønskede andre Gjæster Pokker i Vold*“, skrev Fr. Fischer engang i sin avis.⁵⁰⁾ Udtrykket „Gjæster“ om kongerigske embedsmænd viser med al tydelighed, at Fr. Fischer efter treårskrigen — måske p. gr. af de skuffelser, han havde lidt — først og fremmest har følt sig som slesviger. Kammerherre Heltzen var imidlertid en mand af hans hjerte. Da denne efter 1864 kom på tale som stiftsamtmænd i Odense, undres man derfor ikke over at finde Fr. Fischer som forfatter af en anbefalingskrivelse til ham fra hans tidligere amtsundersætter i Åbenrå amt. Blandt underskriverne finder man egnens førende danske mænd.⁵¹⁾

Til stor skade for den nationale udvikling var den uro, der til stadighed herskede vedrørende hertugdømmet Slesvigs skæbne. Derfor har det haft sin betydning, at Åbenrå-egnen i kammerherre Heltzen havde en administrativ leder, der groede fast i landet; han blev ovenikøbet amtets største grundejer. Da han i begyndelsen af 1852 fik tilbud om et højere embede, svarede han derfor premierminister Bluhme:⁵²⁾

„Medens jeg vilde erkjende mig forpligtet til opgivelse af min nuværende i enhver Henseende lykkelige Stilling, naar jeg indsaae at kunne stifte Gavn derved, er det netop Overbeviisningen om det Modsatte, der bringer mig til underdanigst at bede det mig giorte altfor hædrende Tilbud betragtet som uskeet. Mine Ønsker have aldrig strakt sig videre end til nogenlunde at kunne fyldestgiøre billige Fordringer til Bestyrelsen af et Amtmandsembede. En mere udstrakt Virksomhed gaaer lige saa langt over mine Evner, som den strider mod min Tilbøielighed. Derimod har jeg det Haab endnu at kunne være Hans Majestæt til Nytte her“.

Efter nogle års forløb begyndte tyskheden imidlertid så småt at røre på sig igen. På Åbenrå-egnen fandtes der dog kun

⁵⁰⁾ S. årb. 1950, s. 41; »Freia« 1856 6/3.

⁵¹⁾ S. årb. 1950, s. 74—75; Fr. Fischers dagbøger 1869 3/3.

⁵²⁾ R.A. Brev fra Heltzen til Bluhme 1852 5/4.

nævneværdig tyskhed i de sogne, der som Uge indtil 1850 havde hørt til Tønder amt, samt i Thies Steenholdts Rabsted. Det viste sig tydeligt ved stændervalget i 1852. Fr. Fischer jubede over resultatet: „Landdistrictet har rystet den vildtyske Ridder fra Ravsted [Thies Steenholdt] af Ærmet og valgt den skjær danske Eiersmand af Skovgaard. Hvo drømte vel om sligt for 6 Aar siden? Neppe vil man finde lignende Exempel paa Omslag i det offentlige Liv.“⁵³⁾

„Gammel Aabenraa Amt gav ved sit Sammenhold Udslaget“, fortsætter han i sin leder efter valget, og han følte sig særligt foranlediget til som gode valgdistrikter at fremhæve Genner distrikt, Søes kommune og Løjt sogn. Den hjemmetyske repræsentant for Søes, gårdejer Hieronymus Petersen, en bror til den tidligere slesvigholstenske præst i Hellevad og senere i Fjelstrup, Chr. Petersen, har således ikke fået sine stemmer fra sin hjemby. Navnlig for Løjt sogns vedkommende følte resultatet som en dansk sejr, idet „det er bekjendt, at der forhen har viist sig ikke saa ubetydelige separatistiske Bestræbelser i dette Sogn“.

Typisk for datidens valg er den meget spredte stemmeafgivning. I 1854 var der således opstillet 26 kandidater ude i landsognene. Stænderrepræsentant blev i 1852 gårdejer Chr. H. Møller fra Skovgård i Ris sogn. Han valgtes med 190 stemmer, mens sognefoged Peter Hansen Petersen fra Sdr. Hostrup fik 178. De to tyske kandidater, der kom nærmest til dette tal var Hieronymus Petersen fra Søes med 48 og vor kending Daniel Hinrichsen fra Ø. Terp med 44 stemmer.

Ved stændervalget i 1854 blev sognefoged Reuter fra Stollig de danskes repræsentant med ikke færre end 265 stemmer, mens Møller, Skovgård, opnaede 195 og Petersen, Sdr. Hostrup, 84 stemmer. Ved dette valg var de tyske stemmetal ganske ubetydelige. Muligvis har adskillige kastet deres stemmer over på Reuter p. gr. af hans tidligere moderate holdning.

⁵³⁾ »Freia« 1852 11/12.

Det sidste stændervalg i 1860 gav 297 stemmer til Møller, Skovgård og 237 til Reuter, mens de tysksindedes fører Daniel Hinrichsen kun opnåede 99 stemmer.

I tiden mellem krigen fæstnedes således det nationale skel, som allerede begivenhederne i 1848 havde skabt. Hjemmetyskheden holdtes i live af de forhåbninger, som den tiltagende tyske agitation vakte og som næredes af den stigende politiske uro om Slesvigs fremtid. Med begivenhederne i 1864 og 1866 kom hele Slesvigs befolkning under et fremmedherredømme, som var stik imod hovedparten af den nordslesvigske befolknings ønsker. Fra nu af begravedes alle danskes hidtidige uoverensstemmelser til fordel for ønsket om en afgørelse af det gamle grænselands fremtid efter en fri afstemning. Slesvigs deling og Nordslesvigs indlemmelse i Kongeriget var fra nu af den danske befolknings fremtidsmål.

Anglernes hjemstavn

Af **Anders Bjerrum**

Hvor længe har Sønderjyllands befolkning talt et nordisk sprog? Problemet har nationalpolitisk interesse og har gennem tiderne været genstand for lidenskabelig diskussion. I denne diskussion indgår en række enkeltspørgsmål, som hver for sig kræver og har krævet megen sagkundskab og skarp-sindighed. Et enkelt af disse spørgsmål skal drøftes i det følgende, måske det vigtigste og vanskeligste af dem alle. Men for at få den nødvendige baggrund må vi først ganske kort udrede problemet i dets helhed.

De to vigtigste kilder til vor viden om sproget i Danmark i vikingetiden og folkevandringstiden er **s t e d n a v n e n e** og **r u n e i n d s k r i f t e r n e**.

Hvad nu først **s t e d n a v n e n e** angår, kan det fastslås, at der nord for en linie, der går omtrent fra Eckernförde til Husum, og øst for grænsen mod friserne, en linie fra Husum til Tønder, ikke findes et eneste landsbynavn, som med sikkerhed kan siges at være af ikke-nordisk oprindelse. Derimod findes der mange, som med sikkerhed kan siges at være nordiske, fx alledena-vne, der ender på -lev, -by, -toft, -mark, -lund, -skov, -kær, -næs. Og endelig findes der mange, som er usikre. Blandt de sikkert nordiske landbynavne må de fleste henføres til vikingetiden (ca. 800—1050) og den ældre middelalder; en del af dem er dog ældre, bl. a. navnene på -lev, nogle af navnene på -by og -sted og vistnok også enkelte navne på -thorp (nu -rup, -drup, -trup). Til navnene på -sted og -thorp knytter sig ganske vist et usikkerhedsmoment, fordi

der også i Nordtyskland findes mange navne på -stede og -thorp (nu -stedt og -dorp, -dorf); men ved at undersøge navnenes forled kan man ofte med sikkerhed afgøre, om et navn på -stede eller -thorp er af nordisk eller saxisk oprindelse. Således hedder Sørup i Angel på gammeldansk Siōthorp og er nordisk, medens Sehested ved Ejderen er saxisk; forleddet i de to navne er nemlig samme ord i henholdsvis nordisk og saxisk form, siō og sē „sø“. Navnene på -lev må anses for sikkert nordiske. Der knytter sig ganske vist uløste problemer til denne gruppe, fordi der i Mellemtyskland findes en gruppe af ganske tilsvarende navne på -laiba (nu -leben), skilt fra den nordiske gruppe ved et bælte på 240 km; men uanset om der er historisk forbindelse mellem de to grupper eller ej, kan der ikke rejses tvivl om, at de sønderjydske -lev-navne er nordiske. De sydligste er Maasleben og Kosel i Svans.

Til de sikkert nordiske navne hører endvidere en gruppe af meget gamle landsbynavne ovre mod sydvest, nemlig sogne-navnet Fjold e og landsbynavnene Højfjold e og Arnfjold e i Svesing sogn, samt sognenavnet Ost enfeld, der 1352 skrives Ostenfiold og nu udtales *össenfjyld* på Fjoldedansk. De må indeholde et ord **fjaldæ* beslægtet med tysk feld og engelsk field, men med nordisk brydning. Navnene må være af nordisk oprindelse, fordi ordet **fialdæ* genfindes på Lolland i sogneavnene Fjælde og Døllefjælde og i landsbynavnet Højfjælde i Halsted sogn. De må anses for gamle, fordi de alle er navne på anselige byer — over halvdelen er sognebyer —, men det er umuligt at bestemme deres alder nøjere.

Derimod må det stadig anses for usikkert, om de allerældste stednavnegrupper i Sønderjylland er nordiske eller ej. Det drejer sig i første række dels om den ældste del af navnene på -ing, dels om den ældste del af navnene på -um. De ældste af disse navne må tilhøre folkevandringstiden eller en endnu ældre tid, fordi tilsvarende navne findes på vestgermansk om-

råde, ikke blot på fastlandet, men også i England, hvortil de må være bragt i det 5. århundrede af anglerne og saxerne. De enkelte navnes alder er imidlertid i mange tilfælde tvivlsom, fordi det er vanskeligt og ofte umuligt at afgøre, om de hører til det ældste navnelag eller ej; kun et ganske lille antal navne kan med sikkerhed siges at høre til folkevandrings-tiden eller en endnu ældre periode. Og disse navnes nordiske oprindelse er tvivlsom af to grunde: For det første kan det sprogstof, som indgår i dem, lige så godt have existeret i vestgermansk som i nordisk, for det andet tør vi ikke udelukke den mulighed, at de allerældste stednavne kan være opstået på en tid, hvor nordisk endnu ikke havde skilt sig ud som en særlig gren af den germanske sprogstamme.

Trods al usikkerhed har studiet af stednavnene dog ført til følgende uomtvistelige resultat: Der findes ikke noget bevis på, at den gamle befolkning i den del af Sønderjylland, som ligger nord for linien Eckernförde—Husum og øst for linien Husum—Tønder, har talt et vestgermansk sprog, men der findes talrige beviser på, at den har talt et nordisk sprog ikke blot i middelalderen og vikingetiden, men også i en kortere eller længere periode før vikingetiden.

Af runeindskriftene er der kun grund til at omtale de ældste. En af de allerældste danske runeindskrifter er fundet i Sønderjylland. Blandt de talrige genstande, som 1858—61 fandtes i Thorsbjerg mose i Angel, var dupskoen af et sværd, på hvilken stod indridset følgende: *owlþuþewar niwajemarin*. Indskriften kan ikke tolkes med sikkerhed; men det er sandsynligt, at det første ord er et mandnavn svarende til oldnordisk Ullþér og det sidste et adjektiv svarende til oldnordisk mærr „berømt“. Tyske forskere anser som regel indskriften for urgermansk, hvormed menes det sprog, hvoraf alle de germanske sprog senere har udviklet sig. Nordiske forskere betragter den i reglen som urnordisk. Det er umuligt at afgøre, hvilken af delene der er rigtig. Det eneste holdepunkt, vi

har, består i, at de to ovenfor nævnte ord i nominativ masculinum singularis ender på det runetegn, som sædvanligvis gengives ved R, nemlig Υ ; denne rune betegner en konsonant, som er forskellig fra både r og s, men som i de nordiske sprog senere faldt sammen med r; den svarer til fællesgermansk stemt s, hvilket passer godt med, at den i de ældste germanske låneord i finsk gengives ved -s og ikke ved -r, fx i kuningas „konge“. Hvordan den har været udtalt i Norden i folkevandringstiden, ved vi ikke, og det har heller ikke megen interesse. Det er nemlig ikke dens udtale, men selve dens tilstedeværelse, som har betydning i denne sammenhæng. Det forholder sig nemlig sådan, at nominativendelsens Υ faldt meget tidligt bort i vestgermansk, medens det bevarede i nordisk, hvorved en af de allerældste forskelle mellem vestgermansk og nordisk opstod (vestgermansk *dohtri : urnordisk dohtrir „døtre“). Dette bortfald er fælles for de vestgermanske sprog og er derfor rimeligvis sket allerede før Englands erobring i det 5. århundrede; men vi har ikke noget holdbart bevis på, at det var sket så tidligt, at Torsbjergindskriften på grund af det bevarede Υ nødvendigvis må anses for urnordisk.

Indskriften er nemlig meget gammel. De mange genstande, der blev fundet i Thorsbjerg mose, er af forskellig alder; de dateres sædvanlig til tiden ca. 200—500 efter Kristus. På grund af den forældede teknik, der blev anvendt ved udgravningen, er det ikke muligt at adskille de forskellige lag. I Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1945 har museumsinspektør, mag. art. Hans Norling-Christensen imidlertid fremlagt en arkæologisk begrundet datering af dupskoen hvilende på tilsvarende fund i romerske militærlejre, der kan dateres til tiden mellem 150 og 180 efter Kristus. Thorsbjerg-dupskoen synes derfor senest at kunne være fra ca. 200 efter Kristus. Der eksisterer kun een runeindskrift, der er lige så gammel eller muligvis lidt ældre, nemlig den fra Øvre Stabu i Norge, som af den norske arkæolog Shetelig dateres til sidste halvdel af 2. århundrede.

Medens sproget i Thorsbjerg-indskriften kan være tvivlsomt, er der ingen som helst tvivl om, at indskriften på det lille G a l l e h u s h o r n er nordisk. Hornet dateres til første halvdel af 5. århundrede efter Kristus. Indskriften lyder sådan: *ek hlewagastir holtijar horna tawido* „jeg Lægæst fra Holt gjorde hornet“. Den har mindst to specifikt nordiske egenskaber: 1. „Jeg“ hedder *ek* ligesom i vestnordisk og i Jyske Lov og ikke som i vestgermansk *ik*; 2. „Gæst“ hedder *gastir* med bevaret nominativ-endelse; på den tid har ordet på vestgermansk vistnok heddet *gasti uden *r*, og i Vulfilas gotiske bibel fra slutningen af 4. århundrede hedder det *gasts* uden *i*.

Over for begge disse indskrifter har man gjort den indvending, at det er uvist, hvorfra genstandene stammer. Og det kan ikke nægtes, at både dupskoen og guldhornet kan være kommet til Sønderjylland fra andre egne, fx fra de danske øer; og hvis det af andre grunde må anses for sikkert, at befolkningen i Sønderjylland har talt et vestgermansk sprog i folkevandrings-tiden, er vi nødt til at antage, at i hvert fald guldhornet og muligvis også dupskoen er kommet andetstedsfra.

Denne indvending rammer ikke indskriften på *A r r i l d s t e n e n* fra Nørre-Brarup sogn i Angel. Den blev nemlig fundet i en gravhøj og indeholder et eneste ord, *fatur*, som må være den dodes navn. Stenen hører til vore allerældste runestene, den må høre hjemme i vikingetidens første del, tiden omkring år 800. Navnet er fuldstændig ukendt, men det bevarede nominativ-*r* viser, at indskriften er nordisk.

Studiet af de gamle runeindskrifter fører altså til et lignende resultat som studiet af stednavnene: Vi ved med fuldstændig sikkerhed, at sproget i Sønderjylland — når bortses fra de sydligste og vestligste egne — var nordisk så tidlig som ved vikingetidens begyndelse, og det er sandsynligt, at det var nordisk allerede i folkevandrings-tiden.

Den simpleste konklusion heraf er den, at oldtidens sønder-

jyske befolkning ikke på noget tidspunkt har talt et vestgermansk sprog.

Men mange betydelige forskere har ikke villet drage denne konklusion. Blandt de bedste kendere af vor folkegruppes ældste historie deler nogle endnu den anskuelse, at den jyske halvø i forhistorisk tid helt eller delvis har været beboet af vestgermanske stammer. Denne anskuelse hviler på et eneste fundament, nemlig en hypotese, som er mere end 1200 år gammel. Hypotesen går tilbage til den store engelske historieskriver Beda den Ærværdige, der i det 8. århundrede efter Kristus skrev et berømt værk om det engelske folks kirkehistorie.

Beda fortæller, at England i det 5. århundrede efter Kristus blev erobret af tre germanske stammer fra fastlandet, nemlig saxerne, anglerne og jyderne; anglerne kom, siger han, fra „det fædreland, som kaldes Angel, og som siges at have ligget øde mellem jydernes og saxernes provinser fra hin tid til nu.“ Hermed mener han ganske afgjort den sønderjyske halvø Angel.

I oldforskningens første århundreder tvivlede ingen om Bedas pålidelighed. Bedas beretning gav stødet til dialektforskningen her i landet, idet først Adam Heinrich Lackmann og senere andre videnskabsdyrkere i det 18. og 19. århundrede mente at kunne påvise angelsaxiske bestanddele i angelbomålet, og i de sidste hundrede år har tyske skribenter anvendt denne hypotese i den nationale kamp i Sønderjylland. Nationaltsindede danske historikere og sprogforskere har på forskellig vis søgt at afsvække disse angreb på det danske sprogs gamle hjemstavnsret i Sønderjylland.

To af disse forsøg skal omtales her. Det ene skyldes den lærde udforsker af de gottske folks urtid Gudmund Schütte, som mener, at anglerne hverken var vestgermanere eller nordboer, men at alle beboerne af den jyske halvø før folke-

vandringstiden har talt et sprog, der står midt imellem vestgermansk og nordisk. Denne hypotese kan ikke direkte modbevise, fordi vi ved så sørgelig lidt om jydernes sprog før folkevandringstiden. Men den er overflødig og tjener kun til at komplicere et i forvejen indviklet problem. Schüttes urjysk er en fri opfindelse, der blot gør det vanskeligere at udrede de sammenfiltrede tråde; der har ikke kunnet påvises spor af et sådant sprog, hverken i stednavne, runeindskrifter, i middelalderens skrevne kilder eller i moderne dialekter, og Schütte gør da heller ikke noget forsøg på at gisne om, hvorledes det egentlig har været beskaffent.

Det andet forsøg går simpelthen ud på, at anglerne var nordboer, og at de har tilført det engelske sprog en del ord, som ellers ikke findes i vestgermansk. Denne opfattelse deles især af historikere, som ikke har fået optrænet den følelse for sproglægtsskab, der hos Schütte var så stærk, at den fik ham til at producere et nyt og ukendt oldsprog. Vilh. la Cour beråber sig på Richard Jordan, der har forsøgt at påvise en sproglig forskel i de oldengelske kilder; Jordans resultater er, at kilderne fra anglernes område i det nordlige England har et par gløser fælles med nordisk, som kilderne fra saxernes område i Sydengland ikke har. Men la Cour overser, at disse få gløser på ingen måde er tilstrækkelige til at konstituere et nært slægtskab mellem nordisk og den angelske afdeling af oldengelsk; på alle væsentlige punkter, fx i henseende til bøjningsendelserne, er anglernes og saxernes sprog fuldstændig ens og nær beslægtet med oldfrisisk og oldsaxisk, men fjernere beslægtet med nordisk.

Der er ingen vej udenom: Anglerne talte et vestgermansk sprog. Spørgsmålet er, om de kom fra Angel.

Der eksisterer en meget omfangsrig litteratur om dette spørgsmål. Lærde og skarpsindige forskere har gennemgransket de kilder, der står til vor rådighed. En fornyet kritisk

vrdering af det samlede kildemateriale kunne derfor synes overflødig. Alligevel skal forsøget voves, fordi der i de senere år fra forskellig side er kastet nyt lys over de fleste af disse kilder enkeltvis, uden at det samlede problem er taget op til fornyet drøftelse.

Vi har ialt tre hovedkilder, hvortil slutter sig en række indicier af sekundær betydning.

1. B e d a, der skrev næsten 300 år efter germanernes ankomst, beretter følgende om erobrerne: „De var kommet fra tre tapre germanske stammer, nemlig saxerne, anglerne og jyderne. Af jydernes stamme er kenterne og wighterne (Cantuarii et Uictuarii), d. v. s. det folk, som bor på øen Wight, og det, som endnu kaldes jyder (Jutarum natio) i vestsaxernes provins liggende over for selve øen Wight. Fra saxerne, d. v. s. fra den egn, som nu kaldes gammelsaxernes, kom østsaxerne, midsaxerne og vestsaxerne¹⁾; og endelig har østanglerne, midtanglerne og mercierne²⁾ og hele northumbrenes stamme, d. v. s. de folk, der bor nord for Humberfloden, og de øvrige angelske folk deres udspring fra a n g l e r n e, d. v. s. fra det fædreland, som kaldes Angel, og som siges at have ligget øde mellem jydernes og saxernes provinser fra hin tid til nu (de illa patria, quae Angulus dicitur et ab eo tempore usque hodie manere desertus inter provincias Jutarum et Saxonum perhibetur). Deres første anførere siges at have været to brødre Hengist og Horsa, af hvilke Horsa, senere dræbt i kamp af briterne, endnu har et monument i den østlige del af Kent med sit navn indhugget. De var sønner af Victgisl, hvis fader var Vitta, hvis fader var Vecta, hvis fader var Odin, til hvis slægt mange provinsers kongers æt går tilbage.“

Dersom Beda udelukkende byggede på en mundtlig tradition, kunne der naturligvis ikke tillægges hans ord megen

¹⁾ D. v. s. beboerne af de gamle kongeriger Wessex, Middlesex og Eastsex.

²⁾ D. v. s. beboerne af East Anglia, Middle Anglia og Mercia.

vægt. Men vi ved, at han i stor udstrækning byggede på ældre forfattere. De vigtigste af disse er den britiske — altså keltiske — historieskriver Gildas den Vise, der i 6. århundrede, det vil sige to århundreder før Beda og kun eet århundrede efter angelsaxernes ankomst, skrev sit værk „Klagebog over Britannias Tilintetgørelse“. Klagen er rettet mod de hedenske erobrere. Gildas fortæller, at saxerne kom til England hidkaldte af briterne for at hjælpe disse i deres kamp mod pikterne og skoterne. Navnet saxer betegner hos Gildas germaner i almindelighed; han skelner altså ikke mellem anglerne og saxerne. Og han siger intet om, hvor disse saxere kom fra. Om anglernes og saxernes ankomst og om de kampe, der førte til Englands erobring, fortæller Beda en række enkeltheder, som hverken findes hos Gildas eller i andre kilder, der er uafhængige af Beda. Kun ved at danne os et skøn over sådanne enkeltheders pålidelighed kan vi nå til en vurdering af den, der her interesserer os, beretningen om anglernes herkomst.

Om en del af de enkeltheder, som kun findes hos Beda og hans efterfølgere, kan intet siges, hverken for eller imod. Men det har vist sig, at en anden del af forskellige grunde er usandsynlig. Det gælder historien om Hengist og Horsa og deres slægt, som tydelig bærer sagnets præg. Det gælder også den opfattelse, at halvøen Angel på Bedas tid lå øde hen. Halvøens stednavne fortæller os, at der på den tid må have været mindst en snes landsbyer i Angel, deraf forholdsvis mange netop i den del, som fremmede må formodes at have haft mest kendskab til, nemlig egnene nær ved Slien. Og det gælder endelig beretningen om, at en del af erobrerne kom fra Jylland. Øen Wight kaldes hos Beda i et senere kapitel Eota land; men den oldengelske oversættelse af Bedas kirkehistorie har *Ytene land*, og denne form kendes også fra en tredje kilde. *Ytene* må være genitiv pluralis af et ord, som må gå tilbage til en fællesgermansk stamme *eutian-, hvorimod de danske jydere

navn må gå tilbage til en stamme uden i, *eutān-. De engelske yter må derfor identificeres ikke med jyderne, men med det folk, som i to latinske kilder fra det 6. århundrede kaldes *Eutii*; i den ene af disse kilder siges, at *Eutii* frivilligt har underkastet sig frankerkongen; deres land må altså have ligget inden for frankernes magtområde, hvad Jylland sandsynligvis ikke gjorde. Det er muligt, at det 6. århundredes *Eutii* har boet mellem Rhinen og Weser, og de er måske resterne af et lille folk, som sammen med anglerne og saxerne var draget til England; med jyder var de efter alt at dømme ikke. Det må derfor anses for sandsynligt, at Bedas identifikation af yterne og jyderne udelukkende beror på navneligheden.

Men når det forholder sig sådan med Bedas mening om yternes herkomst, kan vi ikke se bort fra den mulighed, at også beretningen om anglernes herkomst er bygget på en tilfældig navnelighed. Den kloge tyske oldforsker Kaspar Zeuss skrev i 1837 i sit banebrydende værk „Die Deutschen und die Nachbarstämme“, at halvøens navn formodentlig er blevet kendt i England gennem skipperefterretninger og derefter sat i forbindelse med anglernes togt. Denne forklaring fortjener alvorlig overvejelse. En sådan „skipperefterretning“, der også nævner Angel, kender vi fra en lidt senere tid, nemlig Ohteres og Wulfstans bekendte rejsebeskrivelse fra det 9. århundrede i kong Alfred den Stores oversættelse af Orosius' verdenshistorie.

2. Den romerske historieskriver Publius Cornelius Tacitus omtaler i sit værk *Germania*, der er skrevet år 98 efter Kristus, et meget stort antal germanske stammer, deriblandt også anglerne, men hverken saxerne eller *eutii*. Vi skulle altså hos Tacitus kunne hente oplysning om, hvor anglerne boede, 350 år før de rejste til England. Men netop stedfæstelsen af de hos Tacitus nævnte stammer hører til de vanskeligste og mest omstridte spørgsmål. Vi er henvist til at slutte ud fra

deres rækkefølge i teksten og må derfor begynde med en oversigt over de herhenhørende kapitler.

Kap. 28—34 opregner de vestligste, mod kelterne grænsende stammer langs Rhinen i retningen fra syd mod nord; den sidste, altså nordligste, er friserne. Det næste kapitel, 35, begynder med ordene: „Hidtil har vi lært at kende Germanien mod vest. Mod nord viger det tilbage i en uhyre bue“, og derefter fortsættes i kap. 35—37 med en omtale af chaukerne, cheruskerne og kimbrerne. Om de sidstnævnte siges kun, at de bor nærmest oceanet ved den omtalte kystbue; de stedfæstes altså ikke, som mange mener, til den jyske halvø, som Tacitus overhovedet ikke nævner og næppe kender. Det følgende kapitel, 38, indledes med ordene: „Nu skal der tales om sveberne (suebi), der ikke som chatterne og tencterne udgør kun een stamme, thi de sidder inde med største delen af Germanien“. Vi får altså ikke at vide, om der stadig tales om de nordlige stammer; om svebernes bopladser siges kun, at nogle af dem strækker sig ind i „den hemmeligste del af Germanien“ (in secretiora Germaniae), hvilket må betyde de mest ukendte, altså fjernest fra de romerske grænser liggende egne. Efter afsnittet om sveberne, kap. 38—40, går Tacitus over til en helt ny egn, idet han begynder i det sydvestlige hjørne endnu engang og derfra opregner de sydligste germanske stammer langs Donau.

Den del af de svebiske folkestammer, som strækker sig ind i den hemmeligste del af Germanien, er netop de syv nerthusdyrkende stammer, som interesserer os i denne sammenhæng. Om dem fortælles i kap. 40 efter omtalen af semnonerne og langobarderne: „Derefter værnes Reudigni, Aviones, Anglii, Varini, Eudoses, Suardones og Nuithones af floder og skove. Hos dem er der ikke noget særskilt mærkeligt ud over det, at de i fællesskab dyrker Nerthus, d. v. s. Moder Jord, og tror, at hun griber ind i menneskenes anliggender og på en vogn kører omkring mellem folkene. Der er på en ø i oceanet en hellig lund, i den en indviet vogn dækket med klæde; at berøre den

er alene tilladt præsten. Han forstår, når gudinden er til stede i sin helligdom, og når hun kører ud trukket af køer, ledsager han hende med stor ærbødighed. Da er der glade dage, og festligt smykkede er alle de steder, hun hædrer med sit besøg. De går ikke i krig, griber ikke til våben; alt jern er lukket inde, i så høj grad hersker der fred og ro — indtil den samme præst giver gudinden, der er blevet mæt af omgangen med de dødelige, tilbage til hendes tempel. Derefter bliver vognen og klædet og — hvis I vil tro det — gudinden selv vasket i en hellig sø. Herved bistår slaver, som den samme sø strax sluger. Derfra hidrører rædselen og den hellige uvidenhed om, hvad det er, som kun dødsviiede ser.“

Af disse syv folkestammer er de fem ellers ukendte; kun to, nemlig anglerne og varnerne, kendes fra andre kilder. Man har ment, at nogle af de ukendte stammer samt anglerne har boet på den jydsk halvø, og at varnerne har boet enten ved Varnæs i Sundeved eller ved Warnau og Warnemünde i Meklenborg. Denne stedfæstelse medfører tre fordele: Tacitus bringes i overensstemmelse med Beda, anglernes og varnernes navne forbindes med kendte stednavne, og det bliver muligt at identificere den af Tacitus omtalte ø i oceanet med en af øerne i Østersøen.

Den bedste argumentation for denne stedfæstelse skylder vi den tyske oldforsker Karl Müllenhoff og den danske sprogforsker Hermann Møller, der begge med stor lærdom og skarpsindighed har søgt at bringe orden i hele problemkomplekset. De placerer et meget stort antal stammer på den jyske halvø, ikke blot de fleste af de syv nerthusdyrkende stammer, men også sveberne, de senere schwaber, hvis navn Herm. Møller mener er bevaret i det sydslesvigske landsbynavn Schwabstedt. Denne stednavnetolkning er imidlertid usandsynlig, fordi stednavne på -sted ellers ikke er sammensat med folkenavne. Også en anden stednavnetolkning, som har spillet en rolle i denne forbindelse, er senere blevet gendrevet.

Müllenhoff mente, at landsbynavnet *V a r n æ s* i Sundeved indeholder varnernes navn, men Mar. Kristensen har med stor lærdom bevist, at forleddet er gammeldansk *waræ* „overdrev“.

Den vigtigste grund til, at Müllenhoff og Hermann Møller placerer anglerne i Angel, er imidlertid ikke disse stednavne, men en helhedsopfattelse af Tacitus' text. I Hermann Møllers udformning går denne opfattelse ud på følgende: I kap. 28—40 opregner Tacitus de germanske stammer langs Rhinen og nord for denne i retningen fra syd mod nord, men således, at han ofte standser efter at have nævnt en række stammer og derefter opfører en parallel række stammer længere mod øst, ligeledes i retningen fra syd mod nord; en sådan parallel række opføres efter cheruskerne og kimbrerne, nemlig semnonerne, langobarderne og de syv nerthusdyrkende stammer, som altså bor i retningen fra syd mod nord, øst for cheruskerne og kimbrerne; da Tacitus ifølge Møller tænkte sig kimbrerne boende ved Elbens munding, er det herefter rimeligt at lokalisere de nordligste nerthusdyrkende folk til Østslesvig. Et bevis for denne opfattelses rigtighed finder Müllenhoff og Møller i indledningen til kap. 41, hvor Tacitus siger, at han nu vil følge Donau, ligesom han hidtil har fulgt Rhinen. Men dette bevis er blevet gendrevet af svenskeren Elis Wadstein: Tacitus siger, at han „*f o r l i d t s i d e n*“ (*paulo ante*) fulgte Rhinen, og ikke „hidtil“ (*hactenus*); der står altså intet som helst om de nærmest foregående stammers rækkefølge, og det er netop disse stammer det drejer sig om.

De bedste argumenter i m o d denne stedfæstelse skylder vi to svenske videnskabsmænd, nemlig filologen *A. Erdman* og historikeren *Lauritz Weibull*. Erdman hævdede, at alle sveberne, både langobarderne, semnonerne og de syv nerthusdyrkende stammer, må have boet i henholdsvis Nord- og Mellemtyskland. Det vanskelige spørgsmål, hvordan mellem-tyske stammers kultsted kan være en ø i oceanet, søgte han at klare ved at antage, at de foretog rejsen i både op og ned

ad Elben. Weibull har behandlet problemet om kimbrernes og andre stammers hjemstavn i en afhandling i tidsskriftet *Scandia* 1934. Hans resultat var overraskende nyt, og det er indlysende rigtigt, fordi han betragter de klassiske forfatters tekst i lys af deres egne forudsætninger, deres egen tids verdensbillede. For romerne paa Tacitus' tid var jorden en rund skive, omflydt af det store hav, Oceanus. Enkelte dele af dette ocean kendte de af selvsyn, nemlig dels Det Kaspiske Hav ovre mod øst, dels et punkt ved Østersøen som nævnes hos Plinius, dels hele Europas vestkyst op til Elbens munding, men sandynligvis heller ikke længere. Kejser Augustus havde sendt en flådeexpedition fra Rhinens munding mod øst, men den nåede efter al sandsynlighed kun et lille stykke op ad Elben, hvor kimbrerne, charuderne, semnonerne og andre germanske folk gennem sendebud bad om det romerske folks venskab. Disse folk må ifølge de gamle kilder (Augustusmonumentet i Ankara, den romerske historieskriver Velleius Paterculus, den græske geograf Strabo og den spanske geograf Pomponius Mela) have boet syd for Elben. Endnu på Tacitus' tid kendte romerne sandsynligvis ikke den jyske halvø. De vidste, at den nordøstlige del af jordskiven beboedes af germanere og andre barbariske folkeslag, samt de forunderligste fabelvæsener. Af germanerne var romerne kommet i berøring med de nærmest ved de romerske grænser boende stammer; derudover har de formodentlig haft mere eller mindre troværdige efterretninger om de fjernereboende stammer i den hemmeligste del af Germanien, der jo måtte ligge langt mod nord og nordøst, nær ved oceanet.

Betragter vi nu Tacitus' text ud fra Weibulls resultat, forstår vi, at Tacitus må have ment at følge oceanet fra vest mod øst i sin opregning af de nordlige germanske folk. Romerne vidste, at kimbrerne boede helt oppe ved jordskivens nordligste punkt, og teutonerne, charuderne og semnonerne i deres nærhed. Teutonerne og charuderne nævnes ikke hos Tacitus, men kimbrerne nævnes ved oceanet længst mod nord, og efter dem

semnonerne, langobarderne og de syv øvrige svebiske stammer. Heraf kan vi ikke slutte, at de svebiske folk boede ved Østersøen, men kun at de boede et eller andet sted sydøst for kimbrerne.

Når vi læser Tacitus' text med hans eget verdensbillede i tankerne, forstår vi desuden, at udtrykket „på en ø i oceanet“ (in insula oceani) ikke behøver at tages bogstaveligt; det betyder måske blot „uhyre langt mod nord“; romerne havde nemlig under deres sejlads langs nordkysten gjort den opdagelse, at der ligger øer uden for jordskivens rand, et stykke ude i oceanet. Sådanne øer omtales ofte hos de klassiske forfattere, og de befolkes med de mærkeligste folkeslag og fabelvæsener.

— Ud fra Tacitus' text alene kan vi altså ikke med blot nogenlunde nøjagtighed fastslå, hvor anglerne (og varnerne) har boet på hans tid. Men vi kan betegne det som lidet sandsynligt, at de har boet i Sønderjylland.

3. Den berømte alexandrinske geograf Klaudios Ptolemaios skrev sit værk *geographiké hyphégesis* (d. v. s. „lærebog i korttegning“) omkring år 150 efter Kristus. Medens den ældre forskning (bortset fra Kaspar Zeuss) overvurderede Bedas og Tacitus' troværdighed, undervurderede den Ptolemaios'; fx skrev den berømte oldforsker Karl Müllenhoff i 1900 i sin *Altertumskunde* IV s. 50: „Ikke en eneste angivelse er helt rigtig.“ Denne vurdering forfægtes endnu af den lærde danske forsker Gudmund Schütte, endda med en sjælden skarphed og udholdenhed. Men i løbet af de sidste tyve år er der ellers sket en omvurdering af Ptolemaios' værk, takket være undersøgelser af tjekkeren Emanuel Šimek og tyskerne Otto Cuntz og Theodor Steche. Disse forskere søger at forstaa Ptolemaios' værk ud fra dets egne forudsætninger, idet de dels betragter det i lys af den geografiske videnskabs standpunkt på Ptolemaios' egen tid, dels studerer de kilder, der stod til hans disposition.

Geografiens standpunkt på Ptolemaios' tid kender vi godt, for hans lærebog blev bestemmende for verdensbilledet i de følgende halvandet tusind år. De hellenistiske lærde i Alexandria på den tid vidste, at jorden er rund som en kugle, og det er dem, der har inddelt jordkuglen i 360 længdegrader, målt fra den kanariske ø Ferro, og hver halvkugle i 90 breddegrader målt fra Ækvator. Ptolemaios indleder sit værk med en undervisning i fastlæggelsen af dette net af længde- og breddegrader. Det viser sig nu, at medens afstanden mellem breddegraderne stemmer næsten fuldstændig overens med de mål, moderne geografer har fundet, er afstanden mellem længdegraderne på grund af unøjagtige observationer for lille hos Ptolemaios, omkring 70 pct. af den virkelige. Denne fejl foranledigede forøvrigt Amerikas opdagelse, idet man på Columbus' tid havde hittet ud af, at man ved at sejle vestpå måtte kunne finde en kortere vej til Bagindien end den lange rejse syd om Afrika; Bagindiens sydspids ligger nemlig hos Ptolemaios 180° øst (og altså også vest) for Ferro (i stedet for 126° øst for Ferro). Foruden denne fejl, som er let at korrigere, har man fundet en anden fejl, som har voldt store vanskeligheder ved fortolkningen af Ptolemaios' oplysninger om Germanien: Hele kyststrækningen fra Portugal til Weichsels munding ligger ca. 2° for langt mod øst og ca. 2° for langt mod nord i forhold til middelhavskysten. Denne skævhed har Ptolemaios måttet rette et eller andet sted i indlandet; derfor har han fx ladet Rhinens nedre løb flyde i stik nordlig retning i stedet for nordvestlig, og enkelte steder har han af denne grund anbragt samme lokalitet to steder, det ene mod nordøst, åbenbart fastlagt i forhold til et punkt på nordkysten, det andet mod sydvest, åbenbart fastlagt i forhold til et punkt på middelhavskysten; fx er Elbens udspring lokaliseret til to forskellige steder, hvis indbyrdes position netop er den, man måtte vente på grund af denne fejl; det kan måske tænkes, at denne fejl i gradmålingen også er årsag til en fejl, som har spillet en rolle i drøftelsen af anglerproblemet, nemlig

den, at langbobarderne er lokaliseret til to forskellige steder, det ene nordøst for det andet.

Denne fejl og dens konsekvenser bliver forståelige ved en betragtning af de kilder, hvorfra Ptolemaios har hentet sine oplysninger om Germanien. Disse kilder kan inddeles i tre kategorier.

a. Geograferne Strabo og Marinus fra Tyrus og måske enkelte andre antikke forfattere, men ikke Tacitus. Fra Strabo har Ptolemaios nogle bjærgnavne, fra Marinus en del historisk kendte lokaliteter og desuden en bestemmelse af nogle punkter på Atlanterhavskysten. Denne bestemmelse er foretaget på grundlag af en sejlanvisning, der har forvexlet to portugisiske forbjærg og derved forårsaget den omtalte gradmålingsfejl på hele vest- og nordkysten.

b. En nu tabt kystbeskrivelse, der omfatter den øvrige del af kysten inklusive den jyske halvø, de danske øer og Østersøens sydkyst indtil Weichsels munding. Beskrivelsen må være forfattet af en græskkyndig officer eller lærd; forfatteren har nemlig gengivet det germanske h ved ch, fx i flodnavnet Chalusos; havde han ikke været græskkyndig, ville han sandsynligvis have skrevet c eller muligvis h. Fra denne kystbeskrivelse må de fleste danske folkenavne hos Ptolemaios stamme, fx Chaloi; kun Charudes og Kimbroi stammer, som det vil fremgå af det følgende, sandsynligvis andetstedsfra.

c. Otte nu tabte beskrivelser af indlandske rejseruter forfattede af ikke-græskkyndige romere, altså romerske købmænd. Vi ved, at Ptolemaios til sin beskrivelse af Gallien, Italien og egnene nord og nordøst for Italien har benyttet tilsvarende bevarede rejsebeskrivelser (itinerarier) af stereotyp indhold. De nævner først navnet på en handelsplads, derefter navnet på det folk, som bor på stedet, angiver dernæst afstanden til den næste by og meddeler endelig, i hvilken retning vejen til denne by går. Når man anbringer de germanske og slaviske handelspladser, som Ptolemaios nævner, på et kort i overensstemmelse

med hans angivelser af deres længde- og breddegrader og under hensyntagen til de omtalte fejl, viser det sig, at de tegner tydelige rejseruter i retningen syd—nord. De fleste ruter når fra Romerrigets grænse til Nord-eller Østersøkysten, hvor de undertiden ender i en handelsplads, som Ptolemaios også har kendt fra kystbeskrivelsen. Det var altså hans opgave at bestemme handelspladsernes beliggenhed og folkestammernes bopladser på grundlag af de omtrentlige opgivelser i disse itinerarier og på en sådan måde, at det kom til at passe med den forkerte bestemmelse af kystlinien. Denne opgave har han løst på en særdeles behændig måde, men det er klart, at man ikke må tillægge Ptolemaios større nøjagtighed, end hans kilder tillod ham.

Ptolemaios nævner fra Germanien ialt 69 folkestammer og 95 handelspladser. Af de 69 folkestammer er 7 anbragt i Jylland. Om de syv jyske stammer siger han: „Halvøen selv bebos oven for (d. v. s. nord for) Saxerne af Sigulones mod vest, derefter Sabalingioi, derefter Kobandoi, oven for disse Chaloi, og oven for disse igen mod vest Fundusioi (eller Frundusioi) og mod øst Charudes, og øverst af alle Kimbroi.“ Disse stammer kan ikke identificeres med en eneste af de syv nerthusdyrkende stammer hos Tacitus. Af Ptolemaios' syv folk kendes kun de to sidstnævnte fra andre kilder, nemlig charuderne og kimbrerne.

Udgangspunktet for mange forskeres diskussion af spørgsmålet om kimbrernes og andre folks herkomst har været en række mere eller mindre acceptable stednavnetolkninger. Man har identificeret forledet i navnene Himmerland og Himmersyssel med folkenavnet kimbrer, landskabsnavnet Thy med folkenavnet teutoner, halvønavnet Salling med folkenavnet Sabalingioi og første led i Hardsyssel med folkenavnet Charudes. Men ser vi på Ptolemaios' stedsangivelser, må vi indrømme, at de passer dårligt med de nuværende landskabers og syslers beliggenhed: Ptolemaios anbringer ikke kimbrerne i Himmerland, men længst mod nord, og heller ikke charuderne i Hardsyssel, men

længere mod øst, eller sabalingerne i Salling, men længere mod syd.

Sammenligner vi nu Ptolemaios med det foran omtalte An-karamonument og andre gamle kilder, falder det i øjnene, at mens det fremgår af disse, at kimbrerne og charuderne boede syd for Elbens nedre løb, anbringer Ptolemaios dem længst mod nord på den jyske halvø. Hvorledes skal denne modsigelse forklares? På dette spørgsmål har Lauritz Weibull givet et lige så overraskende som indlysende rigtigt svar: Den antikke verden vidste, at kimbrerne kom fra oceanets kyst længst mod nord (ex ultimo littore oceani står der fx hos Quintilian), og at charuderne var deres naboer; da den jyske halvø senere blev opdaget, mente man følgelig, at disse to folk hørte hjemme yderst mod nord i Jylland.

Vi har set, at Tacitus nævner kimbrerne længst mod nord, men ikke røber kendskab til den jyske halvø. Nu kunne det synes utroligt, at Tacitus, hvis værk kun er 50 år ældre end Ptolemaios', ikke skulle kende denne halvø, hvis kystlinie Ptolemaios bestemmer forholdsvis nøjagtigt. Man kunne spørge, om der da findes noget bevis for, at den sejlads nord om Jylland og gennem de danske farvande, som jo må danne grundlaget for Ptolemaios' viden, først begyndte i tiden mellem Tacitus og Ptolemaios. Vi er så heldige, at arkæologerne i de senere år har fremdraget et sådant bevis. Helt ovre ved Weichselmundingen, altså netop på det sted, hvor den af Ptolemaios benyttede kystbeskrivelse ender, har man fundet en hel del romersk importgods, som stammer fra Rhinegnene. Det kan ikke være bragt dertil ad landvejen, da der ligger store fundtomme områder mellem Weichselmundingen og romergrænsen; altså må det være kommet ad søvejen gennem de danske farvande. Også på de danske øer findes en mængde importgods fra Rhinegnene, også her må vi regne med en import ad søvejen. Denne import må være begyndt i løbet af 2. århundrede efter Kristus. Sejladsen gennem de danske farvande synes altså at være begyndt

netop så sent, at Tacitus ikke kunne drage nytte af den, men så tidligt, at Ptolemaios kunne gøre det. Dette giver os en smuk bekræftelse af Weibulls geniale hypotese.

Som et andet bevis på, at kimbrerne ikke har boet i Himmerland, bør man vistnok anføre de kimbriske personnavne. Vi kender kun ialt fire navne på kimbrere, nemlig Boiorix, Caesorix, Lugius og Clodicos (eller Claodicos). Af dem er de tre første afgjort keltiske og det fjerde muligvis keltisk. Mange anser af den grund kimbrerne for keltere og ikke for germanere, og denne opfattelse kan naturligvis ikke forenes med hypotesen om kimbrernes hjemstavn i Jylland, men udmærket med den opfattelse, at de boede ved den venstre bred af Elbens nedre løb; vi ved nemlig med sikkerhed, at der har boet keltere så langt mod øst som ved Weser. Men også hvis kimbrerne var germanere, passer personnavnene bedst med, at de har boet mellem Elben og Rhinen, i kelternes umiddelbare nærhed. Ganske vist har Danmark været under så stærk indflydelse af keltisk kultur, at vi har indlånt enkelte keltiske personnavne; men så stærk var denne indflydelse næppe, at beboerne i Himmerland i stor udstrækning har båret keltiske navne.

Weibulls hypotese stemmer altså på det smukkeste med, hvad vi ellers ved om kimbrernes og charudernes hjemstavn. Den giver en god forklaring på, at Ptolemaios anbringer dem nordligst i Jylland. Og endelig passer den med, at Ptolemaios' kendskab til Jyllands befolkning efter alt at dømme hvilede på et meget usikkert grundlag. Havde hans oplysninger om denne befolkning iøvrigt været pålidelige, måtte vi have tillagt hans placering af kimbrerne og charuderne betydning; men oplysningerne er upålidelige. Fra Danmark kender Ptolemaios ikke en eneste handelsplads; og det vil jo sige, at de romerske købmænd, hvis itinerarier han har benyttet, ikke stod i direkte forbindelse med vort land, og at deres viden om dets folk derfor var meget ringe. De fem ellers ukendte folkenavne fra Jylland kan være enten frit opfundne eller opstået ved romernes gen-

givelse af fjerntboende folks efterretninger, som må formodes at være meget upålidelige.

Går vi fra Danmark længere mod syd, skifter Ptolemaios' oplysninger karakter; her kendte romerne mange handelspladser og vidste følgelig god besked om befolkningen. I mangfoldige tilfælde har det kunnet påvises, at Ptolemaios' oplysninger om folkestammerne i det nuværende Tyskland stemmer nøje overens med vidnesbyrd i andre kilder, fx hos Tacitus, hvem han som sagt er uafhængig af.

Ptolemaios omtaler ikke vanerne og de andre nerthusfolk, som hos Tacitus optræder sammen med anglerne. Men anglerne nævnes. Hos Ptolemaios har de ligesom hos Tacitus nær tilknytning til sveberne, og de siges at bo mellem langobarde og semnonerne, der også ifølge Tacitus boede i deres nærhed. Stedet hos Ptolemaios lyder sådan: „Af de i landets indre og midte boende folk er de største: Sueboi-Angiloi, som bor øst for Langobardoi og strækker sig mod nord indtil den midterste del af floden Albis (Elbe), Sueboi-Semnonnes, som strækker sig fra den nævnte del af Albis mod øst indtil floden Suebos (Oder), og Burguntai (el. -tes), som ejer landet derfra og til Uistula (Weichsel).“

Hvordan skal nu denne stedsangivelse forstås? Elbens midterste del ligger ved Saales udmunding, og her løber Elben i retningen syd—nord; men Elbens midterste løb siges jo at danne nordgrænsen for anglernes område. Man har villet løse denne vanskelighed ved at antage, at anglerne boede syd for Elbens nedre del, som tilnærmelsesvis løber i retningen øst—vest, altså i det nuværende landskab Altmark i den store Elbebie. Men herved opstår blot nye vanskeligheder, idet denne del af Elben ikke kan kaldes den midterste. Og i virkeligheden løser problemet sig selv, når man tager hensyn til Ptolemaios' viden om de tyske floder. Han kender kun deres udspring og deres munding og har ikke rede på deres krumninger, men forestiller sig deres løb som tilnærmelsesvis lige; i hans forestil-

ling om Germanien løber Elben altså i retningen sydøst—nord-vest. Da græsk savner betegnelser for de skrå verdenshjørner, kunne Ptolemaios betegne Elbens midterste løb enten som anglernes østgrænse eller som deres nordgrænse, og han har åbenbart valgt det sidste.

Der knytter sig altså ingen vanskelighed til forståelsen af Ptolemaios' text. Stedfæstelsen er klar og præcis. Spørgsmålet er nu, hvilken nøjagtighed vi tør tillægge den, med andre ord hvilken indflydelse den foran omtalte gradmålingsfejl har haft, dels på Ptolemaios' opfattelse af, hvor Elbens midterste del var, dels på hans placering af anglerne.

Fejlen bestod jo i, at punkterne ved Nordsø- og Østersøkysten hos Ptolemaios er anbragt 2 grader for langt mod nord og 2 grader for langt mod øst i forhold til punkterne ved Middelhavskysten. Elbens munding er naturligvis bestemt i forhold til Nordsøkysten. Dens kilde er bestemt to gange, den ene gang i forhold til Østersøkysten, den anden gang i forhold til Middelhavskysten. Men da en linie mellem de to kilder går næsten vinkelret på Elbens løb, er det næsten helt ligegyldigt, hvilken kilde Ptolemaios har valgt som udgangspunkt for sin beregning af Elbens længde. I begge tilfælde bliver den midterste del af Elben et sted lidt syd for Saales udmunding i Elben.

Anglernes boede ifølge Theodor Steche ved en handelsvej, der førte fra Regensburg ved Donau til handelspladsen Marionis ved Meklenborgs kyst. Her måtte Ptolemaios forstørre de afstandsangivelser, han fandt i itinerarierne, for at få dem til at passe med den afstand, han selv beregnede på grundlag af de forkerte gradmålinger. Skønt han øjensynlig har anvendt dette middel, har han alligevel placeret handelsvejens nordlige endepunkt, Marionis, inde i Landet, ca. 1 grad syd og vest for den handelsplads af samme navn, som han kendte fra kystbeskrivelsen. Herved indvandt han altså 1 breddegrad. Resten må han have indvundet ved at forøge itinerariernes afstandsbestemmelser. Skønt det vistnok er mest sandsynligt, at han har forøget de

sydlige afstande mere end de nordlige, må det formodes, at Ptolemaios har anbragt anglerne lidt for langt mod syd. Anglernes virkelige bopladser kan have været i den store Elbebie eller i området længere mod syd, helt op til Saales udmunding i Elben.

Så stor er altså den usikkerhed, der knytter sig til Ptolemaios' stedfæstelse. Men heller ikke større. Det er fuldstændig umuligt at fortolke Ptolemaios sådan, at anglerne placeres ved Østersøkysten.

Ptolemaios' stedfæstelse strider, som vi har set, ikke mod Tacitus' opgivelser. Der skal derfor meget stærke grunde til at drage Ptolemaios' oplysning i tvivl.

Vi skal nu ganske kort gennemgå det øvrige kildemateriale for at se, om der ud over Bedas langt yngre beretning findes sådanne grunde. Materialet deler sig i fem grupper: historiske kilder ud over Beda, Tacitus og Ptolemaios; stednavne; arkæologiske vidnesbyrd; sagn; og sproglige vidnesbyrd.

4. Det historiske kildemateriale ud over Beda, Tacitus og Ptolemaios er sparsomt og usikkert. De engelske kilder (Nennius' *Historia Brittonum*, Alfred den Stores oversættelse af Orosius' historie, Den angelsaksiske Krønike, Æthelweards krønike, Vilhelm af Malmsburys *Gesta regum Anglorum*) spiller kun en ringe rolle, fordi de alle er yngre end Beda og formentlig afhængige af ham; de går alle ligesom Beda ud fra, at anglerne kom fra Angel; hvis en eller anden med hensyn til dette punkt skulle være uafhængig af Beda, ville den kun bevise, at denne hypotese var almindelig i England i det 8., 9. og 10. århundrede, men den ville ikke give os noget nyt argument for hypotesens sandhed.

Af de klassiske historieskrivere er kun den palæstinensiske historiker Prokopios af nogen betydning for vort spørgsmål. Prokops værk *De bello Gothico* er to hundrede år ældre end Bedas (han døde 562); men hans viden om de nord-

og vesteuropæiske forhold er desværre vag. Om England hedder det: „Øen Brittia indeholder tre meget folkerige nationer, som hver har en konge over sig. Disse nationers navne er: Angiloi, Phrissones og Brittones“; Prokop er den eneste, der nævner friserne blandt Englands beboere. Om erobrernes herkomst siger han intet. Til gengæld omtaler og stedfæster han flere gange *v a r n e r n e*, der jo hos Tacitus nævnes som anglernes naboer, på fastlandets kyst. Men hans oplysninger er modstridende: Et sted placerer han dem nær Rhinens munding, hvor de kæmper mod angler, der fra England gør landgang på fastlandskysten; men andre steder taler han om varner ved nedre Elbe. Den naturlige forklaring på denne modsigelse er den, at Prokops viden var så usikker, at han kaldte flere forskellige folk i det yderste nordvest ved varnernes navn. Prokops omtale af varnerne ved Nordsøkysten bør derfor opfattes som et meget svagt indicium for, at anglerne har boet her.

Blandt de germanske fastlandsfolks egne historiske kilder er der een som udtrykkelig siger, at anglerne boede ved Rhinen, nemlig *A d a m a f B r e m e n s* *De Hamborgske Ærkebispers Historie*. I begyndelsen af dette værk omtales saxernes sørøverier på den galliske og den engelske kyst i 5. århundrede efter Kristus, og der fortsættes således: „Altså havde saxerne fra først af deres sæde på begge sider af Rhinen, og de kaldtes angler (et uocati sunt Angli). Af dem kom en del derfra til Britannia og uddrev romerne af denne ø; en anden del angreb og erobrede Thüringen“. Men de afgørende ord „et uocati sunt Angli“ findes ikke i de ældste håndskrifter; og selv om de gjorde det, ville de ikke have nogen beviskraft hos en så sen forfatter som Adam af Bremen, der levede i det 11. århundrede. Prokop og Adam af Bremen danner altså et yderst svagt grundlag for den ret almindelige hypotese, at anglerne umiddelbart før invasionen i England boede ved Rhinens munding, hvortil de efter nogle forskeres mening var kommet.

fra Angel, efter andres fra Mellemtyskland. Lige så svagt er et tredie indicium, nemlig stednavnet *Angledura*, som må søges ved nedre Rhin; dette navns forled kan lige så godt være et flodnavn som folkenavnet *angler*, eller måske bedre.

De øvrige historiske kilder indeholder intet om anglernes og varnernes bopæle ved Rhinen, men taler derimod for, at de har boet i Mellemtyskland, nær ved thüringerne.

Omkring år 507, altså kort efter anglernes tog, skrev østgoternes konge Theodorich den Store ifølge kongens sekretær Cassiodorus et brev til burgundernes og et til vestgoternes konge med opfordring til alliance mod frankernes konge Chlodowech, hvis voxende magt han med rette frygtede. Både burgunderne og vestgoterne var frankernes naboer, de første boede på på det tidspunkt ved Rhone og Saone, de sidste i Spanien og det sydligste Frankrig. Samtidig skrev Theodorich enslydende breve til herulernes, varnernes og thüringernes konger og opfordrede dem til at alliere sig med ham mod frankerkongen, hvis denne angreb vestgoterne. Heraf kan vi med sikkerhed slutte, at herulerne og varnerne ligesom thüringerne boede så nær ved frankernes grænser, at de kunne føle sig truet og altså være interesseret i en alliance mod dem.

To af disse folk, nemlig varnerne og thüringerne, nævnes nogle århundreder senere sammen med anglerne i overskriften over et lovhåndskrift, som stammer fra begyndelsen af 9. århundrede, og hvis betydning for vort problem A. Erdman har gjort opmærksom på; loven kaldes her *Lex Angliorum et Werinorum, hoc est Thuringorum* (anglernes og varnernes, det vil sige thüringernes lov; i et andet håndskrift blot *Lex Thuringorum*, thüringernes lov).

Det kan ikke være tilfældigt, at vi således flere gange finder beviser på en nær tilknytning mellem anglerne, varnerne og thüringerne. De må have boet i nærheden af hinanden i og ved Thüringen, altså i den del af Mellemtyskland, hvor Ptolemaios

placerede anglerne før toget til England. En del af anglerne må derfor være blevet tilbage i deres gamle hjemstavn.

5. S t e d n a v n e har spillet en stor rolle i drøftelserne af spørgsmålet om anglernes herkomst. Det vigtigste argument for den hypotese, at anglerne kom fra Sønderjylland, har til alle tider været stednavnet A n g e l. I reglen siger man blot, at stednavnet er et minde om anglerne, uden at gøre nærmere rede for, om stednavnet tænkes dannet af folkenavnet, eller folkenavnet af stednavnet. Den første formodning har vistnok været fremherskende hos en række tyske forfattere, fordi halvøen paa tysk hedder Angeln og altså ligner de tyske stednavne, som faktisk er dativ pluralis af folkenavne, fx Sachsen, Preussen, Thüringen. Men n'et i Angeln er uoprindeligt. Navnets gamle form er *Angul. Om dette navn har Kr. Hald skrevet en interessant afhandling, hvori det forklares som en - ula - afledning af adjektivstammen *angi-, der betyder „snæver“, og som findes i det tyske adjektiv eng. *Angul er sandsynligvis oprindeligt navn på Slien, den snævre fjord. På tilsvarende måde har ifølge Hald den østlige del af Limfjorden oprindeligt heddet Wændæl, og også dette navn er senere overført på et landskab, nemlig Vendsyssel, ældre Wændlæ sysæl. Nu fører Hald denne parallellisme videre, idet han antager, at to navne på stammer fra folkevandringstiden, nemlig anglerne og vandilerne (vandalerne), er afledt af de to fjordnavne. Men denne sidste del af Halds hypotese er lidet plausibel. For det første findes der ingen sikre eksempler på, at stammenavne fra folkevandringstiden er afledt af fjordnavne, og for det andet findes der andre forklaringer paa de to stammenavne. Derfor kan Halds afhandling snarere tages til indtægt for den opfattelse, at anglerne i k k e kom fra Angel; den har nemlig vist, at det er muligt at forklare halvøens navn uden at tage folkenavnet til hjælp. — Det kan tilføjes, at der ikke findes nogen anden mulighed for at

knytte folkenavnet til halvøen; dennes beboere kaldes nemlig aldrig anglere, men altid angelboer, lige fra det 13. århundrede.

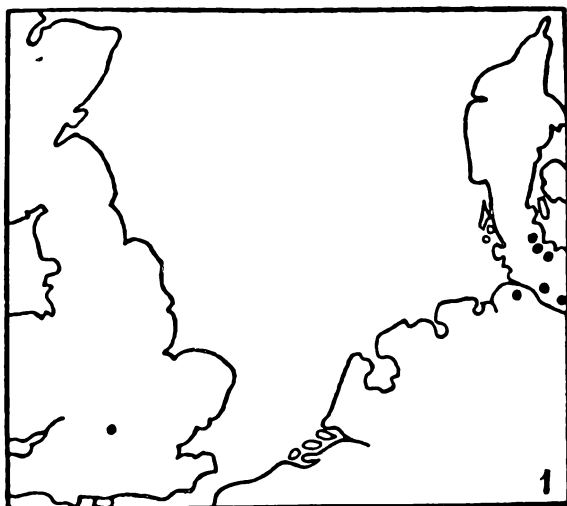
Et vigtigt argument for den anden hypotese, at anglerne kom fra Mellemtyskland, har man fundet i nogle stednavne fra Saaleegnen, deriblandt Frisonofeld, Werenofeld og Engilingô, der nævnes allerede i 9. og 10. århundrede. De tre navne betegner områder i Thüringen på begge sider af Saale. Forleddene i de to førstnævnte navne er utvivlsomt folkenavnene friser og varner, og forleddet i det sidste er sandsynligvis anglernes navn. Det er et åbent spørgsmål, om friserne har deres oprindelige hjem her, således at en del er blevet tilbage i Thüringen, medens de øvrige er vandret til nordsøkysten, eller om der er foregået en vandring i den modsatte retning. At varnernes og anglernes navne findes i stednavne netop i Thüringen, passer på det smukkeste med, at varnerne, anglerne og thüringerne havde fælles lov, og der hersker vistnok nu almindelig enighed om, at anglerne faktisk engang har boet i Thüringen. Man har ganske vist forsøgt at redde anglernes nordiske urhjem ved at konstruere højst indviklede og usandsynlige folkevandringer: Enten lader man den lille slesvigske halvøs befolkning drage til Rhineggen, hvor den lille skare deler sig i to endnu mindre dele, der hver for sig udfører forbløffende bedrifter: Den ene underlægger sig en væsentlig del af England, den anden drager til Thüringen for at grunde et rige der. Eller man lader adskillelsen foregå i Angel, hvorfra nogle rejser via Rhinen til England, andre til Thüringen. Men disse indviklede og usandsynlige løsninger er ganske unødvendige, og de er umulige, fordi Ptolemaios længe før toget til England omtaler anglerne netop på det sted, hvor deres efterkommere må have boet ifølge den omtalte lovs og stednavnenes vidnesbyrd. Herfra må en del af dem være draget til kysten (ved Elbens eller Rhinens munding) for sammen med saxerne (og måske eutierne) at sejle til England. Vi har set, at hverken stednavnet Angel eller Bedas beretning kan omstøde

denne simple antagelse, og vi har set, at Tacitus' omtale af anglerne lader sig forene med den. Vi skal nu se på de øvrige vidnesbyrd, som tilhængerne af den slesvigske hypotese beråber sig på, nemlig de arkæologiske og de sagnhistoriske.

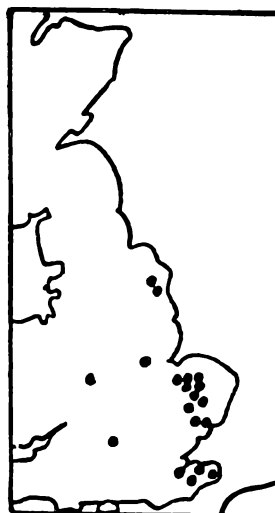
6. De arkæologiske vidnesbyrd. På to måder har man forsøgt at udnytte det arkæologiske materiale til støtte for hypotesen om anglernes herkomst fra Angel. For det første har man påvist ligheden mellem fund fra folkevandrings-tidens England på den ene og samtidige fund fra Angel på den anden side. Det drejer sig her først og fremmest om en særlig art korsformede bøjlenåle, som er meget almindelige i England, men som også findes på fastlandet. De sidste indlæg i diskussionen skyldes de tyske arkæologer H. Ohlhaver og Herbert Jankuhn, fra hvis fremstillinger omstående kort er taget. De omhandlede bøjlenåle dateres almindelig til tiden ca. 400 — ca. 600 efter Kristus. I Holsten og Sydslesvig findes kun den ældste og den næstældste type, i England kun den midterste og den yngste. Dette opfattes af de to tyskere som et bevis på, at saxerne og anglerne har forladt de nævnte egne på fastlandet i den midterste types periode for at rejse til England.

Beviset tager sig bestikkende ud, især på kortet, der ved første øjekast virker som en serie dokumentariske illustrationer af invasionens forløb. Der er imidlertid grund til skepsis. De korsformede bøjlenåle har i virkeligheden en langt større udbredelse end vist på disse kort; den svenske arkæolog Nils Åberg har nemlig påvist, at de ældste korsformede bøjlenåle findes ikke blot i egnene omkring Elbens munding, men også i Frisland og Holland, og ligeledes i Danmark. Desuden behøver bøjlenålenes udbredelse slet ikke at afspejle en folkevandring; denne indvending bliver den afgørende, hvis det skulle vise sig, at de to tyske arkæologers kort hviler på en bedre typeinddeling end Åbergs, et spørgsmål, som ligger helt uden

for nærværende forfatters kompetence. Efter det første kort er kun eet exemplar af de ældste bøjlenåle fundet i Angel, nemlig det allernordligste, og efter det andet kort er ikke et eneste exemplar af de yngre nåle fra Angel. Udbredelsesområdet centrum ligger sydligere, på begge sider af Elben. I virkeligheden er den tanke, at sådanne nåles udbredelsesområde skulle falde sammen med forhistoriske stammeområder, ganske absurd. Tanken er en udløber af den tyske arkæolog G. Kossinnas teori om „kulturprovinser“; nu er denne teori vist forladt af de fleste, fordi det ved undersøgelser over sådanne genstandes udbredelse i senere tider, hvorfra vi har fyldigere underretninger, har vist sig, at udbredelsen er betinget af handelssamkvem og kulturstrømme og ikke af nationalitetsforhold. Den ene bøjlenål fra Angel kan altså kun bevise, at halvøens befolkning på den tid stod i handelforbindelse med eller modtog kulturelle impulser fra deres sydlige naboer. Men derfor behøver den jo ikke at have fulgt disse naboer på deres togt til England.

Ældste type

Midterste type

Også til England kan de korsformede bøjlenåle fra først af være kommet ved handelssamkvem. Andre engelske bøjlenåle-typer fra folkevandringstiden viser stor lighed med bøjlenåle fundne i egnen mellem Elbens og Weserens munding. Også lerkarrene fra folkevandringstidens England viser lighed med de samtidige lerkar fra området mellem Zuidersøen og det sydlige Sønderjylland. Alle disse ligheder tyder på handelssamkvem mellem England og havnepladser på fastlandets nordsøkyst, måske ved Weserens og Elbens munding. Det er højst sandsynligt, at dette handelssamkvem er betinget af, at Englands erobrere kom fra disse egne. Men fundene fortæller os intet om, hvorvidt nogle af dem var kommet til denne kyst fra Angel.

For det andet har man søgt at drage befolkningsstatistiske konklusioner af det arkæologiske fundmateriale. I Angel stiger fundenes antal stærkt fra begyndelsen af 4. århundrede efter Kristus og tager så af igen i 5. og især i 6. århundrede. Jankuhn hævder, at denne nedgang kun kan forklares ved en udvandring. Imidlertid er der en kronologisk vanskelighed:

Yngste type

Englands erobring fandt sted i første halvdel af 5. århundrede, og først i 6. århundrede bliver fundfattigdommen i Angel udpræget. Forøvrigt kan en tilsvarende nedgang i fundmængden konstateres i hele Danmark, især i 7. og 8. århundrede. Johannes Brøndsted hævder, at fundforholdene er så tilfældige, at man ikke bør slutte fra fundfattigdom til befolkningsnedgang. I betragtning af, at Danmark ved år 800 pludselig træder frem i historien som et særdeles kraftigt statssamfund, synes det indlysende, at Brøndsteds skepsis over for den arkæologiske statistik er berettiget.

Den sidste arkæolog, der har udtalt sig om de arkæologiske fund fra Angel, er Hans Neumann, der ikke tvivler om, at anglerne er udvandret fra Angel. Han stiller det spørgsmål, om anglernes udvandring kan spores i fundene, og besvarer det hæderligt med nej: „Tværtimod findes der Gravpladser, der fortsætter tværs over den Tid, hvor Udvandringen skal have fundet Sted“.

7. U f f e s a g n e t. Dette sagn findes både i England og i Danmark. I England har man villet finde det i to kilder, nemlig i det oldengelske digt *Widsið*, der må være ældre end vikingetiden og vistnok stammer fra det 8. århundrede, og i et latinsk historieværk fra middelalderen, *Vitae duorum Offarum* (de to Offa'ers liv; den ene Offa svarer til den danske Uffe, den anden er en velkendt konge, der regerede over Mercia 757—796 og grundlagde St. Albans kloster), skrevet i St. Albans kloster i Essex i tiden omkring år 1200.

Det oldengelske digt har kun nogle få antydninger, og de har ikke megen lighed med Uffesagnet: „Offa herskede over Angel, Alewih over danerne (Offa weold Ongle, Alewih Denum). Han var den tapreste af alle disse mænd; dog overgik han ikke Offa i tapperhed. Men Offa vandt det største kongerige tidligere end nogen anden mand, nemlig mens han var dreng. Ingen jævnaldrende har udført modigere dåd. Med sit

sværd alene fastsatte han grænsen mod myrgingerne ved Fifeldor. Den grænse, Offa vandt, er siden blevet holdt i hævd af anglerne og sveberne“. Det er alt.

I det middelalderlige værk fortælles et sagn, der er lokaliseret til West Anglia i England, men som ikke blot i handlingens hovedtræk, men også i flere specielle enkeltheder viser stor lighed med Uffesagnet. Det kan i korthed gengives således: Vestanglernes konge Warmundus havde en eneste søn Offa, som var blind til sit syvende og stum til sit tredivte år. En høvding Riganus krævede derfor at blive konge efter Warmundus' død. Da talte Offa for første gang og hævdede, at riget var hans. Han førte hæren mod fjenden; ved floden Riganburne kæmpede han alene mod oprørernes to sønner og dræbte dem.

I D a n m a r k kendes sagnet om Vermund og Uffe fra fire kilder, nemlig Svend Aggesen, Saxo, Rydårbogen og kongetallet i runehåndskriftet af Skånske Lov. De to sidstnævnte bygger på Saxo og muligvis Svend Aggesen. Da Saxo har benyttet Svend Aggesen ved sin fremstilling af sagnet, er den ældste og bedste kilde altså Svend Aggesen. Dennes sagnform kan kort refereres sådan: Kong Wermundus' eneste søn Uffo var stor og stærk, men sløv; han talte ikke, før han var 30 år. Grunden til hans tavshed var den, at en stor skændsel den gang hvilede på de danske: To danskere havde været to mod een, da de dræbte en svensker, som havde myrdet deres fader. — Da Wermundus var blevet gammel og blind, sendte den hovmodige og gridske tyske kejser sendebud til ham for at kræve hans underkastelse; hvis han nægtede ham det, måtte han lade en kriger afgøre rigets skæbne ved en tvekamp mod en berømt tysk kriger. Men da rejste Uffo sig til alles forbavselse og begyndte at tale: „Jeg er dette riges rette arving, og jeg påtager mig denne tvekamp. Sig derfor kejseren, at jeg alene vil kæmpe mod kejserens søn og hans bedste kriger“. — Kampen fandt sted på en ø i Ejderen. En utallig tilskuerskare havde samlet sig på begge flodbredder. Uffo kæmpede med et sværd,

Offa taler til Riganus

Engelsk miniatur fra 13. årh.

som kongen havde ladet grave op af jorden til ham, da de andre sværd sprang i hans hånd, når han svang dem. Så sikker var Wermundus på sin søns nederlag, at han satte sig på en bro, rede til at styrte sig i vandet, når han erfarede hans død. Men Uffo dræbte både kejserens søn og hans kriger og reddede derved Danmark's rige og folkets ære.

Mange har ment, at den engelske og den danske tradition ikke står i direkte forbindelse med hinanden, men at begge går tilbage til en historisk overlevering, der hørte hjemme i Angel i Sønderjylland og handlede om en grænsekamp mellem anglerne og deres sydlige naboer. Fra Angel skal anglerne have taget denne tradition med til England, hvor den senere blev omdannet til et lokalt sagn, skønt hovedhandlingen og navnene blev bevaret. I Angel skal traditionen have levet i folkemunde fra folkevandringstiden til middelalderen og havde ændret sig til et sagn om en grænsekamp mellem danskerne og de overmodige saxere, men iøvrigt have bibeholdt det gamle sagns handling, skueplads og personer. Denne mening er især blevet hævdet af Axel Olrik, Gudmund Schütte og H. M. Chadwick. Andre mener, at sagnet er opstået i England og i den ældre middelalder overtaget af danskerne og omdannet til et nationalt dansk sagn. Denne mening blev for første gang fremsat af Holbergs samtidige Hans Gram, og den deltes af Karl Müllenhoff og mange andre. Axel Olrik, der var en af de ivrigste forkæmpere for den førstnævnte hypotese, endte med at erklære sig enig med Müllenhoff (Folkelige Afhandlinger s. 70—80). Allerede Müllenhoff hævdede, at navnene Vermund og Uffe ikke er nordiske, men vestgermanske, og stednavneforskeren Kr. Hald har i en fortrinlig afhandling påvist, at denne opfattelse er rigtig. Hald drager deraf den slutning, at sagnet ikke kan være opstået i Angel, men må være af engelsk oprindelse. Men herved overser han den mulighed, at halvøen Angel i folkevandringstiden kan have haft en vestgermansk befolkning, en mulighed, der, som nævnt i indledningen, ikke på

afgørende måde lader sig modbevise ud fra stednavne og runeskrifter. Hvis befolkningen i Angel var vestgermansk, er der nemlig ingen grund til undren over, at dens sagnkonger bar vestgermanske navne. Strengt taget har undersøgelsen af de to navne altså kun bevist, at hvis traditionen om Vermund og Uffe er opstået i Angel, så må Angel i det 4.—5. århundrede have haft en vestgermansk befolkning, et resultat, som stemmer nøje overens med, hvad sproghistorien lærer os, at englændernes forfædre må have været vestgermanere.

Imidlertid kan der føres flere argumenter i marken for den påstand, at Uffesagnet er uoprindeligt i Danmark.

For det første findes der intet bevis på, at Uffesagnet har levet i en lokal sønderjysk tradition. Et sådant bevis har Axel Olrik søgt i den omstændighed, at Rydårbogen, der er skrevet i Ry kloster i Angel, lokaliserer Uffes kamp til en bestemt lokalitet, Kuningskamp; denne lokalisering, der ikke findes i de øvrige kilder, skulle da bero på en ældgammel tradition. Men Axel Olrik forlod senere dette standpunkt, og Kr. Hald har bevist, at Rydårbogens sagnform ellers er fuldstændig afhængig af Saxo, og at lokaliseringen sandsynligvis blot skyldes en lærd konstruktion.

For det andet er der en så nøje overensstemmelse mellem den danske sagnform hos Svend Aggesen og den engelske i Vitae duorum Offarum, at der nødvendigvis må være en direkte forbindelse mellem dem. Om sagnet er kommet fra Danmark til England eller fra England til Danmark, kan ikke afgøres ad kronologisk vej: Vitae duorum Offarum må være skrevet af Johannes de Cella, der kom til St. Albans kloster i 1180'erne og døde som klostrets abbed i 1214; Svend Aggesen må have fuldført sin Danmarkshistorie efter 1185, og før Saxo blev færdig med sin, hvilket skete ellem 1208 og 1219. Disse årstal kan ikke oplyse, om englænderen har skrevet af efter danskeren eller omvendt. Men det er mest sandsynligt, at Svend Aggesen har taget Uffesagnet fra Vitae duorum Offarum (eller eventuelt

en ældre kilde, som har indeholdt dette sagn), fordi Danmark i Valdemarernes tid modtog en meget stærk kulturel påvirkning fra England.

At Valdemartidens danske historikere havde et nøje kendskab til engelske historieværker, får vi en god bekræftelse på gennem Saxos udformning af Uffesagnet.

Det danske Uffesagn har jo i forhold til det engelske fået en egen rejsning ved tilføjelsen af skammotivet: To danske har bragt skam over folket ved at kæmpe to mod een, Uffe må kæmpe ene mand mod to for at afvaske skammen. Dette motiv, der kun antydes hos Svend Aggesen, har Saxo udført med mange nye enkeltheder: Uffo er gift med en datter af den sønderjyske jarl Frovinus, der falder i kamp mod den svenske konge Athislus; jarlens sønner, Keto og Vigo, hævner deres fader ved i fællesskab at dræbe Athislus. Af de tre nye personer bærer kun den ene, nemlig Keto, et navn, som er kendt fra nordisk sprogområde; de to andre navne, Frovinus og Vigo er ellers ukendt i Norden. Men de findes i England, oven i købet i en liste over vestsaxiske sagnkonger, der er samtidige med, men ellers uden forbindelse med de vestangelske sagnkonger War-mund og Offa; de to konger Freawine og Wig er fader og søn ligesom Frovinus og Vigo i Saxos Uffesagn. Det maa være herfra Saxo har hentet sin sønderjyske jarl og hans søn.

Da Karl Müllenhoff havde fremsat den påstand, at danske historikere har hentet Uffesagnet i England, gjorde englænderen H. M. Chadwick den rationalistiske indvending, at danskerne ikke kunne vide, at det engelske Offasagn handlede om danske forhold (how could they know that it referred to their own country?). Denne indvending ville unægtelig være fældende, hvis det drejede sig om kritiske historikere i det 19. og 20. århundredes forstand. Men middelalderens historikere var ikke kritikere, de var nationale og kristelige propagandister. Et af hovedformålene med Svend Aggesens og Saxos værker var at vise, hvordan de danske konger til alle tider har hævdet deres selv-

stændighed over for tyskerne. Til dette formål var Uffesagnet særdeles velegnet. For at kunne indlemme dette sagn i rækken af vidnesbyrd om dansk selvhævdelse mod tyskerne måtte Svend Aggesen altså påstå, at den ældste vestangelske kong Offa i virkeligheden var dansker og ikke englænder. En fuldt tilstrækkelig støtte for denne påstand kan han have fundet i Bedas beretning om, at anglerne kom til England fra den slesvigske halvø. Det er ikke nogen dristig påstand, at Svend Aggesen har kendt Beda; vi ved, at han kendte Adam af Bremen, og vi ved, at Saxo kendte Beda.

Tilbage står det dunkle sagnbrudstykke i Widsið. At det danske Uffesagn er hentet i England, udelukker jo ikke, at Widsiðs beretning om Offa kan være bragt til England af de angelske erobrere, ligegyldigt om der er nogen forbindelse mellem sagnet i Widsið og sagnet i Vitae duorum Offarum eller ej. Desværre er den anførte passage i Widsið temmelig uforståelig, ligesom forøvrigt digtet som helhed. Der er dog tre egennavne, som er blevet betragtet som beviser for, at sagnet hører hjemme i Angel.

Det første er Fifeldor, navnet på valpladsen, som man har anset for en fejl for eller en oversættelse af Egidor, den gamle form for navnet Ejderen, idet Saxo lader kampen foregå på en ø i Ejderen. Men da Svend Aggesens lokalisering beror på en dansk omdannelse af det engelske sagn, er der ingen grund til at fastholde denne forklaring af Fifeldor. Fifel betyder nemlig på oldengelsk „havuhyre, jætte“, og dore „dør, snævert pas“, og navnet kræver ingen yderligere forklaring.

Det andet er folkenavnet Sveber; anglerne og sveberne (Engle and Swæfe) holdt siden den grænse i hævd, som Offa vandt, står der i digtet. Om sveberne er anglernes modstandere eller forbundsfæller, får vi ikke at vide, men de opfattes i hvert tilfælde som deres naboer. Dette var en af Hermann Møllers grunde til at lokalisere Tacitus' sveber i Slesvig, hvor han med urette troede at finde deres navn i stedsnavnet Schwabstedt.

Men der er absolut intet andet, der tyder på, at sveberne har boet nord for Elben. Deres navn kan i den givne sammenhæng forstås på to måder: Enten bygger stedet på en korrekt tradition om anglerne og sveberne, der ifølge Tacitus og Ptolemaios var naboer og ifølge Ptolemaios boede i Mellemtyskland. Eller også har Widsiðs digter, hvis geografiske kundskaber må have været højst mangelfulde, i forbindelse med anglerne, som han tænker sig boende i Angel, blot nævnt en germansk folkestamme, som tilfældigt faldt ham ind. I hvert fald kan den anførte sætning ikke opfattes som en historisk korrekt tradition om, at anglerne og sveberne har boet i Sønderjylland.

Det tredje og vigtigste er selve halvøens navn: *Offa weold Ongle, Alewih Denum*. Man kunne have ventet et folkenavn i dativ pluralis parallelt med *denum* (danerne); ifølge *Vitae duorum Offarum* herskede Offa over vestanglerne i England. Men her står ikke *Englum*, men *Ongle*, d. v. s. *Angel*. Axel Olrik har sikkert fundet den rette forklaring, når han siger, at hypotesen om, at anglerne stammer fra halvøen Angel, er opstået i England omkring år 700 og er årsag ikke blot til, at Beda anser Angel for anglernes hjemstavn, men også til, at Widsið lader Offa herske ikke over anglerne i (England), men over Angel. Var digteren først kommet på denne tanke, kunne han let stille Offa sammen med danernes konge.

8. Sproglige vidnesbyrd. Man har hævdet, at oldengelsk indtager en mellemstilling mellem frisisk og nordisk, og at anglerne derfor må have været enten nordboer eller nordboernes naboer. Denne fremstilling af det oldengelske sprogs slægtskabsforhold er ikke rigtig, hvis man dermed mener, at oldengelsk er lige så nær beslægtet med de nordiske sprog som med de vestgermanske fastlandssprog. I alle væsentlige henseender, fx med hensyn til *b o j n i n g s e n d e l s e r*, er oldengelsk meget nærmere beslægtet med oldfrisisk end med oldnordisk. Men det er rigtigt, at oldengelsk har en del *g l o s e r* til fælles

med de nordiske sprog, til dels endog centrale gloser. Hermann Møller har lagt meget vægt på, at engelsk mangler den frisiske (og tyske og nederlandske) præposition *von*, men i stedet har de to præpositioner *from* og *of*, der ganske svarer til dansk *fra* (oprindelig fram) og *af*. Denne engelsk-nordiske overensstemmelse kan genfindes i mange håndbøger som argument for anglernes nordiske oprindelse. Ikke desto mindre er argumentet uden værdi. Samtlige germanske oldspog, gotisk, oldhøjtysk, oldsaxisk, oldfrisisk, oldengelsk og oldnordisk, har ordet *fram* som adverbium, gotisk og oldhøjtysk har det desuden som præposition ligesom engelsk og nordisk. I de vestgermanske fastlandssprog er det nu forsvundet, mens det er bevaret i England og Norden. Denne fordeling forklares bedst således, at England og Norden er to indbyrdes uafhængige reliktområder, der har bevaret et ord, som er gået tabt i det sydlige centralområde. På tilsvarende måde forholder det sig med *af*; det findes som præposition i de germanske oldspog, men er nu forsvundet fra de vestgermanske fastlandssprog med undtagelse af de sydvestligste dialekter, deriblandt schweizertysk; præpositionen *af* (i syd-tysk *ab*) er altså bevaret i tre indbyrdes uafhængige yderdistrikter. Endelig er *von*, som har afløst fram og af i de vestgermanske fastlandssprog, en nydannelse, som ikke findes i gotisk og heller ikke i urnordisk og oldengelsk.

Der findes mange andre eksempler på, at nye ord er trængt frem fra den sydlige del af det germanske sprogområde og har fortrængt gamle ord til de vestlige og nordlige yderområder. Således fandtes ordet *barn* i alle de germanske oldspog. I tysk blev det allerede i middelalderen erstattet af *kind*, og i syd-engelsk blev det ca. 1300 erstattet af *cild* (moderne engelsk *child*); men i Nordengland har *bearn* holdt sig til vore dage, ligesom *barn* i Norden. På lignende måde forholder det sig muligvis med en del af de gloser, som Richard Jordan opfatter som beviser på anglernes nordiske oprindelse. Men hvis man vil føre et holdbart bevis for en nær forbindelse mellem de engelske

anglers sprog og nordisk, må man påvise fælles nydannelser og ikke fælles relikter. Og der findes vist ikke et eneste sikkert eksempel på fælles nydannelse i Jordans liste.

Men hermed har vi kun yderligere begrundet en sætning, som vi formulerede allerede i indledningen: Anglerne må have talt et vestgermansk sprog. Tilbage står at undersøge, om denne sætning bedst lader sig forene med den hypotese, at anglerne kom fra Angel, eller med den, at de kom fra Mellemtyskland. Vi har allerede set, at det er sandsynligt, men ingenlunde sikkert, at der i Angel taltes et nordisk sprog i folkevandrings-tiden, og at netop spørgsmålet om anglernes herkomst måtte besvares, inden der kunne siges noget sikkert om Sønderjyl-lands sprog i 5. århundrede. Her kan altså ikke siges andet, end at begge hypoteser kan forenes med vor viden om sproget i Angel.

Sproget i Elbe-Saale-området er jo nu en mellem-tysk dialekt, som ganske vist er nærmere beslægtet med engelsk, end angelbomålet er det, men alligevel så forskelligt derfra, at man ved første øjekast vanskelig kan tænke sig, at englændernes forfædre i folkevandringstiden har talt samme sprog som thüringernes forfædre. Men i de sidste to menneskealdre har tyske sprogforskere udført et stort arbejde for udforskningen af de tyske dialekter og de ældste tyske sprogkilder og har derved opnået resultater, som temmelig grundigt har omkalfatret den tyske sproghistorie. Det har vist sig, at en del af de ældste tyske sprogkilder, fremfor alt de nordtyske, fremviser en række ejendommeligheder, som man tidligere havde anset for specifikt engelsk-frisiske; derfor mener man nu, at der i det område, som i tiden før angelsaxernes udvandring til England beboedes af de nordlige germanske stammer, taltes et sprog, der havde en del af de egenskaber, som nu kun udmærker engelsk og frisisk. Største delen af dette område har nu neder-tysk eller nederlandsk sprog, som ligner højtysk mere end engelsk. Dette forklarer man på den måde, at der i vikinge-

tiden og middelalderen gik en stadig kulturstrøm fra syd mod nord, hvorved det højtyske sprog påvirkede og efterhånden omdannede sproget længere mod nord, således at kun kyststrimlen længst mod nord, de af friserne beboede øer og England undgik denne omdannelse.

Fra Merseburg, der netop ligger ved Saale, har vi tre tyske sprogkilder fra tiden omkring år 1000 efter Kristus, nemlig Merseburger Glossen, personnavnene i Merseburg-Nekrologiet og navnene i Thietmar af Merseburgs historieværk *Episcopi Chronicon*. Meget tidlig opdagede tyske sprogforskere, at sproget i disse kilder viser stor overensstemmelse med engelsk-frisisk, fx har det palatalisering af k foran fortungevokal (*kiellu* „svælg“, højtysk *kehle*), palatalisering af g foran fortungevokal og langt ê for ældre langt â (begge dele i *ilêtene* svarende til højtysk *gelassene*). Og Otto Bremer satte disse ejendommeligheder i forbindelse med stednavnet Engilingo og mente, at en del af anglerne var udvandret fra Sønderjylland til Thüringen, hvor deres sprog endnu kunne spores i kilderne omkring 1000. Theodor Siebs mente, at sproget i disse kilder var frisisk, og satte det i relation til stednavnet Frisonofeld. Men nu har Erik Rooth undersøgt en række andre meget gamle kilder, der stammer fra hele det nordtyske område mellem Quedlinburg og Halberstadt mod syd og Bremen og Lüneburg mod nord, og er kommet til det resultat, at hele dette område i tiden omkring år 1000 og 1100 har haft de samme engelsk-frisiske ejendommeligheder som kilderne fra Merseburg. Heraf drager han den slutning, at sproget hverken bør kaldes angelsk eller frisisk, men saxisk, og at der ikke på grundlag af Merseburg-sproget kan bygges hypoteser om tilflytning af anglere eller friser.

Herefter ser det altså ud til, at sproget i Elbe-Saale-egnene som i hele det tyske område længere mod nord har stået oldengelsk meget nær. Der er altså set fra et sprogligt synspunkt intet i vejen for, at en del af englændernes forfædre kan stamme fra disse egne.

Vor undersøgelse er ført til ende. Vi har underkastet alle de kilder, som kan bidrage til løsningen af vort problem, en kritisk vurdering, og vi har set, hvilke argumenter der er fremført for den hypotese, at anglerne stammer fra Angel, og hvilke argumenter der taler for, at de kom fra Elbe-Saale-området. For den første hypotese taler de fleste kilder, men for den anden de bedste; Widsið, Beda, Adam af Bremen og stednavnet Angel modsiges af Ptolemaios og af thüringernes lov, som kalder sig anglernes og varnernes. Mange har forsøgt at forene kildernes vidnesbyrd ved at antage, at anglerne har boet både i Angel og i Mellemtyskland; men herved nødes de til at postulere en ellers ganske uhjemlet folkevandring fra Angel til Mellemtyskland, og desuden må de, for at skaffe mennesker nok, påstå, at anglernes hjemstavn var ikke blot den lille halvø Angel, men hele Sønderjylland eller et endnu større område, en påstand, der klart strider mod Bedas ord, som de ellers anser for troværdige. En langt simplere løsning opnår vi ved at bortforklare den ene gruppe af kilder og enten antage, at anglerne kom fra Angel, eller at de kom fra Mellemtyskland. For den sidste antagelse taler to gode kilder, som ikke kan bortforklares, for den første en lang række kilder, hvis beviskraft har kunnet afsvækkes betydeligt. Resultatet af den her fuldførte kildekritik, der havde til formål at undersøge, om der overhovedet er grund til at tro, at anglerne kom fra Angel, kan opgøres sådan: Samtlige kilder kan forenes med den påstand, at anglerne ikke kom fra Angel, men fra Mellemtyskland, under forudsætning af, at følgende fire teser er rigtige:

1. Folkenavnet angler har ingen forbindelse med stednavnet Angel, en tesis, som især Erdman har gjort sandsynlig.

2. På grundlag af navneligheden var der i England i begyndelsen af det 8. århundrede opstået en urigtig hypotese om, at anglerne kom fra Angel. Ved denne tesis, der er fremsat af Zeuss og Olrik, bortforklares Bedas beretning om anglernes herkomst og digtet Widsiðs stedfæstelse af Offas rige.

3. Tacitus tænkte sig kimbrenne boende på jordskivens nordligste punkt, men ikke på den jyske halvø, som han ikke kendte; langobarderne, semmonerne og de syv nerthusdyrkende folk tænkes boende i retningen fra nord mod sydøst, langs oceanets kyst; man presser Tacitus' tekst for stærkt ved at identificere „insula oceani“ med en ø i Østersøen; i tilføjelsen af oceani efter insula bør ikke lægges andet og mere, end at Tacitus har forestillet sig den ø, på hvilken nerthusdyrkelsen fandt sted, som liggende uhyre langt mod nord. Ved denne tolkning, der især skyldes Weibull, bringes Tacitus i overensstemmelse med Ptolemaios, der anbringer anglerne i Mellemtyskland.

4. Svend Aggesen har taget Uffesagnet fra Vitae duorum Offarum eller fra en nu tabt ældre kilde. Han gjorde vestanglernes ældste konger til danske, fordi han kendte Bedas beretning om anglernes herkomst.

Disse fire teser strider ikke mod, hvad vi ellers ved, og de indeholder intet, som i sig selv er usandsynligt. Herefter må vi altså drage den konklusion, at kildematerialet taget som helhed forenes bedst med den hypotese, at anglerne kom fra Mellemtyskland og ikke fra Angel.

Herved bortfalder den eneste indvending, der kunne rejses mod det resultat, som studiet af runeindskrifterne og stednavnene førte os til: at sproget i Sønderjylland, bortset fra de sydligste og sydvestligste egne, sandsynligvis var nordisk så tidlig som i folkevandringstiden, og at det rimeligvis aldrig har været vestgermansk.

Litteraturoversigt

Adam Bremensis: *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, udg. af H. B. Schmeidler, 3. udg. (1917). Jfr. her s. 225.

King Ælfred's *Orosius*, udgivet af H. Sweet, I (1883) s. 17—21. Jfr. her s. 224.

Harry Andersen: Runeindskriften på Guldhornet fra Gallehus (*Sønderjydske Månedsskrift XIV*, 1938, s. 131—138). — Populær oversigt over diskussionerne om guldhornsindskriften med talrige litteraturhenvisninger.

The Anglo-Saxon Chronicle, udgivet af C. Plummer (1892—99). — Jfr. her s. 224.

Fritz Askeberg: *Norden och Kontinenten i gammal tid* (1944) s. 24. — Anglerne og varnerne kom nordfra til Thüringen. De ærkæologiske fund fra Thüringen viser nordisk påvirkning.

Bedae *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, udgivet af A. Holder (1882). — Jfr. her s. 207 og s. 209—11.

Inger M. Boberg: *Die Sage von Vermund und Uffe* (*Acta philologica Scandinavica XVI*, 1943, s. 129—157). — Uffesagnets navne Vermund og Uffe kan være overtaget fra anglerne, der boede i Angel og var en vestgermansk stamme. — Jfr. her s. 235.

Otto Bremer: *Über die Sprache der Merseburger Glossen* (*Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, herausgegeben von Hermann Paul und Wilh. Braune IX, 1884, s. 579—581). — Se her s. 242.

Otto Bremer: *Ethnographie der germanischen Stämme* (*Pauls Grundriss der germanischen Philologie*, 2. udgave III, 1900, s. 827—860). — De ældste jy. runeindskrifter er vestgermanske. Kimbrerne og teutonerne boede i Jylland. Anglerne kom fra Angel. »*Lex Anglorum et Werinorum hoc est Thuringorum*« stammer ikke fra Thüringen, men fra Rhinegnene. Bedas *Jutae* er identiske med jyderne og med *Eutii*, som nævnes i 6. århundrede.

Johannes Brøndsted: *Danmarks Oldtid III. Jernalderen*. (1940). S. 103—307. — Jfr. her s. 232.

Wilhelm Capelle: *Das alte Germanien, die Nachrichten der griechischen und römischen Schriftsteller* (1929). — Tyske oversættelser af de klassiske kilder.

H. Munro Chadwick: *The Origin of the English Nation*. 1907. — Anglerne kom fra Angel. Mellem anglerne og sakserne på fastlandet kan der ikke have været nogen egentlig forskel. De engelske dialektforskelle er udviklet efter angelsaksernes indvandring. Engelsk

indtager en mellemstilling mellem skandinavisk og tysk. Bogen er anmeldt af Axel Olrik i *Danske Studier* 1907.

Vilhelm la Cour: *Geschichte des Schleswigschen Volkes I* (Schriften zur schleswigschen Geschichte I, 1923) s. 25—30. — Anglerne kom fra Angel.

Vilhelm la Cour i *Sønderjyllands Historie I*, 1930, s. 142—225. — Anglerne var en nordisk tjod, hvis område omfattede ikke blot Angel, men hele Mellem- og Sydslesvig. — Jfr. her s. 208.

Otto Cuntz: *Die Geographie des Ptolemaeus* (1923). — Jfr. her s. 216.

Danmarks Runeindskrifter udg. af Lis Jacobsen og Erik Moltke, tekstbindet (1942) sp. 19—21, 24—37, 22—23. — Beskrivelse og tolkning af indskrifterne på henholdsvis Thorsbjergdupskoen, Gallehushornet og Arrildstenen med udførlige litteraturhenvisninger. — Jfr. her s. 204—06.

A. Erdman: *Über die Heimat und den Namen der Angeln*. (Skrifter utgifna af Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala I, 1890). — Den bedste og grundigste argumentation for den påstand, at Anglerne kom fra Elbe-Saale-området. — Jfr. her s. 214, 226 og s. 243.

Otto von Friesen: *Rö-stenen i Bohuslän* (Uppsala Universitets Årskrift 1924) s. 53—56. — Anglerne og herulerne boede i Sønderjylland. — Jfr. her s. 226.

Theodor Frings: *Germania Romana* (1932) s. 3—42. — Kort oversigt over tyske sproghistorikers arbejde med sproget i de ældste nordtyske sprogmindesmærker. — Jfr. her s. 239 ff.

Ernst Förstemann: *Altdeutsches Namenbuch*, 3. udgave II. 1 (1913), sp. 154—161 (1949), og II. 2 (1916) sp. 1247—48 — Stednavnene Angledura, Engilingô, Frisonofeld, folkenavnene Anglii og Varini. — Jfr. her s. 226, 228.

Max Förster: *Der Flussname Themse* (1941) s. 229—264. — Om Ptolemaios' beskrivelse af de britiske øer.

Gildas: *Liber querulus de exidio Britanniae* (*Monumenta Germaniae Historica*, Auct. Antiqv. XIII., s. 38 ff). — Jfr. her s. 210.

Hans Grams *Noter til Johannes Meursius' Danmarkshistorie* (*Joannis Meusii Operum* vol. IX, Florens 1746, s. 35—36). — Uffesagnet er kommet til Danmark fra England. — Jfr. her s. 235.

Siegfried Gutenbrunner: *Volkstum und Wanderung* (Hermann Schneider: *Germanische Altertumskunde*, 1938, s. 16 og s. 41—42). — Anglerne kom fra Angel, teutonerne, kimbrerne og charuderne fra Thy, Himmerland og Hardsyssel.

Kr. Hald: *Saxos Uffesagnet* (Festskrift til Vilhelm Andersen, 1934, s. 28—34). — Navnene Vermund og Uffe er ikke af nordisk, men af vestgermansk oprindelse. Uffesagnet i Kongetallet og i Rydårbogen bygger på Saxo. Saxo har det fra en engelsk kilde, der må være ældre end *Vitae duorum Offarum*. — Jfr. her s. 235—36.

Kr. Hald: *Angles and Vandals* (Classica et Mediaevalia IV, 1941, s. 62—78). — Jfr. her s. 227.

Kr. Hald: *De danske Stednavne på -um* (1942).

Kr. Hald: *Stednavne i Angel* (Sydslesvig II, Angel, 1945, s. 70—84). — Jfr. her s. 210.

Andreas Heusler: *Offa* (J. Hoops Reallexikon der germanischen Altertumskunde III, 1915—16, s. 362). — *Uffesagnet kom til England med anglerne fra Angel og kan foruden i Widsið have været bevaret i et yngre oldengelsk digt, hvorfra de danske historikere kan have fået det.*

A. Holder: *Alt-celtischer Sprachschatz I—III* (Leipzig 1896—1913) under *Cimbri, Boiorix, Caesorix, Clodicos og Lugius*. — Jfr. her s. 221

Johs. Hoops: *Angelsachsen* (J. Hoops: Reallexikon der germanischen Altertumskunde I, 1911—13, s. 87—95). — *Anglerne kom fra Angel, yterne fra Jylland.*

Herbert Jankuhn: *Zur Frage nach der Urheimat der Angeln* (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 70/71, 1943, s. 1—48). — *Arkæologiske Argumenter for, at anglerne kom fra Angel.* — Jfr. her s. 229.

Otto Jespersen: *Growth and Structure of the English Language* (8. udgave 1935), s. 32—33. — *Hvis anglerne kom fra Angel, må Angel i folkevandringstiden have haft vestgermansk sprog.*

Edwin Jessen: *Undersøgelser til Nordisk Oldhistorie* (1862) s. 50—55. — *Anglerne har ingen tilknytning til Angel. Navnet angler er sandsynligvis først opstået i England.*

Richard Jordan: *Eigentümlichkeiten des englischen Wortschatzes* (Anglistische Forschungen XVII, 1906). — Jfr. her s. 208 og s. 240—41.

Peter Jørgensen: *Über die Herkunft der Nordfriesen* (Det kgl. danske Videnskabernes Selskabs hist.-filolog. Meddelelser XXX, 5, 1946) s. 40—43. — *Kimbrerne var germanere og boede sandsynligvis i Nordjylland. Derimod var deres forbundsfæller teutonerne og ambronerne måske keltere.*

T. E. Karstens: *Die Germanen* (1928) s. 80—81, og s. 148—149. — *Vandalerne stammer fra Vendsyssel, kimbrerne fra Himmerland, charuderne fra Hardsyssel, ambronerne fra Amrum, varnerne måske fra Varnæs, og anglerne måske fra Angel.*

T. E. Karstens: *Var det äldsta urnordiska runspråket samgermansk?* (Festskrift til Finnur Jónsson, 1928, s. 307—315). — *Mod Otto Bremer i Pauls Grundriss der germanischen Philologie, 2. udgave 1900, s. 827—860. Tegnet må ifølge de finske låneord have bevaret lydverdien stemt s temmelig længe, formodentlig til 6. århundrede efter Kristus eller længere. I vestgermansk må lyden være faldet bort allerede ca. 400. De af Bremer fremførte beviser for lydets bortfald i 1. århundrede er urigtige.* — Jfr. her s. 205.

Friedrich Kaufmann: *Deutsche Altertumskunde I*, 1913, s. 409. — Kimbrerne kom fra Jylland, charuderne fra Hardsyssel, varnerne fra Sundeved og anglerne fra Østslesvig.

Gustaf Kossinna: *Die ethnologische Stellung der Ostgermanen (Indogermanische Forschungen VII)*, s. 276—312). — Jfr. her s. 230.

Mar. Kristensen: *Varnæs og andre danske stednavne (Namn och Bygd XVI, 1928, s. 105—113)*. — Jfr. her s. 214.

Knud A. Larsen: *Var kimbrerne jyder?* (Danske Studier 1943, s. 129—43). — I overensstemmelse med Lauritz Weibull mener forfatteren, at Tacitus og de ældre klassiske forfattere placerer kimbrerne på venstre side af Elbens munding. Ptolemaios' placering af kimbrerne i Nordjylland forklarer forf. således, at kimbrernes oprindelige hjemstavn er Himmerland,, hvorfra de vandrede mod syd, men hvor en rest af befolkningen var blevet tilbage.

Sofus Larsen: *Saxo Grammaticus (Aarbøger for nordisk Oldkynighed 1925) s. 232*. — Uffesagnet stammer fra en af Englænderen Lucas forfattet danmarkshistorie.

Peter Lauridsen: *Vort Folks Sydgrænse (Sønderjydske Aarbøger 1893) s. 30—50*. — Polemik mod W. Seelmann, tilslutning til A. Erdman. Anglerne kom fra Mellemtyskland. Sønderjyllands sprog var i folkevandringstiden nordisk.

Kemp Malone: *The Votaries of Nerthus (Namn och Bygd XXII, 1934, s. 22—51)*. — Kimbrerne og teutonerne kom fra Himmerland og Thy, sabalingerne fra Salling, varnerne måske fra Mecklenburg, ambronerne måske fra Ommer syssel, og anglerne fra Angel.

Rudolf Much: *Goten und Ingvaeonen. (Paul und Braunes Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur XVII, 1893, s. 216—19)*. — Kimbrerne kom fra Himmerland.

Rudolf Much: *Angeln (J. Hoops: Reallexikon der germanischen Altertumskunde I, 1911—13, s. 86—87)*. — Anglerne kom fra Angel.

Rudolf Much: *Kimbern (J. Hoops: Reallexikon der germanischen Altertumskunde III, 1915—16, s. 42—44)*. — Kimbrerne kom fra Himmerland.

Rudolf Much: *Die Germania des Tacitus (1937) p. 344—61*. — Anglerne kom fra Angel. Nerthusfolkene boede ved Østersøen.

Karl Müllenhoff: *Die deutschen Völker an Nord- und Ostsee in ältester Zeit (Nordalbingische Studien I (1844) s. 111—74)*. — Anglerne kom fra Angel, varnerne fra Sundeved, hvor deres navn indgår som forled i landsbynavnet Varnæs. — Jfr. her s. 213 f.

Karl Müllenhoff: *Zur Kritik des Angelsächsischen Volksepos (Zeitschrift für deutsches Altertum XI, 1859, s. 275—94)*.

Karl Müllenhoff: *Deutsche Altertumskunde II (1887), s. 116—121*. — Folkenavnet kimbrer er keltisk, men de kimbriske personnavne forklares som germanske. — Jfr. her s. 221.

Karl Müllenhoff: *Beovulf. Untersuchungen über das angelsächsische Epos und die älteste Geschichte der germanischen Seevölker* (1889) s. 59—109. — Uffesagnet er kommet til Danmark fra England. — Jfr. her s. 235.

Karl Müllenhoff: *Deutsche Altertumskunde* IV, 1900, s. 50. — Undervurdering af Ptolemaios. — Jfr. her s. 216.

Karl Müllenhoff: *Deutsche Altertumskunde* IV, 1900, s. 464—466. — Anglerne er kommet fra Mellemtyskland til Angel og derfra til England.

Hermann Møller: *Das altenglische Völksepos* (1883). — Jfr. her s. 238.

Hermann Møllers Anmeldelse af Erdmann: *Über die Heimat und den Namen der Angeln* i *Anzeiger für deutsches Altertum* XXII, 1896, s. 129—164. — Argumenterer for den ældre opfattelse, at anglerne kom fra Angel. — Jfr. her s. 213—14 og s. 240.

Gustav Neckel: *Die Verwandtschaften der germanischen Sprachen untereinander* (Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, Bd. 51, 1927, s. 1—17). — Sproget på den jydsk halvø var oprindeligt ikke nordisk, men »Südisch« (dvs. vestgermansk). Eutii og Anglii kom fra Jylland og Angel.

Hans Neumann: *Oldtiden* (Sydslesvig II, Angel, 1945, s. 52—59). — Anglerne udvandrede fra Angel i det 5. århundrede; de arkæologiske fund fra Angel tyder dog snarere på, at der ikke er sket større ændringer i Angels befolkning i denne periode.

Eduard Norden: *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania* (1920) s. 219—224. — Kimbrerne boede ved Rhinen.

Hans Norling-Christensen: *Runedupskoen fra Torsbjerg Mosefund* (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1945, s. 187-194). — Jfr. her s. 205.

H. Ohlhaver: *Germanen erobrer England* (Germanenerbe 1937, s. 34 ff.). — Jfr. her s. 229.

Axel Olrik: *Er Uffesagnet indvandret fra England?* (Arkiv for nordisk Filologi VIII, 1892, s. 368—74). — Anmeldelse af og indsigelse mod Karl Müllenhoff: *Beovulf*. — Jfr. her s. 235.

Axel Olrik: *Kilderne til Saksens Oldhistorie* II (1894) s. 182—190. — Uffesagnet er opstået i Angel og har der levet som mundtlig tradition til middelalderen. Til England er det kommet med anglerne. — Jfr. her s. 235—36.

Axel Olrik: *Folkelige Afhandlinger* (1919) s. 70—80. — Uffesagnet er kommet fra England. — Jfr. her s. 239 og s. 235.

A. Plettko: *Ursprung und Ausbreitung der Angeln und Sachsen* (1921). — På grundlag af Kossinas hypotese, at områder med ensartede arkæologiske fund er identiske med forhistoriske stammers udbredelsesområde, hævdes, at anglerne før udvandringen boede mellem Ejderen og Flensborg Fjord.

Klaudios Ptolemaios: *Geographiké hyphégesis*. — En god udgave af afsnittet om Germania findes i Otto Cuntz: *Die Geographie des Ptolemaeus*, s. 59—70. — Jfr. her s. 216—24.

Edith Rickert: *The Old English Offa Saga* (*Modern Philology* II. 1904, s. 29—77, 321—376). — Jfr. her s. 236.

Erhard Riemann: *Germanen erobern Britannien*. 2. Aufl. 1942. — På grundlag af Kossinas arkæologiske hypotese om kulturkredse hævdes, at anglerne kom fra Angel.

Erik Rooth: *Die Sprachform der Merseburger Quellen* (*Niederdeutsche Studien, Festschrift für Conrad Borchling*, 1932, s. 24—54). — Sproget i Merseburg-kilderne er oldsaxisk og genfindes i andre tidligt middelalderlige kilder fra Mellem- og Nordtyskland. — Jfr. her s. 242.

August Sach: *Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung II* (1899) s. 65—133. — Anglerne kom fra Angel og var vestgermanere.

Otto Scheel: *Die Wikinger* (1938) s. 49—57. — Anglerne kom ikke fra Angel. Bedas Jutae er ikke identiske med jyderne, men med de Eutii, som nævnes i 6. årh., og som iflg. Siebs boede ved Jadebugten.

Otto Scheel: *Die Heimat der Angeln*. (Festgabe zur ersten Jahrestagung des Instituts für Volks- und Landesforschung an der Universität Kiel, 1939, s. 19—29). — Halvøen Angel kan ikke have haft en befolkning stor nok til at befolke de angelske områder i England.

Ludwig Schmidt: *Allgemeine Geschichte der germanischen Völker* (1909) s. 144—151. — Kimbrerne boede i Himmerland, teutonerne omkring Elbens munding og ambronerne på de nordfrisiske øer. Varnerne urhjem synes at være Varnes i Norge, hvorfra de senere drog til Varnæs i Sundeved. Eudosii = Eutii vandrede fra Jylland til Rhinegnene og derfra til Sydøstengland. Anglerne boede i Angel, hvorfra en del af dem i 3. århundrede udvandrede til Rhinegnene sammen med varnerne, mens hovedparten i slutningen af 5. århundrede drog til Østengland.

Ludwig Schmidt: *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung II. 1* (1911) s. 3—6, s. 18, s. 22—23. — Kimbrernes og charudernes ældste hjemstavn er Jylland, hvor navnene Himmerland og Hardsyssel indeholder deres navn, teutonerne var Slesvig-Holsten, ambronernes Amrum, vandalernes Vendsyssel og sabelingernes Salling. Eutierne boede i Jylland, hvorfra de vandrede til Rhinegnene og derfra til England. Anglerne og varnerne boede i Sønderjylland, hvor stednavnene Angel og Varnæs minder om dem; herfra vandrede de dels til Rhinegnene, hvor stednavnet Angledura minder om dem, dels til Thüringen, hvortil de har bragt navnene på -leben, og dels til Østengland.

Ludwig Schmidt: *Die frühgermanische Bevölkerung der jütischen*

Halbinsel (Zeitschrift der Gesellschaft für schlesw.-holst. Geschichte LXIII, 1935, s. 347—56). — Kimbrerne, teutonerne og charuderne boede i Jylland. Anglerne boede opr. i Angel; når Ptolemaios anbringer dem i Mellemtyskland, er det fordi der på hans kort ikke var plads i Sønderjylland. Varnerne boede nord for anglerne. De sidstnævnte bredte sig efterhånden helt ud til Vestkysten, hvorfra de erobrede England. Sammen med varnerne deltog anglerne desuden i Thüringens bebyggelse. Endvidere rejste nogle anglere og varnerne sammen med Eutierne, der ligeledes kom fra Jylland, til Rhinmundingen. Og endelig har varnerne dannet en koloni ved Warnau i Mecklenburg.

Ludwig Schmidt: Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung, 2. udg., Die Westgermanen I (1938) s. 3—5, s. 22—32. — Kimbrerne og charuderne kom fra Himmerland og Hardsyssel, ambronerne fra Amrum. Eutierne boede i Jylland, varnerne på Sundeved (men forledet i Varnæs er et andet ord), og anglerne i Angel; dele af disse tre folk vandrede til Rhinegnene, andre dele til England; dele af varnerne og anglerne vandrede til Thüringen; stednavnene på -leben er dog næppe bragt til Mellemtyskland af varnerne og anglerne.

Hermann Schneider: Germanische Heldensage II, 2 (Grundriss der germanischen Philologie begründet von Hermann Paul, 3. Ausg. X, 1934) s. 115—135. — Uffesagnet er overleveret i nu tabte heltedigte både i England og i Danmark. Vitae duorum Offarum er påvirket af et dansk Uffedigt.

Gudmund Schütte: Var Anglerne Tyskere? (Sønderjydske Aarbøger 1900, s. 1—61). — Jfr. her s. 207—08.

Gudmund Schütte: Die Quellen der Ptolemäischen Karten von Nordeuropa (Paul und Braunes Beiträge XLI, 1916, s. 1—46). — Jfr. her s. 216.

Gudmund Schütte: Himmerlands Navn og Saga i Hedenold. (Aalborg Amts historiske Samfunds Aarbog 1916, s. 1—33). — »Det er kort og godt en historisk Kendsgerning, at der i Oldtiden har boet Kimbrer i Jylland«.

Gudmund Schütte: Ptolemy's Maps of Northern Europe (1917). — Jfr. her s. 216.

Gudmund Schütte: Dansk Kongetals tusindaarige Traad (Historisk Tidsskrift 9. række V, 1926—27) s. 30—33. — Dansk oversættelse af Widsið.

Gudmund Schütte: Our Forefathers II (1933), s. 96—106, 219, 294—326. — Jfr. her s. 235.

Gudmund Schütte: Die Sitze der Kimbern (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 1939, s. 377—389). — Polemik mod Scheel.

Gudmund Schütte: Die Wohnsitze der Angeln und Kimbern (Acta

Philologica Scandinavica XIV, 1940, s. 21—30). — Polemik mod Scheel.

Gudmund Schütte: *Kimbrerne* (*Scandia* XIII, 1940, s. 277—283). — Polemik mod Weibull.

Gudmund Schütte: *Anglernes angelske Hjemstavn stadfæstet*. (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed, 1943, s. 207—210). — Begejstret tilslutning til Herbert Jankuhn ovfr.

Gudmund Schütte: *Anglernes Boplads og Nationalitet* (*Sydslesvig* II, Angel, 1945, s. 60—69). — Anglerne kom fra Angel.

M. Schönfeld: *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen* (1911) under *Cimbri*, *Boiorix*, *Caesorix*, *Claodicus* og *Lugius*. — Jfr. her s. 221.

Wilhelm Seelmann: *Zur Geschichte der deutschen Volksstämme Norddeutschlands und Dänemarks* (Aus dem Niederdeutschen Jahrbuche XII, 1887), s. 2, s. 7—27. — Anglerne i Thüringen og anglerne i Angel var to forskellige stammer. Stednavnene på -leben er bragt til Thüringen af varner, jyder og heruler, men ikke af angler.

Theodor Siebs: *Geschichte der friesischen Sprache* (Pauls Grundriss der germanischen Philologie, 2. udgave, 1899, s. 1154—66.) — Om oldengelsk og oldfrisisk. *Merseburg-kilderne* er oldfrisiske, ikke oldengelske. — Jfr. her s. 242.

Theodor Siebs: *Die Friesen und die nächstverwandten Stämme* (*Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde*, Bd. 31/32, 1931, s. 44—84). — Det kan ikke bevises, at anglerne kom fra Angel. *Bedas Jutae* er næppe identisk med jyderne, men med *Eutii*, som nævnes i 6. årh., og muligvis har boet ved *Jadebugten*. — Jfr. her s. 211.

Emanuel Šimek: *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia II* (*Spisy filozofické fakulty Masarykovy University v Brně* Číslo 40, 1935, med tysk og fransk resumé). — Jfr. her s. 216.

Theodor Steche: *Altgermanien im Erdkunde* des *Claudius Ptolemaios* (1937). — Redegørelse for *Ptolemaios'* kilder. — Jfr. her s. 216 Anglerne kom fra Angel, hvorfor en del drog til England, en del til Mellemtyskland.

Johannes C. H. R. Steenstrup i *Danmarks Riges Historie* I (1897—1904) s. 75—78. — Anglerne kom fra Thüringen.

J. V. Svensson: *Ptolemäus' redogörelse för folken på ön Skandia* (*Namn och Bygd* VII, 1919, s. 1—16).

Sønderjydske Stednavne udg. af *Stednavneudvalget*. I, 1944, indledningen s. XXI under *lev*, s. XXXVI under *-ing(e)*, s. XL—XLII under *kær*, s. XLIII under *-lev*, s. XLIV under *lund*, s. XLV under *mark*, s. XLVI under *næs*, s. LVII under *sted*, s. LX under *toft* og *torp* og s. LXII—LXIII under *-um*.

Tacitus: *Agricola and Germania*. With introduction and notes by Alfred Gudeman (1900) s. 35—53, 253—69. — *Kimbrerne* og de syv *nerthusdyrkende* stammer boede på den jyske halvø. Anglerne og

varnerne kom til Sønderjylland fra Thüringen. Øen i Oceanet kan ikke identificeres. — Jfr. her s. 15—17.

Tacitus' *Agrikola* og *Germanien* oversat af H. H. Lefolii (1901—02).

P. Cornelii Taciti *De Germania* erklært von Alfred Gudemann (1916) s. 185—209. — Kimbrerne boede på den jydsk halvø, sandsynligvis også de syv nerthusdyrkende stammer. Øen i Oceanet er sandsynligvis Rügen. — Jfr. s. 211—13.

Tacitus' *Germania* erlåutert von Heinrich Schweizer-Sidler, erneuert von Eduart Schwyzer, 8. Auflage (1923) s. 80—91. — Kimbrerne og de syv nerthusdyrkende stammer boede på den jydsk halvø. Grunden til, at en ø i Oceanet nævnes som kultplads, er måske den, at gallerne havde en hellig ø. — Jfr. her s. 211—13.

Elis Wadstein: *Die nordischen Völkernamen bei Ptolemaios* (Filologiska Samfundets i Göteborg minnesskrift, XXXI: II 3, 1925, s. 189—200). — Sabalingoi kom fra Salling, Chaloi fra Hald herred i Østjylland, Charudes fra Hardssyssel og Kimbroi fra Himmerland.

Elis Wadstein: *On the Origin of the English* (Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala 24: 14, 1927). — Kritik af Beda, jfr. her s. 209 ff. Folkenavnet angler er opstået i England ved en forkert oversættelse af det keltiske stammenavn Icenii eller Iceni.

Curt Weibull: *Saxo* (Historisk tidskrift för Skåneland VI, 1915—16) s. 14. — Saxo har til sin fremstilling af uffesagnet anvendt Svend Agsesens fremstilling.

Lauritz Weibull: *Upptäckten av den skandinaviske Norden* (Scandia 1934, s. 80—143). — Omvurdering af de klassiske Kilders oplysninger om Norden. — Jfr. her s. 214—15, s. 220 og s. 244.

Lauritz Weibull: *Kimbrernas boplatser* (Scandia XIII, 1940, s. 284—287). — Svar på Schüttes kritik.

L. Weiland: *Die Angeln* (Festgabe für Georg Hanssen, 1889, s. 119—158). — Anglerne i Sønderjylland og anglerne i Thüringen var to forskellige stammer.

Vejle Amts Stednavne udg. af Stednavneudvalget 1944. Indledningen s. X—XI under by, s. XIII under -ing, s. XIV—XV under -lev, s. XVI—XVII under sted, s. XVII under torp og s. XVIII under -um. — Jfr. her s. 1—2.

Elias Wessén: *De nordiska folkstammarna i Beowulf* (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar 36. 2. Stockholm 1927) p. 15 f. — Anglerne bor opr. i Angel, men breder sig mod syd til Holsten. Nord for dem, varnerne og nord for dem igen (ved Kongeåen) de af de fra Uppsverige komne daner undertvungne heruler. Varnerne flyttede mod syd, anglerne mod vest. Holsten befolkedes af sydfra kommende stammer. Ved mellemlæddenes bortflytning

og ved danernes tilflytn. fra Sverige forklares det skarpe sprogskel mellem nord- og vestgermaner.

Widsith udgivet af Kemp Malone (1936).

Ferdinand Wrede: *Ingwäonisch und Westgermanisch* (*Zeitschrift für deutsche Mundarten* XIX, 1924, s. 270 ff.). — Lydudviklinger og bøjningsendelser, som man tidligere anså for specifikt engelsk-frisiske, findes i stort tal ikke blot i nordtysk, men også længere mod syd. — Jfr. her s. 241 f.

Kaspar Zeuss: *Die Deutschen und die Nachbarstämme* (1837) s. 152—153, 495—499. — Jfr. her s. 211.

Niels Åberg: *The Anglo-Saxons in England* (1926). — Om de arkæologiske fund fra den ældste germanske tid i England. — Jfr. her s. 229.

En sømandsfærd for 100 år siden

Skibskaptajn Jacob Paulsens optegnelser.

Af J. Holdt.

1. Kilder

I gårdmand i Løjt Sønderskov Jacob Paulsens eje opbevares en del optegnelser fra hans farfar Jacob Paulsens tid til søs for omkring 100 år siden. I dennes gemte lille sømandspult findes blandt andre papirer fire hefter med kopier af skibsbreve, som kaptajnen i tiden 1844—45 og 1848—52 sendte til sin hovedpartsreder, sejlmager Andreas Jürgen Cornett i Åbenrå, i alt 64. Brevene er skrevne på dagligt skipperdansk i knap form og indeholder de nødvendige meddelelser om fragter, sejltider, lade- og lossehavne, mandskabet, hændelser og oplevelser, som kunne være af interesse for skibets hovedejer i hjembyen, altså en slags forretningsbreve. De er ellers uden nogen litterær værdi, men giver et historisk interesserende nærbillede af en skibsførers opgaver og bryderier på den tid, bl. a. i treårskrigen blokadear. Desværre er der visse lakuner i kopisamlingen, idet enkelte blade er bortkommet og afskrifterne fra årene 1846—47 ikke foreligger. Savnet heraf afhjælpes dog for skibsrejsernes vedkommende af den opbevarede regnskabsbog for mandskabets aflønning i tiden 1844—53, hvori vi så tillige får rede på det skiftende mandskabs navne og lønninger. Hertil kommer en del andre breve og dokumenter og personligt indhentede oplysninger. Skibslistes og forhyringskontrakter i Åbenrå byarkiv og skibsefterretningerne i „Freia“ 1852—53 har givet enkelte kontroloplysninger. I øvrigt står jeg i gæld til H. Schlaikier og M.

Michelsen: Aabenraa Søfarts Historie (1929) og til G. Japsen: Aabenraa bys økonomiske historie 1850—64 i „Sønderjydske Aarbøger“ 1935 og 43.

Det her fremdragne utrykte stof giver historisk set måske ikke nye oplysninger og synspunkter af betydning i forhold til det i ovennævnte to trykte arbejder fremlagte, men skønnes dog at have en vis lokalhistorisk værdi som en konkret illustration til emnet: Søfarten fra Åbenrå i svunden tid og Løjtlands specielle deltagelse i denne. Vi møder en menneskeskæbne, som ikke just spandt guld på havet, men dygtigt og trofast udøvede sin sømandspligt for at skaffe det nødvendige til livets ophold og i mødet med den frådende bølge og jordklodens forskelligartede mennesketyper i tilgift høstede en del livsvisdom, som der siden kunne tæres på.

2. Personalier

Jacob Paulsen fødtes den 29. 12. 1802 i Barsmark, Løjt sogn. Faderen, Niels Paulsen, var tilflyttet som tjenestekarl fra hedebyen Tulstrup, Ikast sogn i Midtjylland, moderen, Marina Heisel, var fra Øbening i Egvad sogn, datter af en soldat. De var arbejdsfolk med slid og nøjsomhed til huse. Jacob var deres førstefødte og efterfulgtes af en broder og en søster. Efter endt skolegang i landsbyens distriktsskole og konfirmation i Løjt kirke som fjortenårs, vel hos den kendte herrnhutisksindede sognepræst A. Matthiesen, drog drengen til søs — som så mange af hans barndomsbys unge, der på den konto fik lov til at komme et år før ud af skolen.

Desværre tier efterretningerne nu næsten fuldstændigt om, på hvilke skibe og have og under hvilke kaptajner og styrmænd arbejderknøsen lærte sit sømandshåndværk og siden fo'r som helbefaren matros, indtil han en vinter tog på styrmandsskole, antagelig hos den kendte gårdmand, kaptajn og navigationslærer P. Boysen i Løjt Skovby. Her skal det efter sigende have

gået ret gemytligt til med tobaksrygning og kammeratligt samliv. Men naturligvis gjaldt det også om at lære at måle og regne, blive lige så godt hjemme på himlens hvælv som på jordens bold. Derefter måtte han så igen ud på de gyngende planker og tjene sig op i styrmandsgraderne. Alt dette foregik i det anseelige spand af år fra 1816—43, omtrent halvdelen som styrmand. Den nu godt 40-årige har da kunnet se tilbage på mangen hård tørn til havs, skibsdrengens oftest vel sure år, matrosens hårde, men så også styrmandens mere behagelige og lønende, der øgede selvtilliden og gav en ekstraskilling på lommen. Den fik han nu brug for til erhvervelsen af en skibspart, i regelen betingelsen for at blive et skibs selvstændige fører. De, der lyttede til hans fortællinger fra søens liv, er forlængst døde, uden at noget heraf er blevet nedfældet i skriftens blivende form.

I Åbenrå bys skibslistor for årene 1830—32 opgives en Jacob Paulsen at have sejlet som styrmand på „Aurora“, 124 kommercelæster, under kaptajn Chr. G. Drescher. Måske er det vor Barsmark-sømand, som det dog ikke har været muligt med sikkerhed at følge videre i de følgende års lister. I listen for 1837 optræder en Jacob Paulsen som reder for sluppen „Haabet“, 8½ c. l., og for jagten „Carolina“, 11 c. l., uden at ejeren dog kan identificeres.

Et styrmandspatent, hentet fra Wanda Oesaus pragtværk „Schleswig-Holsteins Grönlandfahrt auf Walfischfang und Robbenschlag (1937), udstedt af navigationseksaminator Middélboe i Flensborg den 19.12. 1854, giver et indblik i, hvad en styrmand dengang i henhold til patentet af 7. 9. 1839 skulle være inde i:

„Kundskab om Decimalbrøker, Talforhold, Logarithmer, de første Grunde af Geometrien og Trigonometrien, Beregning af den retvinklede Triangel, om Jordens Form og Bevægelser og om de Punkter og Cirkler, hvorved Stedet paa Jorden bestemmes, om Compasset, dets Misviisning og Localattraction, om Loggen og dens Brug, om Loddet, Loddemaskinen, om Loddets

Nytte og Brug, om platte og voxende Søkort og deres Brug. At bestemme sin Plads i Kortet, enten efter Bestikket, eller ved Peilinger af een eller to Gjenstande paa Land, eller ved at maale Vinkler imellem Gjenstande paa Land. At bestemme Cours og Distance til et givet Sted, og om Strømmen.

Kundskab om Himmellegerne, om deres egne og tilsyneladende Bevægelser, om de Punkter og Cirkler, hvorved et Himmellegeses Stilling paa Himmelkuglen bestemmes, om Refraction og Parallax. Kundskab om Sextantens Nytte og Brug, at kunne undersøge dens Nøiagtighed, og Færdighed i at maale Vinkler med samme.

Færdighed i at beregne: Tiden og Høiden af et Himmellegeses Culmination, hvilken Stjerne der til en given Tid culminerer, Bredden ved et Himmellegeses Meridianhøide, eller ved to Høider af Solen udenfor Meridianen, Tiden af Solens Op- og Nedgang, Compassets Misviisning ved Azimuth, Amplitude.“

Fra 1843 opnåede Paulsen så selv at føre skib på hav. Det kom dog kun til at ske i 10 år, indtil 1853, da han opgav søen og gik i land. Han førte i dette tiår to skibe, som begge var byggede og hjemmehørende i Åbenrå, fra 1844—46 sluppen „Iris“ på 29 c. l., bygget 1828 og forud ført af kaptajnerne P. Jessen og Jes Iversen fra Løjt, redere 1829—39 J. W. Bødcher og P. Jessen, fra 1840 A. J. Cornett, — derefter fra 1847—53 skonnertbriggen „Commune“ på 49 c. l., bygget 1846 på Th. Andersens værft. Efter en skipperskatliste fra Åbenrå for året 1858 har Paulsen aflagt borgered i byen dér den 13. 10. 1843, idet J. Cornett angives at kautionere for hans skat på 2 rbd (næstmindste sats). Det må da antages, at Paulsen i dette efterår i samarbejde med sejlmaker A. J. Cornett har etableret sig som partsreder og skibskaptajn, formodentlig med samme partsfordeling som siden med den nybyggede „Commune“, nemlig $\frac{3}{4}$ til Cornett og $\frac{1}{4}$ til Paulsen. Et opbevaret brev fra Paulsen til Cornett, dateret København i marts 1844, sandsynligst fra kaptajnens første rejse, tyder i indhold og stil på, at samarbejdet først lige er begyndt.

Det ånder forår i luften i mere end een forstand og indledes som følger:

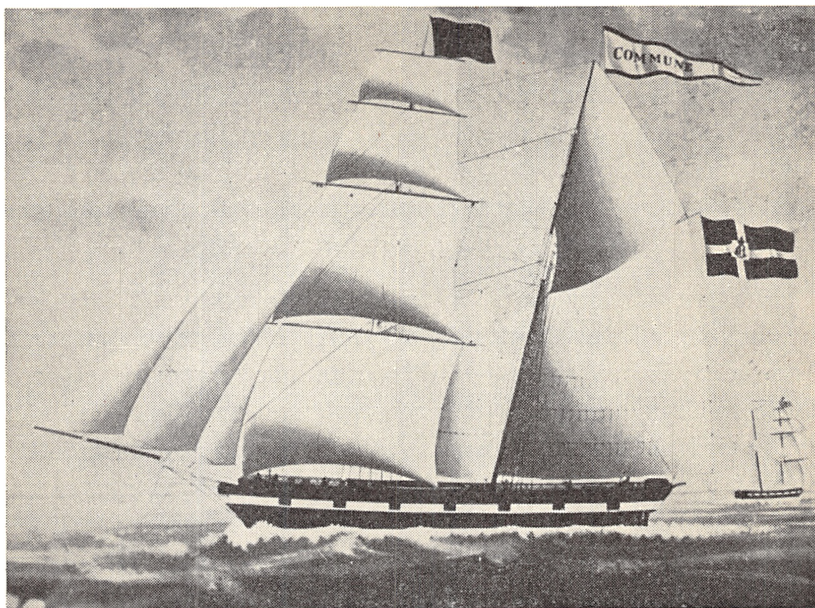
„Høytærede Herr Principal. Dennem mældes herved min løkkelige Ankomst hertil den 20. d. M. efter en Reise paa 2 dage. Alting vel ombord. I Morgen begynder at losse og mener om et Par Dage at være udlosset. Herefter mældes alt hvad som gøres behov, men kort og byndig, ikke for vidtløftig....“ —

Slægten Cornett kan i Åbenrå føres tilbage til 1727, da Jørgen Eriksen (Cornett) giftede sig med Marie Andreasdatter. Andreas J. Cornett (1780—1851) som indgik kompagniskab med Jacob Paulsen, var gift med Ingeborg Lassen fra Rinkenæs, som under treårskrigen skal have vist et modigt dansk sindelag. Sønnen Jürgen Cornett førte ved faderens død forretningen videre. Men hans eneste søn igen udvandrede til Amerika og døde i Californien, så forretningen gik ud af slægtens hænder ved indehaverens død i 1885. Men da havde også både sejlmageriet og redervirksomheden mistet deres fordums glans i byen.

Sluppen „Iris“ anføres i Åbenrå skibsliste for 1847 som solgt til Flensborg, men eftersom oplysningen atter er strøget, synes handelen at være gået tilbage. Vi træffer den derefter ifølge forhyringskontrakterne fra 1851 ff. i fast rutefart mellem Åbenrå og Stettin, henholdsvis Kolberg på Pommern-kysten. —

Fra foråret 1847 stod Paulsen så på den flotte nybyggede „Commune“s kommandobro. Skibets navn stammer rimeligvis fra Åbenrå-kaptajnernes yndede samlingssted, gæstgiveriet „Kommunen“ ved havnen. Malerier af briggen findes i Åbenrå museum og i privat eje. Den kontrakt, som hovedrederen Cornett og medrederen og føreren Paulsen oprettede i den anledning, fastsætter følgende betingelser for kompagniskabet:

1. Kaptajn Paulsen får i løn 20 rbd eller 32 rbd s. m. per måned og 5 pct. af hver nettofragt, dertil en rimelig landgangspenge i den anløbne havn.
2. Til gengæld forpligter han sig til hurtigt og udførligt at

sende beretning hjem fra alle havne, som skibet anløber, og gøre rede for selve skibets tilstand, skibsfragter, vekselkurser pp., ligeledes ved afsejlingen fra hver havn at gøre regnskabet op og sende det til hjemmerederen Cornett, ikke at lade sig besnakke af uvedkommende, men i alle måder at sørge for skibets bedste og så ofte, som det er gørligt, sætte Cornett i kendskab herom.

3. Paulsen skal ubetinget efterkomme alle Cornetts ordrer og i modsat fald godtgøre alle heraf opstaaede tab.

4. Overskuddet fra fragtpenge, passager-, kahyts- og dæksfragt skal prompte hjemsendes i gode første og andenhånds vekslers eller til hvem Cornett bestemmer.

5. Kaptajnen lover at udvise yderste sparsommelighed i alle udgifter til skibet med henblik på anskaffelser og alle andre nødvendige betalinger, endvidere at få skibet ekspederet hurtigst muligt, at sørge for gode fragter til rimelige betingelser, så

skibet kan indtjene noget, og i givet fald kun henvende sig til solide og redelige mæglere og søge råd hos rette sagkyndige.

6. Begge parter forpligter sig til tro og samvittighedsfuldt at overholde denne kontrakt, som udfærdiges dobbelt og underskrives egenhændigt af begge.

Åbenrå, den 2. 3. 1847.

Efter nogle års sejlads, sidst under treårskrigenes blokade-forhold, fik kaptajn Paulsen i maj 1850 — uden at grunden her-til opgives — fuldmagt til at sælge skibet ved gunstig lejlighed. Åbenrå bys magistrat bevidner på det af Cornett underskrevne dokument rigtigheden af skibets ejerforhold og hjemsted „i den i hertugdømmet Slesvig liggende kongelige danske sø- og handelsstad Aabenraa“.

Der vides dog intet om et muligt salg, men kun, at Paulsen i 1853 per 30. april afmønstrede sit mandskab og opgav søfar-ten indtil videre. Formodentlig har han også samtidig afhændet sin skibspart, da han fik brug for penge til køb af landejendom hjemme.

Årsagen til opgivelsen af kaptajnserhvervet synes i forbin-delse med almindelig træthed af søen efter 37 års fart at have været af familiær natur. Den 16. 9. 1848 var Paulsen som snart 46-årig blevet gift i Altona. Hans tilkommende hustru Mette Closter (28. 4. 1824—28. 10. 67), datter af gårdmand på Barsø Hans Closter (fra Dyrhave) og Ingeborg Hanses (fra Barsmark), var taget derned under Paulsens ophold i Hamborgs havn. De havde vist kendt hinanden gennem flere år, idet Paulsen alle-rede fra 1844 regelmæssigt sender hilsen gennem Cornett til hjemmet på Barsø. Hun havde sin brudedragt med, en pragt-fuld sortstribet hvid silkekjole. Selv var hun — efter et sam-tidigt fotografi af brudeparret at dømme — en yndig, mørk-håret ungmø med fint profileret ansigt, nu 24 år, som den høje bredskuldrede kaptajn med de lidt grove ansigtstræk, indram-med af et kraftigt hår og værdige bakkenbarter, vel sagtens

kunne finde behag i. Hun havde — efter hvad et enkelt vel affattet og sirligt skrevet kopibrev fra hendes hånd under et besøg hos manden i Hamborgs havn to år senere vidner om — en god skoleuddannelse, i formel henseende sikkert bedre end ægtefællens. Papirene fik de af hensyn til kaptajnens forestående afsejling ordnede uden offentlig lysning. De blev viede af provst Paulsen i Altona, der 1811—37 havde været provst i Åbenrå, antagelig i dennes hjem. Medens manden derefter atter stak til søs over Atlanten, måtte hustruen tage hjem til forældrene på Barsø og kun regne med at mødes med ham igen, når han atter anløb Hamborgs havn. Krigsblokaden hindrede dette indtil maj 1850, da hustruen så også straks tog ned til elbbyen igen. Men så gik det atter ud til en trælsom fart på Sydamerikas vestkyst og først med hjemkomst til Hamborg i foråret 1853.

Et smukt udtryk for sømandshustruens tanker og ønsker for manden på havet giver et lille af hende forfattet rim, prentet på ark med guldmønstreret ramme omkring og vel givet manden med på rejsen. Et par vers af det skal gengives her:

Til Jakob Poulsen paa Barsø.

Nu du min hjertelskte kjere Mand
Jeg et lidet Riim vil til dig sende,
Give Gud du det modtage kan
Frisk og sund og veltilfreds i Hænde.

Jeg vil ønske Gud bevare dig
Der paa Havets stolte blanke Vove,
At du altid kan ret inderlig
Herrens Naade og hans Godhed love.

— — —

Naar du da igjen hjem komme maae,
Vi os ret vil fryde med hverandre,
Da vi glade kan tilsammen boe
Og al Sorg til idel Fryd forandres.

Er det derimod Guds Villie,
At du blive skal i Havets Vande,
Jesu da sin Naade dig betee,
At du havne maa i Himlens Lande.

— — —

Fra din kjere Kone *Mette Poulsen.*

Ægteskabet forblev i disse år barnløst. Og da så også søens fortjeneste syntes at være vigende i efterkrigsårene, har de besluttet at forsøge med landbedrift hjemme. De erhvervede i 1853 en gård i Barsmark. Året efter fødtes deres første barn, sønnen Hans (1854—79), der efterfulgtes af endnu tre sønner: Nis (1855—1943), Jacob (1858—86), Paul (1866—1943) og datteren Ingeborg, født 1856).

Men gården i Barsmark krævede åbenbart mere, end de kunne magte. I 56 solgte de den igen og købte for 2000 rbd. kontant et parcelsted på 12 tønder jord i Løjt Sønderskov ud mod Åbenrå yderfjord. Her i afsidesheden med deres grund ned til stranden fik de så deres blivende sted. Til indkøb i Åbenrå og kornformaling i Felsbæk mølle på den anden side af fjorden benyttedes båd. Laden blev siden bygget tre fag større, efter

at der i 65 var givet tilladelse til at rydde to lodder med skov og i 67 råd til at købe tre tønder jord til. Da havde de også slidt bravt i det. Den forhenværende kaptajn havde endda først i treserne været et stykke tid på søen igen som styrmand — vel for at tjene en skilling.

Men så faldt det tunge slag. Hustruen døde af rygmarvsbetændelse et årstid efter den sidste barnefødsel, kun 43 år gammel. Paulsen levede endnu 16 år til sit 81. De tre ældste sønner gik efter konfirmationen alle til søs og blev styrmænd, men to af dem omkom på søen. Hans gik ved et uheld ned med ankeret i Saigons havn 1879, 25 år gammel. Jacob dræbtes ved fald i lasten 1886 i Callaos havn, 28 år. Nis sejlede til 1897, overtog da hjemstedet og giftede sig året efter.

Et hårdt prøvet sømandshjem blev det altså, uden at anstrengelserne og ofrene bragte velstand til huse, men nok af sorg og savn og i tilgift et fromt og nøjsomt syn på livet.

3. Rejser og fragter. Treårskrigen blokade

Trods nogle huller giver den som bilag 1 (s. 288—89) gengivne skematiske oversigt over kaptajn Paulsens rejser i årene 1844—53 dog et forholdsvist klart billede af sømandens færd i disse år, først på det mindre skib „Iris“ i mere hjemlige farvande og i fart mellem Hamborg, engelske havne og middelhavspladser. Vi noterer Danmarks korneksport dengang fra de store landbrug og Englands sædvanlige kul- og jernudførsel, medens Hamborg var den store kapitalstærke transithavn gennem tiderne. Fra middeihavslandene toges til gengæld vin og sydfrugter med til de nord-europæiske handelscentre. Islandsturen, som kaptajnen forud stadig taler om som attråværdig — måske i mindet om tidligere farter did som menig sømand — blev „Iris“ sidste større rejse og muligvis en skuffelse. — Men så skulle der med den nybyggede atlantfarer „Commune“ være større fortjeneste at

hjembringe. Den første tur mellem England og Nordrusland har måske ikke været helt tilfredsstillende, hvorfor derefter sydligere havne blev foretrukne.

Men så kom desværre i hjemlandet treårskrigen, der med sine blokadeforanstaltninger forvoldte skibsfarten adskilligt besvær, hvilket vi nu nærmere skal følge gennem Paulsens breve. Vi får derved et indblik i hertugdømmet Slesvigs usikre og vel også tvesindede stilling under krigsårene. Danmark havde det maritime herredømme til søs overfor holstenerne og prøjserne og var derfor i stand til at blokere deres havne og England udnyttede også situationen. Slesvigske skibe vidste næppe altid, hvad side de skulle holde til i krigsopgøret. I sommeren 1848 måtte Paulsen ligge stille i flere måneder i Plymouth havn med sin kaffelast fra Brasilien til Hamborg. I brevene hjem giver han udtryk for sin store utålmodighed herover. Tiden gik i uvirksomhed og fortjenesten med og rederen hjemme kom ligeledes i dårligt humør. Et brevfragment uden datum fra Plymouth slutter således:

Nu vilde ieg ønske, at de snart vilde tage mig ladingen af, eller ogsaa Fred, at Krigen maatte snart være endt og falde ud til det beste og vi kunde komme i Fart igien. Det meget stilligen i Havn, det tærer for meget Efter Bladene hær, saa kand ieg forestille mig, at Di maa leve i en meget urolig Tid hiemme, men ønsker, at det snart maatte omvendte til det beste.“ —

Til hvilken parts bedste krigen skulle falde ud, siges klogeligt ikke. Blot der blev fred og fri fart og mulighed for at søge sin lovlige næring, var slesvigeren Paulsen tilfreds. I næste brev af 22. 7. hedder det i samme toneart:

Ieg vilde ønske, at der snart vilde blive een udveie at blive Ladingen quit og komme til at seile igien — og siden bede om, at Lykken vil føye os bedre end tilforen. Flye kand vi ikke, det har indnu ikke paseret, saalænge ieg har faret til søes, saa vid rækker min erfaring ikke. Men ellers bliver fortsat, hvad mu-

lig kand være. Nu vil jeg slutte med et Ønske, at der snart maatte blive Fred og Rolighed.“ —

Den næste måned gik i samme situation og utålmodigheden og krigstrætheden voksede tilsvarende, som brevet af 31. 8. fortæller:

„Da Tiden bliver os meget lang hær, saa er det min Pligt at meddele Dem, hvorledes vi lever. Nu har vi vændet længe hver Postdag efter Vaabenstilstand, men den eene Postdag gaaer efter den anden og det bliver indnu det samme. Det seer daarlig ud. Vi liger hær og tærer af Fragten. Di Herrer har ingen ret Løst at tage Ladningen af. Det var en ulykkelig Fragt, liger hær hele Sommeren og sætter til. Ieg skulde dog formode, at Kost og Maanedspenger skulde blive giort godt. Proviandet er dyrd hær, det koster at lige. Ieg kand vel tænke, at Di lever meget urolig hiemme med denne meget indkoterung, som finder sted. Denne Krig er en Ruin for alt, men vi vil haabe, at det snart maatte omvende sig til det bædre. Hvad os ellers angaaer, saa lever ieg med Mandskabet ved Sundhed, ieg (ønskede) giern at maatte spørge det samme fra Dem og Deres Formilie. I Haab om, at der snart maatte blive Fred og fri Fart slutter ieg med mange venlige Hilsen til (Dem) og hele Formilie. Med Agtelse. Jacob Paulsen.“ —

Endelig, den 7. 9. 48 slog befrielsens time og humøret og virketrangen steg påny. „Med Fornøjelse“ havde han modtaget et brev fra mægleren F. Brødemann i Hamborg, at vaabenstilstanden var afsluttet og blokaden hævet, hvilket var „en glædelig Tidende“ for ham såvel som alle de andre skippere i havnen, der nu hver for sig gjorde sig sejleferdige hurtigst muligt. Og Paulsen kan da „med Fornøjelse“ meddele Cornett sin afsejling fra Plymouth samme dag.

Men krigen gav på den anden side jo også nye fragtmuligheder. Efter losningen af kaffelasten i Hamborg tog Paulsen med ny fragt midt i oktober til Buenos Aires — for at hente „krigsmateriel“, hvad han rimeligvis dog ikke selv var indviet

i. Han ankom her efter en ualmindelig langsommelig rejse først midt i januar det følgende år, altså tre måneders fart, (ellers almindeligt to), og måtte så yderligere 9 dage i karantæne. Først midt i april kom han afsted hjem efter igen, muligvis fordi det tog tid med at få fragten fra det indre af landet ud til kysten i så stort et kvantum som muligt. Den kom til at bestå af 2714 tørrede og 2100 saltede huder (det sidste tyder vel på hastværk), 100 kister talg, 44 baller hår og 6144 kvæghorn. Altsammen vigtige ting i den tids krigsførelse, nemlig læder til støvler, tornystre, seletøj og sadler, talg til kanonrørene, hår til polstring og fjerbuske, horn til krudtbeholdere. Skibsførerne var i øvrigt ikke videre glade ved disse krigsfragter tilbage til Europa på grund af krigsblokaden. Man vidste aldrig, hvad man kunne komme ud for, i værste fald naturligvis skibets og ladningens kapring. Paulsen meddeler da også, at han har fået det således ordnet, at han i tilfælde af Elbens eller Weserens eventuelle blokering kan sejle til Antwerpen og losse dér, „for ikke at blive opholden af Krigen igjen“. Han var dog ikke ene om jobbet. I afsejlingsbrevet af 22. 4. 49 noterer han: „Chrestoffer Tomsen har ogsaa begyndt at lade med Saldet Huder til Canalen for Order.“ Krige er jo slet og ret forretningsforetagender, tilsigter en voldelig forskydning af ejendomsforholdene, gør nogle rige, de fleste fattige.

Som ventet måtte Paulsen på grund af den ny iværksatte blokade losse i Antwerpen, hvorfra så materialerne skulle fragtes videre til deres bestemmelsessted i krigslandene. Rejsen gjordes denne gang på normalt to måneder. Men krigstilstanden på fastlandet gav ingen ny udfragt, hvorfor han med et suk måtte forlade lossehavnen i ballast. „Det er en daarlig Tid, vi lever i nu“, skriver han, „men vi maa haabe til Forandring, ellers seer det daarlig ud. Hvor vi kommer, er de bange for at befragte os.“ Det var vel især, fordi skibet hørte hjemme i eet af de krigsførende lande. Han tog da til Cardiff og fik langt om længe en jern- og kulfragt til Algier.

Årsagen til besværlighederne i det neutrale England var den bekendte slesvigholstenske vanskelighed med det danske ejendomsmærke i skibslugen. Paulsen skriver irriteret fra Cardiff den 21. 8. 49:

„Den Danske Consul kom strax ombord, som ieg var kommen ind, og erklærede mig, at Skibet kunde ikke blive ind og ud klareret. Han skulde først skrive til General Consulen i Liverpool, da han havde faaet Order fra den Danske Regering, at alle de Slesviger og Holsteinske Skiber, som ikke havde brændt Dansk Eiendom i Lugen, maatte han ikke klarere. Nu maa ieg vendte dette Svar af, ellers ved ieg ikke hvorledes. Det er slemt med den Ophold.“ —

Det stod hårdt med at få fragt. Og lidt kneb og kunster har der vel måttet tages i brug, naar man ikke havde det foreskrevne ejendomsmærke i skibslugen og vel sagtens også var uinteresseret i at få det brændt ind, som det fremgår af næste brev den 30. 8. Alle mulige vanskeligheder lægges i vejen fra skibsmyndighedernes side. Den danske konsul, skriver Paulsen, har fået ordre til at undersøge alle danske skibe, om de havde det danske ejendomsmærke i lugen. Ellers måtte han ikke udstede certifikat. Ligeledes har toldforvalteren ordre til „ikke at klarere Danske Skiber uden at have denne Certificat fra Consulen“. Ellers måtte der erlægges 4 / sterling per ton last og dobbelte fyrpenge. Han håber dog at få konsulen til at udstede certifikatet, da han netop har adresseret sig til ham, H. H. Parry Brothers og Brown, som er skibsmægler og dansk konsul på stedet. Atter sukker den af krigen opholdte kaptajn: „Man skulde haabe, at denne Krig skulde snart faae en Ende, ellers er det slemt med det Brenmærk i Lugen. Det kand være ligesaa andre Stæder.“ En ny vanskelighed meldte sig, som brevets senere fortsættelse meddeler. „I dette Øyeblik“ kom han fra indklaringsforretningerne på toldhuset, hvor man havde bedt ham, at skibet ikke kunne indklareres på grund af i Ant-

werpen nyt hyret mandskab. Han måtte da atter afsted til den danske konsul for at få et nyt papir. Her fandt man ud af, at han havde 1 og $\frac{1}{4}$ mand for meget ikke-dansk mandskab. Ja, følger han lidt mismodig til, „der bliver lagt i Veien for os alt muligt.“ Og det var vist sandt nok.

Cardiff-opholdet trak ud til oktober med formaliteter og indladning. I afsejlsingsbrevet skriver skibsføreren noget træt i sinde, at det var en lang venten. Han havde meget fortrudt, at han — vel efter Cornetts anvisning — var taget til Cardiff. Da havde det været bedre at klarere ud fra Antwerpen lige til Lisabon, i ballast altså. Cardiff huer ham ikke. Udgifterne blev som ventelig store. Man målte skibet til 132 tons og tog betaling derefter. Den opnåede fragt omsider kunne i og for sig være god nok, blot der havde været hurtig ekspedition. „Men paa den maade fortæres Fragten, før Ladningen kommer i Skibet. Der er alle Tider noget i Veien.“ „Men“, trøster han sig selv og hjemmerederen, „det bliver maaske bædre, naar Freden kommer“, den hårdt attråede fred. Omsider kom han da bort fra krigszonen til det på det tidspunkt mere fredelige middelhav.

På disse kanter var der for øjeblikket ganske vist ikke åben krig, men til gengæld pest, nemlig kolera, der jo et par år senere — vist netop med skibsbesætninger — også kom til vore lande. Skibet kom ellers hurtigt nok til Algier, som han meddeler i ankomstbrevet af 22. 10.:

„Reisen var saa vid god, meget Stormveier med omløbende Vind. Og med denne Jernlast var Commune meget umagelig (i manøvreringen), men har dog Gud ske Tak ingen ting mistet. Adskillige smaating af Ierngoods ved Regningen er brækket af ved dette svære slingern, strax en liden Bekostning. I dag faaer ieg Skibet indklareret og haaber at begynde at losse imorgen. Hær hører ieg vel, er ingenting at faae (af Fragt), men bliver vel det beste at probere Lykken i Messina, hvor ieg haaber at faae en god Fragt Nord efter. Hær er en daarlig Havn, Gud gi-

ve, at ieg dog maatte slippe hærfra uden Skade. Commune har løbet saa haard (på) denne Reise, at ieg er kommen for(an) Connosementerne og Brevet, saa Kiøbmanden viste ikke, hvad Ladning ieg havde. Som ieg kom hos ham og mældet min Ankomst, forundrede han sig og sagte, om ieg var allerede hær, ieg var vist kommen Veien over i en Fart. (Altså en kompliment til skipperen, der må have forstået at styre sit skib under gunstig vind.) Hær er ikke mange Skiber“, slutter han, „1 Svænske, 2 Engelske, noglè Fransk og Italiænske, og adskillige Franske Cocks Skiber.“ Han skal måske gå til Malta og ligge i karantæne der, da koleraen også grasserer i Algier. —

I afsejlingsbrevet af 9. 11. meddeler han så, at han tager til Malta i ballast for karantæne. Han får dog nogle passagerer med à 10 francs pro persona. De logerer i lasten og skal kun forsynes med frisk vand, eller skøtte sig selv. Da han alligevel skal derover, er det jo en lille ekstraindtægt. Han skriver igen fra Messina den 11. 2. 50 og ved afsejlingen den 5. 3.:

„Endelig kand jeg meddele Dem, at Ladningen er i og seiler imorgen, naar Leiligheden tillader det, til Deel for Ordrer, det bliver formodeligt til Hamborg, naar Kringen tillader det. Ladningen bestaar af Stykgods og en liden Parti Frugt. Det blev et langt lignen hær, og siden maatte gaa for saadan en liden Fragt. Dær tabes ved. Vi maatte ønske, at denne Krig maatte faa Ende, den fordærver Søfarten.“

Og det vil vi gerne give den af kringen ustandseligt opholdte og trætte kaptajn fuld ret i. Krigsforholdene tillod ham denne gang at komme velbeholden til Hamborg — efter halvandet års fravær. Hustruen var kommet til byen for at tage imod ham og være sammen med ham i havnetiden. Hun har vel også tiggert ham om at vende helt hjem fra søens besværligheder og farer. I hvert fald ytrer han nu i brev af 8. 5. 50 ønske om at sælge skibet ved næste lejlighed. Indtjeningen ved skibsfarten var åbenbart i disse krigs- og blokadeår for usikker og ringe. Han har ganske vist afsluttet ny fragt til Sydamerika og hå-

ber at få lykke til at tjene noget ved stykgodsfart på vestkysten, men ville så gerne prøve at sælge skibet, om en god pris blev budt. Herom vil han gerne høre Cornetts mening, og hvis han synes om det, bede ham sørge for en behørig fuldmagt hertil. Han skriver igen den 17. og 29. 5., medens hustruen stadig var hos ham, og bemærker om de svævende spørgsmål:

„Fuldmagten (af 15. 5.) for at sælge Commune har jeg modtaget af Styrmand Reimer (som havde været hjemme i Åbenrå). Ansøgningen fra Kiøbenhavn formedelst Papirerne er ankommen til den Danske Consul i Hamburg, men kunde ikke blive bevilliget, undtagen Skibet indfandt sig paa en dansk Plads, saa der er ingen andre Raad, som (at) vi maa gaae med det gamle som forhen, indtil Sagen (krigen) engang faaer en Ende. . . Min Kone reiser hjem paa Løverdage i denne Uge i Selskab med Mad. Hundevadt.“ —

Det, man har ansøgt om i København og fået afslag på, vedrører naturligvis ejendomsmærket i skibslugen, som man muligvis har ønsket at få anbragt eller på anden måde anmærket i skibspapirerne.

Paulsen forlod nu Europa igen for længere tid og sejlede et par år på Sydamerikas vestkyst. Den første tur gik helt op til Mexico. Også andre kaptajner fra Åbenrå var søgt til denne blokadefri verdensdel. Således traf han i Valpareiso i april 51 Johan Ahlman med „Paquet“, Krag med „Coquet“, H. H. Krap med „Coreer“, Fischer med „Adelheid“ og L. C. Hjersing med „Emanuel“. Men fragterne, mest stykgodsfart, skal have været forholdsvis små, antagelig fordi der var for mange om bidet. Dertil kom, at havnene var åbne med sandrevler foran og uden moler og kajer, så godset måtte fragtes til og fra skibet i egen båd, en langsommelig arbejdsmåde. Fortjenesten blev derefter, undertiden mindre end nul. Paulsen søgte derfor efter et års forløb at komme hjem over igen, fik en ladning salpeter i skibet til Barbados i Vestindien og rundede atter Kap Horn. I Barbados, hvor han efter bestemmelsen skulle have ladningen byt-

tet med kaffe, sukker m. m., ordredes han videre med salpeteret til Queenstown, Cork på Irland, for ordre og derfra videre til Liverpool, hvor han ankom i juni 1852.

Men nu længtes sømanden også hjem igen. Han forhører hos Cornett, om en ladning salt er afsættelig i Åbenrå eller om der var en stykgodsfragt til Hamborg. Skibet trængte også til grundigt at efterses. Men inden beskeden kom om at sætte kursen mod Åbenrå for eftersyn, var skibet kommet i tørdok og han havde afsluttet en ny fragt til Chagres på Jamaica. Sidst i august var han så atter på den anden side af Atlanten. Han sejlede nu vinteren over mellem forskellige havne i det karaimiske hav og fik så endelig en glasvarefragt fra Havanna til Hamborg. Han afsejlede for Europa den 1. 3. 53 og kom til Hamborg engang i april.

Denne gang var det besluttet at slutte af med søen og gå i land. Om han førte skibet videre til Åbenrå eller afstod kommandoen i Hamborg, fremgår ikke af de foreliggende papirer. I hvert fald var han selv i Åbenrå omkring 1. 5. 53 og tog så med sin hustru hjem til Løjtland, for at blive hjemme.

Noget kunne tyde på, at Paulsen var dygtig til at føre skib på hav, men ikke smidig nok til at afslutte en handel. Derfor blev fortjenesten vel heller ikke, som ventet af skibets parthavere. Men her spillede krigsårenes hindringer jo også betydeligt ind. Da kaptajnen på grund af krigsblokaden i sommeren 1848 måtte ligge stille i Plymouth havn, har hjemmeredderen Cornett åbenbart sendt ham et lidt bebrejdende brev. Svaret herpå viser Paulsens åbne retlinethed, som måske kom ham til skade, når der skulle tinges om fragsatserne. Han skriver i brev af 22. 7. 48:

„Det gjør mig ondt at erfare Deres utilfredshed. Det gaaer mig nær til hiertet. Hvad denne Regning angaaer, saa er hverken Di eller Skibet bleven fornærmet for een Skilling. Dise 5 % for Vinfragten dem ønsker ieg at skrive mig til Regning. Hverken har ieg faaet eller brugt nogen af dem i Rio Grande.

Men da ieg ikke fik min Regning fra Herr Clausen (befragteren?) før i sidste Øyeblik, da Lødtzen stod og plagede mig, Vinden var føylig, for ikke at forsømme maaske nogle Dage, saa i samme Hast har ieg overset denne Feil i Regningen. Det er min Pligt at betale den med største Villighed. Hvad Regningen ellers angaaer, den saavel som fra andre plaser, saa kand ieg med en reen Samvittighed staae for Gud og for Dem til Forklaring. Hvad seilassen angaar, saa kand ieg ikke udfinde, at skylden kand lige ved mig eller ved Regnings ansættelse, da den (skibet) staaer indnu i samme redning, som da vi forlod Apenrade, undtagen af Tovværkets regelse, adskillige Gange ansat, ikke overdreven, men efter beste Erfarenhed. . . Ieg skal aldrig nægte, at Lykken har ikke føyet sig saa meget for mig i den siste Tid, Gud skee Tak dog uden muløer, men vil haabe til bædre i Fremtiden, ellers seer det ikke godt ud. Ieg har giort min beste Flid. Da ieg var i Rio Grande, da var Fragterne i Rio Janero 2 £ 5 / for Caffé til Canalet og Norsøen. Da ieg kom hær, da hørde ieg vel, at Fragterne var gaaet op til 3 £ og dær over. Der var mange i Rio Grande, som havde gierne taget min Fragt. Caffefragt maatte ikke være under 3 £, naar ieg skulde udgiøre (beregne) den Fragt, som ieg nu giør (har behov). Ieg gaaer (dog) ud fra (krigs) tidens Omstændighed. Protest blev noteret første Dag, som ieg kom ind til Plymouth, som er behørlig giort med Forklaring af Styrme. og 2 Mand, som vil ogsaa koste en 3 Ginee.“ — Han tager i denne forbindelse afstand fra mæglerfirmaet Fox og sønner på stedet, som er ham for glatte og upålidelige. „Derimod“, fortsætter han, „vor ieg har adresert mig til, den gamle Luscombe, finder mand alletider paa Plasen, og man kand tale med ham om en hver ting, og han siger sin oprigtige Mening, det tager ieg forud (foretrækker) i stedet for Folk, som vændter en Mand Røken, naar han først har ham til sin Adresse. . . Hvad Skibet ellers angaaer, saa er det nogenledes i behørlig Stand, malt og i stiiil, hvad som er over Vandet. Hvad som er under Vandet, holdes rendt med Skroben saa godt

som muligt. Hær haaber ieg ikke, der skulle være Fare for Vorm.“ —

Det kan vist ikke nægtes, at der ud af disse ord taler en redelig og påpasselig kaptajn, som holder fast ved sin børnelærdom, men muligvis var en mindre sleben forretningsmand.

4. Havari og reparationer

Sømandsloed var i ældre tid — vist mere end i dag — altid på grænsen mellem liv og død. Når stormen piskede havet op i tårnhøje bølger, blev skibene som nøddeskaller, der både krævede en betænksom og behændig manøvrering og en tilstrækkelig modstandsevne i selve skibet. Og så kom tidspunktet alligevel af og til, at naturkræfterne viste sig at være stærkere end menneskers kunst og kunnen. Således hændte det også Jacob Paulsen med hans lille, lidt alderstyngede „Iris“. Det skete den første sommer, han fo'r som kaptajn, på den anden tur til England i august 1844. Han havde 1000 tønder byg i lasten, som vist var vel rigeligt for skibet. Det lå dybt i vandet i hvert fald. Men jo større last, des større fragt naturligvis. I Skagerak blæste auguststormene op fra nordvest og var efter en uges forløb ved at gøre det af med både skib og besætning. Man fik straks læk og anden skade og måtte tilsidst ganske forkommen af pumpearbejdet og manglende søvn søge nødhavn i Tønning ved Ejderens munding. Søforklaringen fra retten i Tønning den 31. 8. 1844 under forsæde af byens borgmester, justitsråd Dahnhardt, udarbejdet på grundlag af den omhyggeligt førte skibsjournal, foreligger på tysk og skal her gengives i visse uddrag.

„... Skipper Jac. Paulsen og hans fire skibsfolk har efter foreholdt formaning mod mened afgivet følgende enstemmige udsagn:

Efter at vi i Roskilde havde ladet 400 td. byg og i Frederiksværk 600 td. byg, i alt 1000 td. byg, afsejlede vi den 11. 8.

1844, fra Frederiksværk bestemt til Bristol eller Gloucester, hvorom vi ville få fast ordre i Kingsroad. Vort skib var tæt, ret godt kalfagteret og med alle til rejsen hørende nødvendige ting. Vore luger var — som det hørs — forsynede med dobbelte presenninger, mast og pumper med dobbelte kraver. Lens skib.

... (Urolig sejlads gennem Kattegat ud i Skagerak) Den 17. 8. om morgenen vind s. s v., høj søgang, vind og søgang tiltagende. Skibet lå næsten bestandig under vand og arbejdede hårdt. Om middagen kl. 12 stak 2 rev i storesejlet, og loddede 25 favn vand. Lens skib. Eftermiddag hård storm, vind v., skibet arbejdede meget stærkt og blev læk, måtte pumpe meget. Om eftermiddagen 3. rev i storesejlet, rebede stagfok og gjorde klyver fast. Om aftenen kl. 6 prøvede at dreje af mod Norge, måtte dog ved kl. 8 igen holde på den anden bov, fordi vinden kom fra n. v., pumpede bestandig og pumpede megen byg op. Om natten hård storm. Skibet bestandig dækket med vand, pumpede så meget vi kunne.

Den 18. 8. om morgenen fik en tung styrtsø, som sønderrev vor stagfok, hvilken vi straks kappede af, for så hurtigt som muligt at sætte en anden stagfok, så vi kunne styre. Pumpede bestandig og fik lens.

Om eftermiddagen vedblivende storm. Forfærdelige styrtsøer slog først kappen til mandskabslukafet af, hvorpå dette løb fuldt med vand og folkene måtte flygte mod bag. Derefter slog en anden styrtsø kahytsskappen af, fik meget vand i kahytten. Samtidig brækkede styrtsøerne en del af vor skanseklædning af og slog en bagbords støtte af. Vor stagfok sledes i stykker, kappede denne straks af og satte en ny klyver under, holdt skibet så godt lens som muligt.

Den 19. 8. blev det således ved. Styrtsøerne tog mere af skanseklædningen med og slog vort ror løs, pumpede megen byg, og vi fastgjorde alt på dækket med rebstykker så godt det gik. Mandskabet havde intet øjeblik ro. Om eftermiddagen lå næsten bestandig under vand. Vort storesejl sledes i stykker,

skar det af for så hurtigt som muligt at sætte et andet storsejl under. Et spændvant på bagbord sloges i stykker, og bestandig pumpede vi byg op. Det blev noget lettere.

Den 20. 8. vind n. v., vi var udmattede af alt arbejdet, og da vi med vort læke og rangonerede skib dog ikke længere kunne holde det ud på søen, så resolverede vi, for at redde skib, ladning og liv, at holde fra og søge en nødhavn. Om formiddagen kl. 8 holdt ø. s. ø. mod Helgoland, satte topsejl, loddede 19 favne vand. Brædderne og holderne til vor gallion var slåede af og vor klyver var slået i stykker på klyverbommen, da denne bestandig gik under vand. Pumpede så godt vi kunne og holdt det så temmelig lens. Styrede langs med kysten i håb om at få en lods. Vandet i skibet mindskedes og vi pumpede også mindre byg op. Om aftenen stiv kulde. Ved kl. 9 drejede under vinden. Tiltagende kulde og usædvanlig høj søgang. Stak endnu et rev i storsejlet og gjorde topsejlet fast. Ved midnat så fyret på Helgoland fra toppen. Om natten vestlig storm, pumpede bestandig.

Den 21. 8. om morgenen kl. 4 vind v., satte topsejlet ned igen, gjorde storsejlet fast og styrede vor kurs mod Helgoland. Ved kl. 5 satte brenfok ned. Ved kl. 8 pejlede Helgoland i nord på kompasset, efter gisning 1 mil fra os. Vi resolverede at holde af mod Ejderen og styrede vor kurs derhen. Stiv kulde, høj søgang. Om eftermiddagen kl. 1 ankom til fyrskibet foran Ejderen og fik en lods ombord. Lodsen bragte os ind i Ejderen og kl. 2 på 5 favne til ankers. Søen gik høit, det blæste stærkt og skibet tog mere vand. Pumpede bestandig. Ved kl. 4 ville lodsen atter lette anker med os, men fordi søen gik så højt, kunne vi ikke rinke det. Vi hivede af alle kræfter, men nu gik vort spil i stykker, og vi måtte lade 30 favne kæde gå, fordi vi ikke kunne bruge spillet, satte en bøje paa det. Nu fik skibet under sejl og pejlede omtrent 4 fod vand i rummet. Vi pumpede bestandig og holdt det så godt som muligt lens. Stiv kulde med byger, sejlede under slappe sejl videre og kom kl. 7 aften

foran Tønning til ankers. Da vi var ganske udmattede og i den sidste tid slet ingen ro havde fået, så kom hjælpemandskab ombord hos os for at pumpe.

Den 22. 8. om morgenen kl. 5 kom en båd med hjælpefolk ud til os, som sammen med os halede skibet ind i havnen og lagde foran pakhuset. Skipperen gik i land for at gøre protest og bringe alt i orden, så vi kunne losse ladningen, der som vi frygtede er våd af søvandet og nær ved at fordærvs. Der kom synsmænd over skib og ladning ombord og om eftermiddagen begyndte vi allerede med megen hjælp at losse ladningen.

Forøvrigt havde de handlet tro og ærligt med hele den ombord værende ladning, intet taget deraf eller stukket til side eller solgt noget deraf eller hemmeligt bragt i land eller over i andre skibe, vidste og troede for nærværende heller ikke, at ellers nogen skulle have fået det mindste af ladningen.

Så sandt Gud hjælpe deponenterne og hans hellige ord.
— På tro og love.

(sign.) Dahnhardt.

I sin øvrige sejletid kom kaptajn Paulsen fra det uden større uheld for skib og mandskab. Jeg gengiver nu i tidsfølge til billedets fuldstændiggørelse, hvad han selv beretter om mindre skader og foretagne reparationer. Han er fra begyndelsen „godt tilfreds med Iris, seiler godt og har vendt godt hele Reisen“. Det var på de første ture til København i foråret 1844. Men derefter skulle de så ud på større vand. På den første tur til England, i ballast til Odense, satte styrmanden om natten skibet på grund på Sjællands rev. Man hejste lodssignal og der kom en båd ud fra kysten. Men inden den nåede frem, var man kommet flot igen, tilsyneladende uden skade. Lodsens forlangte 8 specier for sin ulejlighed, men gav sig også tilfreds med det tilbudte halve beløb. På hjemturen, dybt lastet med jern, kom man i vesterhavet ud for storm, der slog en del af røsterne itu

og åbenbarede en rådden planke indenfor. Skibet fik i det hårde vejr rigeligt med vand ind her, så der måtte pumpes hver halve time. Efter losningen i København var derfor et grundigt eftersyn nødvendigt. Det skete hos Aunstrup på Velledes plads. Skibet blev kølhalet, udbedret og kalfagteret ude og inde til en bekostning af ca. 50 rbd. Mesteren mente, at skibet havde været overlastet, men skipperen forsvarede sig med, at „hun berget sig paa Vandet som en Maage og var ikke umagelig, da Iernet var stuet saaledes, at Rummet var næsten fuldt.“ Samtidig kom der nyt topsejl fra forretningen i Åbenrå.

Men havde skibsføreren hørt efter skibsbyggeren denne gang, kunne det allerede omtalte havari på den anden rejse til England måske have været undgået. Af kaptajnens udførlige beretning herom i brev af 22. 8. 44 fra Tønning, sendt med en mand af skibsbesætningen til Åbenrå, skal kun anføres en karakteristisk sømandsudtalelse. „Søen tragterede os forskrækelig, men takker Gud for ikke værre, da Haabet var snart ude med os.“ Han ønsker at rederen selv skal komme tilstede for at se på skaderne og drøfte udbedringen. Sønnen Jørgen Cornett tog afsted på den forholdsvis korte rejse til den sydslesvigske nødhavn og var tilstede under det afholdte søforhør. „Takker Gud, at han sparet os“, slutter Paulsen sin havariberetning, „at ingen gik bort med Bølgerne.“

Det var en hård omgang. Men livet samt skib og ladning havde de da bjerget. Da skibshåndværkerne kom igang med reparationerne, viste det sig videre, at langsalingen var ganske rådden og den ene spændvant så godt som ituslidt midtvejs. Nye sejl havde juniorrederen med fra Åbenrå. Skibet var så åbenbart ved at blive skrøbeligt, men efter istandsættelsen melder skipperen fortrøstningsfuldt: „Iris er nu i god Stand i alle henseender, naar Gud vil bevare os i Fremtiden“, eftersat uden- og indenbords, tjæret og malet. Men man nåede kun ud i Kanalen, da roret i østenstorm ud for Lizard brækkede af på højde med dækket. Der kunne dog fortsættes med provisorisk

forskalling og surring til Gloucester, hvor der så måtte nyt ror til. Kaptajnen er nu også blevet klar over, at det var ønskeligt at afhænde skibet ved gunstig lejlighed, „bædre først end sidst“. En mand fra Flensborg skal også have budt på det.

Da Hamborg havn derefter blev anløbet, måtte der anskaffes et jernkabys, eftersom det gamle, i København ommurede ikke holdt til komfurvarmen. Også en ny tøj-kæde måtte der til.

Den følgende tur til Lissabon og tilbage forløb uden uheld, og endda så hurtigt, at Paulsen vandt en dusør på 25 specier fra mægler Bolten i Hamborg, da han klarede at sejle en portugiser forbi paa henvejen. Under indsejlingen på Elben rev et andet forbipasserende skib hukmanden af. En ny skrabning blev også nødvendig, ligesom bramsejlet trængte til udbedring. Efter en ny tur til Middelhavet (Malaga) i sensommeren, måtte skibet på hjemvejen atter renskrabes i Falmouth, da det var ganske tilgroet og ikke til at krydse med i stormvejr. Topsejlsræen var også brækket og begge klyvere itu. Efter turen til Island i sommeren 46 er „Iris“ ikke mere kommet til Østersøen. Det var blevet for aldersstegen til storhavenes bølgeslag.

Det nybyggede skib „Commune“, som Paulsen herefter kom til at føre, krævede naturligvis foreløbig ikke mange reparationer. Først ved hjemkomsten til Hamborg efter trearskrigen bliver der tale om kalfagtering og udbedring af brædder. Et nyt kronometer skal der også til. Men under den følgende fart på Sydamerikas vestkyst viste det sig, at den kun 5 år gamle stormast allerede var rådden, så den måtte erstattes med en ny i Valpareiso 1851. Ved hjemkomsten til Europa i 52 skete et eftersyn i Liverpools tørdok. Ellers synes „Commune“ under en kyndig kaptajns føring at have klaret sig fint på havet. Den var også, så vidt vides, bygget efter de nyeste amerikanske clipper-konstruktioner. „Iris“ var i virkeligheden en dødssejler, „Commune“ derimod en havets hersker.

5. Kaptajnen og mandskabet

Som mand ud af folkets arbejdsmandsstand har kaptajn Paulsen vel ikke følt eller opretholdt noget socialt skel overfor sine undergivne på skibet. Det var jo ikke som bemidlet bonde- eller redersøn, der skulle erhverve kaptajnsgraden på søen, men som arbejdsmandsbarnet, han efterhånden ved dygtighed, udholdenhed og sparsommelighed havde arbejdet sig frem til at blive skibsparthaver og kaptajn. Men naturligvis skulle spillets regler overholdes ombord. Han var kommandanten, hvis ordrer de andre skulle udføre.

Af den som bilag 2 (s. 290—91) vedføjede oversigt over mandskabet fremgår, at Paulsen lagde vægt på at have folk hjemme fra Slesvig på sit skib. Når han en enkelt gang — som i Antwerpen 49 under krigen — blev nødt til at udskifte mandskabet og tage, hvad han kunne få på stedet, varede det kun til næste hjemhavn, inden han fik bud efter folk hjemmefra. De var mere „stadige“ og pålidelige at have med at gøre.

Styrmændene forblev ham også tro gennem årene, således Jens Rasmussen (1817—85, kaptajn 1850), W. Reimer (kaptajn 1861) og Nis Paulsen. De øvrige navne tyder også for størstedelen på slesvigsk afstamning.

Ved udmønstringen fik hver af mandskabet to måneders løn forud, resten først ved rejsens afslutning. Men der kunne under rejsen gives forskud à conto, f. eks. til tobak og tøj. Lønnen var den almindelige dengang, dog med stigende tendens gennem årene, fremtvunget af lønkrav, som sikkert var lette at begrunde. Et vist socialt sammenhold mellem standens medlemmer har medvirket til at forbedre lønvilkårene, i tiåret 1844—53 en stigning på mellem 25—50 %. Der ytres stadig utilfredshed med den ringe aflønning, men der tages i regelen også, hvad der bydes, da arbejdsløshed og dermed sult måtte anses for en endnu større ulykke.

I de trykte forhyringskemaer, der anvendtes i Åbenrå fra

1851, findes bl. a. følgende almindelige bestemmelser vedrørende forholdet mellem kaptajn og mandskab ombord:

(3.) „Have vi ingen Ret til at forlange Penge af Captainen, førend Skibet i god Behold er kommet tilbage i en kongelig dansk Havn og der er losset samdt i alle Maader bragt i Orden til hans Tilfredshed, hvorimod det staaer ham frit for, om han udenlands vil give os noget forud paa Credit eller ikke. (Man må (4.) aldrig gaae fra Borde uden hans Samtykke eller forblive nogen Nat iland, (ellers) mulkt paa 3 rbd Sølv, (heller) ingen i Udlandet forlange sin Afsked, (men er) forpligtet til at fuldende sin Reise. (Man lover (5.) i Alt lydigt at efterkomme Captainens eller hans Officerers Befalinger med Hensyn til Skibets Tieneste og Godsets Tarv og udføre disse uden Modsigelse, . . . at forholde os ædruelige, fredsommelige og ordentlige, i særdeleshed med Guds Hjælp efter yderste Evne sørge for Skibets og Godsets Bevaring og ikke forlade Captainen i Nøden, samt overhovedet altid at opføre os saaledes, som det sømmer, egner og anstaaer ærlige og efter videre Forfremmelse stræbende Søfolk. (Der tillades (6.) intet Giæstebud paa Skibet, . . . ej heller (må) Fremmede tages ombord . . . uden Skibscaptainens Tilladelse. Man må (7.) hverken tage eller have ombord nogen Slags Handelsvare. (8.) Forbinder jeg, Skibscaptainen, mig derimod til, at levere Folkene reen, ufordærvet, god og til fuldkommen Mættelse tilstrækkelig Skibskost, drikkelig Vand eller andre tienlige Drikkevarer, efter den danske Spisetaxt (dog uden Brændevin, endvidere) Artikler til Sundhedens Bevarelse, . . . ei at være grov eller bruge Skiildsord imod dem, og vil jeg bestræbe mig for at omgaaes dem saaledes, som jeg kan forsvare for Gud og Mennesker, samt troeligen understøtte og hjælpe dem i Sygdom og Nødstilfælde saaledes, som jeg selv ønsker at maatte blive behandlet.“ —

Senere blev der vedføjet en ekstra forplejningskontrakt, der 1857 lød således:

„Mandskabet erhoder, saalænge Reisen varer, ugentlig af Kaffe for hver 4 Mand 1 R , og af The for her 10 Mand 1 R . Af Smør leveres for de første 6 Maaneder pr. Mand 1 R , senere derimod $\frac{1}{2}$ R samt $\frac{1}{2}$ R Sukker eller Malasses. Naar Smør ikke kan erholdes, gives hver Mand enten 1 R Sukker eller Malasses, eller 1 R Svinefedt. Naar Ranson gives, erhoder hver Mand daglig afvexlende enten 1 R Kjød eller $\frac{3}{4}$ R Flesk (hvorimod der af Brød, Erter, Meel eller deslige gives saa meget, som vil spises). Skulle en længere Reise gjøre det fornødent, at der gives Ranson paa Brød, da erhoder hver Mand 6 R ugentlig, — og maatte der iøvrigt ved forlænget Reise indtræffe Mangel paa een eller anden Ting, da er enhver af Mandskabet pligtig til at være tilfreds med de Bestemmelser, som i saa Fald træffes for Forplejningen. Brændeviin gives ikke, uden hvad Capitainen leilighedsviis maatte finde for godt. (Af Eddike erhoder hver 4. Mand 1 Flaske ugentlig)“.

Forplejningen har i Paulsens sejletid næppe været så fuldt reglementeret som i ovenstående kontrakt. I alle fald kunne den ensartede, i regelen saltede og i længden ikke sunde kost give fordøjelsesvanskeligheder, i givet fald skørbug. På rejsen fra Buenos Aires til Antwerpen i forsommeren 49 var „Folkene syge hele Reisen“, så de ved ankomsten måtte til behandling på hospitalet. At det har været alvorligt og sikkert begrundet i kosten, fremgår formentlig af, at de ikke ville fortsætte — trods konsulens nægtelse at afmønstre dem. Men de strejkede og fik deres vilje omsider. Kaptajnen ser spørgsmålet fra arbejdsgiverens side:

»Jeg havde meget Trubel og Ubehagelighed med disse Folk«, skriver han. »Consulen vilde ikke mønstre dem af, og ombord vilde de ikke blive. De har givet mig en 8 Dages Ophold. Nu fik jeg Consulen til at skrive dem af, saa jeg kunde mønstre andre igien. Jeg har nu trækket dem af for Schourer (havnearbejdere) i 8 Dage og een Maanedspenger per Mand i Sømands-Cassen.«

Der kunne også melde sig andre vanskeligheder i et sådant lille skibssamfund, der i måneder af gangen var anvist på hin-

anden på forholdsvis begrænset plads. På turen til Lissabon 45 oversteg uroen i mandskabet kaptajnens tålmodighed. Han skriver:

»Styrm. blev uklar med en Jungmand og vilde give ham nogen paa Røken. Samme tog et Haandspag og slog Styrmanden over Hovedet med, saa Blodet løb efter, saa ieg var nødsaget til at mælde det til den Danske Consul, som satte ham 7 Dage i Prisung, som gav Extra Koster, men kand blive aftaget i Hamborg igien af hans Maanedshyre, dersom han faaer saa meget til gode, da ieg vil ikke have disse Banditter ombord længere som til Hamborg. Di begyndte strax, da vi var kommen ud fra Hamborg og paastod (krævede) 2 Gange Caffé om Dagen, og duer næsten til ingenting. Ieg troer et par hjemme fra kunde ikke blive saa kostbar at faa over til Hamborg med (kapt.) L. Larsen til Kiel og siden med Dampvogenen (Jernbanen). Der faaer man mere stadig Folk. I Hamborg faaer man ikke en Matros, som duer noget, under 8 Rd. Ieg søgte efter godt Kiøb, og i en saadan Hast saa fik ieg nogen, som andre ikke vilde have.«

Fra Algier beretter han 49:

„Min Temmermand kom for en Dags tid siden og sagte mig Moneten op over, han saavel som di øvrige af Mandskabet blev opkalt om Natten for at fortøye Skibet bædre. Ieg var ogsaa ganske villig til at give ham sin Afregning, da han gjorde ikke andet som Spetakkel og Oprør i Skibet. Nu gaaer vi til Malta foruden, dær er Folk nok at faae igien.“ — Men den, han fik der, rømmede allerede efter et par måneder i Messina.

Rømning skete ogsaa ellers et par gange. I San Blas deserteerede 1851 en overtallig matros, en svensker. Han roede i land, lod båden ligge og forsvandt uden videre, formodentlig til guldminerne i Californien. Han har vel endda kun taget hyre på skibet for det samme. Det øvrige mandskab protesterede ved afsejlingen mod at lette anker, før der var forhyret en ny mand. Kaptajnen hævdede, at den forsvundne havde været overtallig. Men det hjalp ikke. Han måtte love dem den undvegnes månedsløn og at forhyre en ny mand i næste havn. Men her, i Valparaíso, forlod en matros til, en føring, skibet. Som han var i land for at hente kaptajnen, „gik han brat med det samme“, så der måtte forhyres en ny, en franskmænd, i stedet.

I det hele taget blev folkespørgsmålet vanskeligere med årene, vi her følger. Paulsen trøster sig med, at også andre kaptajner havde besværligheder med deres folk. Under farten på Sydamerikas vestkyst 1851 forlangtes „Bifsteg, Crok etc. hver Dag.“ Et andet tilfælde var af mere personlig art. Da en forhyret matros hjemme fra kom ombord i Hamborg i 1850, viste det sig, at han var „fuld af det gamle jydsk Fnat, en slem Moløer, at den Slyngel har saadant bedraget os og tiet dermed og besmittet de andre Folk. Han skal ogsaa komme til at betale det selv.“ Han blev sendt på sygehus og kom ikke ud at sejle denne gang.

Disse meddelelser om bryderier med mandskabet kan måske nok give et noget skævt billede af forholdene ombord, idet de gode ting sjældnere kommer i annalerne. Mandskabets utilfredshed var begrundet i tidens forsømte sociale forhold og ikke i og for sig i en personlig opposition mod deres kaptajn, der efter sin livsgang må antages at have haft en vis social forståelse.

Ulykker kunne også indtræffe. Mandskabet skulle dengang selv foretage ind- og ukladningen. Kun i enkelte tilfælde tog kaptajnen ekstra havnearbejdere på stedet, de såkaldte „shourer“ til hjælp. I Sydamerikas vesthavne var arbejdet særlig besværligt, da skibet måtte forblive udenfor brændingen, og man måtte hente, henholdsvis bringe ladningen i både. Ved indladningen af salpeter i Iquique 52 skete der det skæbnesvangre uheld, at baaden i brændingen gik rundt med fire mand, som nær var druknede. Een af dem var døden meget nær. Men heldigvis kom de alle til hægterne igen.

Tungest har det været for kaptajnen, da han på sin sidste rejse i januar 53 i Havanna mistede to af sine folk, som rimeligvis døde af een eller anden tropesygdom tre dage efter hinanden og blev begravede på stedet. Også det skulle rapporteres hjem til de pårørende.

Kaptajnen lader ellers ikke sine personlige stemninger få

luft i forretningsbrevene ud over den stadige utilfredshed med fragternes lidenhed og at „Vinden falder alle Tider imod. Det skulle være undt, skulle ieg alle Tider træffe det slet“. Men han var i sin betroede gerning og gjorde sin pligt til det yderste. En enkelt hændelse, som man fra skibsdækket blev vidne til i Frederiksværk, fortæller dog om en vis sjælelig rystelse: „I dag omtrænt Klokk 6 om Morgenen gik et Huus i Luften, vor formodlig var Krud i. Vi stod paa Dækket og saa det, som var et skrækkelig Syen at see, vor Stomperne fløy omkring i Luften. Hvad Mennesker der kom til skade, er mig ubekient, da ieg har ikke været i land. Hele Skibet røstet under Fødderne paa os.“ —

At Paulsen ikke har været uden jydsk lune, fremgår af små indstrøede sentensagtige bemærkninger i brevene, som det allerede citerede: „Fly[v]e kand vi ikke, det har indnu ikke passeret“, — eller i anledning af en del skipperes bud på samme fragt: „Nok om det Ben at gnave“, — eller i et privatærinde for en kaptajnshustru, hvor en forretningsmand i Altona ikke ville give pengene tilbage for en utilfredsstillende vare: „Man siger gierne, hvad som een gang er i Ulvens Kløer, er ikke godt at faa tilbages igien“. — Alt sammen vidnesbyrd om en vis tilkæmpet resigneret sindsligevægt.

6. Provantering og økonomi

Når et skib som en slags sejlene engrosforretning skulle på langfart, der undertiden kunne vare i et halvt år uden at komme i havn, måtte skibets spisekammer naturligvis tilsvarende forsynes. Kaptajn Paulsen besørgede hertil efter hans eget udsagn „alt paa bedste og billigste maade“, helst fra Åbenrå, når han var nogenlunde i nærheden, ellers i de anløbne havne. 3 tønder flæsk og et tilsvarende kvantum saltet kød kostede 1850 i Hamborg 46 mk per tønde. 6 dritler smør og 4 skinker kom til samme tur fra Åbenrå.

Hvad selve sejleforretningen indbragte i gennemsnitligt år-

ligt overskud, tillader de foreliggende fragmentariske opgivelser desværre ikke at bygge nogen oversigt over. Efter brevenes hullede oplysninger skulle der i årene 1844—45 være remitteret til rederen: 220 specier, 55 £ og 927 mk, og i årene 1848—50: 648 £.

En rejse fra Hamborg til Lissabon med sluppen „Iris“ på ca. 3 uger plus 1 uge til losning gav ca. 1000 mk i fragt, en anden fra Malaga til Stettin 2000 mk.

Desværre kan der ikke opspores papirer fra Cornetts side, så hele det vigtige økonomispørgsmål ikke kan belyses nærmere.

7. Afsluttende karakteristik

Jacob Paulsen var den første i sin slægt, der gik til søs. Hans fader var jo tilflytter fra den jydskede hede. Men sønnen fulgte Løjtlands traditioner i det stykke, hvor vel næsten hvert hjem en overgang havde een eller flere af deres på søen. I regelen var det den nærliggende Åbenrå bys skibe, løjtingerne kom til at bemane, ikke mindst i blomstringsperioden 1820—80. Paulsen fik sin andel i denne opgangstid for Åbenrå søfart og nåede selv at blive skibsfører, ikke fordi han som de fleste andre fik kapital hertil hjemmefra, men på grund af personligt erhvervede kvaliteter som ihærdighed, dygtighed og nøjsomhed. Han var en „selvgjort“ kaptajn, der tjente sig op fra nedden. På dette grundlag kunne man have undt ham lidt mere held og fortjeneste til søs, så han var blevet i stand til at erhverve sig en rigtig „kaptajnsgaard“ på Løjtland og få en sorgfri alderdom, uden derved at forfalde til standshovmod og ørkesløshed. Måske opgav han af familiære grund sit kaptajnserhverv lidt vel tidligt, så han ikke fik den sidste gevinst med, som han ellers havde gjort sig fortjent til. Nu måtte han i en fremrykket alder på en måde begynde forfra på landjorden. Men også her, i landmandserhvervet, anstrengte han sine sejge jydskede kræfter til det yderste og arbejdede sig godt frem. At alle hans tre hjemmeværende sønner også gik til søs, kunne tyde på, at han selv

stadig havde kærlighed til søen for det, den havde givet ham af ydre og indre værdier. Han var jo også selv som 60-årig ude en tur igen som styrmand. Søen var åbenbart gået ham i blodet og udøvede en dragende magt på hans sind.

De her benyttede kopibreve turde — foruden deres samtidige billede af dagligt liv ombord på et slesvigsk handelsskib for hundrede år siden — også have en vis historisk værdi derved, at de til dels er skrevne under treårskrigen 1848—50, altså i en nationalpolitisk spændingstid for vor snævrere hjemstavn Slesvig. Det er vist betegnende for stillingen dengang i store dele af folkets brede lag, at Paulsen personligt ikke tager stilling til modsætningen i selve det statspolitiske opgør. Han ønsker kun krigens ophør og fredens komme, så han atter frit kan søge sin næring og tjene sit land. De storpolitiske baggrunde for våben-dysten, Tysklands begyndende stormagtsdrømme, kendte han som den jævne mand ud af folket ikke noget til. De interesse-rede ham vel heller ikke. Han ærgrede sig blot over krigsbloka-dens besværligheder og fandt dem selvsagt ubehagelige og ska-delige for den frie skibsfart. Da krigen var slut — ifølge Tysk-lands foreløbige opgivelse af den tilsigtede ekspansion og den danske hærs sejr over holstenerne ved Isted — affandt Paulsen sig vel med resultatet — som også siden med det modsatte i 64, uden at vi dog får noget at vide om hans egen stilling til de svævende politiske spørgsmål. Han passede sit og kom ingen andre for nær. Men hjemstavnen har sikkert i ondt og godt haft hans hele hjerte. Ved sin arbejdsindsats gennem et brydsomt liv til søs og siden på land vandt han respekt for sit navn og blev sit hjemland en værdifuld borger. —

Skematisk oversigt over kaptajn Paulsens rejser 1844–53

a. som fører af sluppen »Iris«:

1. af Åbenrå	18. 3. 44	mursten?	an København	20. 3. 44	mægler Hoppe
2. - København			- Åbenrå		
3. - Åbenrå		mursten	- København	9. 4. 44	gross. Clausen
4. - København	19. 4. 44	ballast	- Odense	2. 5. 44	J. W. Moor, Rem. 200 sp.
5. - Odense	6. 5. 44	1000 td. byg	- London	16. 5. 44	Windsor. Rem. 25 £.
6. - London	30. 5. 44	ballast	- Cardiff	4. 6. 44	Brown
7. - Cardiff	18. 6. 44	jernstænger	- København	9. 7. 44	
8. - København	30. 7. 44	ballast	- Roskilde	1. 8. 44	Puggaard. Rem. 20 sp.
9. - Roskilde	6. 8. 44	1000 td. byg	- Gloucester	6. 11. 44	Kendall
10. - Gloucester	21. 11. 44	ballast	- Newport		Rem. 30 £.
11. - Newport	29. 11. 44	78 t. jern	- Hamborg	7. 4. 45	Brødemann
12. - Hamborg	27. 4. 45	stykgoods	- Lissabon	17. 5. 45	
13. - Lissabon	4. 6. 45	vin, olie kaffe, frugt	- Hamborg	27. 6. 45	Brødemann. Rem. 95 mk
14. - Hamborg	22. 7. 45	ballast	- Newcastle	30. 7. 45	
15. - Newcastle	7. 8. 45	84 t. kul,	- Malaga	4. 9. 45	
16. - Malaga		vin, frugt	- Stettin	12. 45	
17. - Stettin	12. 45	ballast	- København	12. 45	Rem. 832 mk.
18. - København	3. 46		- Island	6. 46	
19. - Island		klipfisk	- København	10. 46	
20. - København			- Åbenrå		

b. som fører af skonnertbriggen »Commune«:

1. af Åbenrå	4. 3. 47		- Leith	5. 47
2. - Leith			- Arkangelsk	6. 47
3. - Arkangelsk			- Glasgow	8. 47
4. - Glasgow			- Lissabon	10. 47
5. - Lissabon			- Rio Grande	2. 48
6. - Rio Grande	2. 48	kaffe	- Hamborg	15. 9. 48
7. - Hamborg	16. 10. 48		- BoenosAires	13. 1. 49
8. - BuenosAires	23. 4. 49	huder, talg, hår, korn	- Antwerpen	7. 49
9. - Antwerpen	2. 8. 49	ballast	- Cardiff	20. 8. 49
10. - Cardiff	4. 10. 49	104 t. jern 20 t. kul	- Algier	21. 10. 49
11. - Algier	10. 11. 49	ballast	- Messina	16. 12. 49
12. - Messina	6. 3. 50	frugt, stykgods	- Hamborg	21. 5. 50
13. - Hamborg	24. 6. 50	jernstænger	- San Blas	17. 2. 51
14. - San Blas	1. 3. 51	ballast	- Valpareisc	22. 4. 51
15. - Valpareisc	7. 6. 51	stykgods	- Copiapo	26. 6. 51
16. - Copiapo		ballast?	- Valpareiso	
17. - Valpareiso	31. 8. 51	stykgods	- Tumaco	15. 10. 51
18. - Tumaco		ballast	- Valpareisc	12. 51
19. - Valpareiso	13. 1. 52	stykgods	- Iquique	
20. - Iquique	12. 2. 52	100 t. salpeter	- Barbados	13. 5. 52
21. - Barbados	16. 5. 52	samme ladn.	- Liverpool	23. 6. 52
22. - Liverpool	26. 7. 52	stykgods	- Jamaica	28. 8. 52
23. - Jamaica			- Greytown	17. 10. 52
24. - Greytown			- Havana	18. 1. 53
25. - Havana	1. 3. 53	glasvarer	- Hamborg	4. 53
26. - Hamborg			- Åbenrå	4. 53
				Gross. J. H. Luden-
				dorff Nachf.

BILAG 2.*Skematisk oversigt over mandskabet på „Iris“ og „Commune“.*

a. „Iris“ : udmønstret :	stilling og navn :	hjemsted :	mdl. løn :	afmønstret :
Åbenrå marts 44	styr. Jens Rasmussen	Sønderballe		
	matros Johs. Hansen	Broager		15. 4. 45 Hambg
	letmatr. Jens Jensen			»
	» Hans Closter	Løjt		
	kok H. C. Hindrigsen		9 mk	2. 9. 44 Tønning
Tønning 15. 9. 44	kok Mathias W. Lund			15. 4. 45 Hambg
Hamborg 15. 4. 45	matros Wilh. F. Jensen			juli 45 Hambg
	» Hans Feddersen			»
	kok Claus Aumland	Norge?		»
Københ. marts 46	matros Jens P. Ludvigsen			febr. 47 Kbhvn?
	letm. C. Christiansen Nybo	Løjt		
	kok H. P. Nootesen	Norge?		febr. 47 Kbhvn?
b. »Commune« :				
Åbenrå 4. 3. 47	styr. Jens Rasmussen		33 mk	
	2. styr. Jørgen V. Closter	Løjt	21 mk	
	tømrer Johs. Hansen		24 mk	30. 9. 48 Hambg
	jungm. C. C. Nybo		12 mk	
	» Peter Hansen		12 mk	
	kok P. Chr. Riesland	Norge?	10 mk	
Hamborg okt. 48	styr. Jens Rasmussen		37 mk	maj 50 Hambg
	tømrer Joh. F. Clausen		30 mk	juli 49 Antwerpen
	matros Jens Lorensen		27 mk	»
	letm. C. C. Nybo		18 mk	paa hosp. Antw.
	jungm. Heindrig Gregersen		15 mk	juli 49 Antwerpen
	kok Lor. C. Kerkhoff		15 mk	

Antwerpen juli 49	tømrer	Holland	26 gyld	nov. 49 Algier
	matros	Slesv. holst.	20 gyld	
	» Carel Huss	Belgien	18 gyld	
	letm. Frans	»	14 gyld	
Malta 20. 11. 49	matros Georg Walrom			febr. 50 røm. Messina
Hamborg 21. 5. 50	stym. Wilh. Reimer	Aabenraa?	42 mk	2. 7. 52 Liverpool
	tømrer Hans M. Holmer	Løjt	33 mk	febr. 52 Iquique
	matros Jens Paulsen		27 mk	15. 7. 52 Liverp.
	letm. J. H. Marcorsen	Før	10,8 mk	apr. 51 røm. Valpareiso
	» Chr. Ravn		18 mk	15. 7. 52 Liverp.
	» Andreas Petersen	Sverige	16,8 mk	febr. 51 røm. San Blas
	kok Hans J. Jark	Løjt?	12 mk	20. 1. 53 død Havana
		(21. 7. 52)	16,8 mk	
Valpareiso 28. 5. 51	letm. Alfred Davids	Frankrig	13 rial	juni 51
20. 8. 51	stym. J. A. F. Bergmann		16 rial	29. 12. 51
jan. 52	matros Wilh. David		25 rial	13. 5. 52 Barbados
Iquique febr. 52	tømrer P. Taisen	Løjt		15. 7. 52 Liverpool
Liverpool 13. 7. 52	stym. Nis Paulsen	Løjt?	45 mk	30. 4. 53 Aabenraa
	tømrer Chr. Neumann		30 mk	17. 1. 53 død Havana
16. 7. 52	matros J. Greisen		30 mk	30. 4. 53 Aabenraa
	» Ole Asmus Mørck		30 mk	3. 4. 53
19. 7. 52	kok Fritz Hyner			
Havana 18. 1. 53	kok		20 rial	
21. 2. 53	matros Joh. Frans. Perera		18 rial	
24. 2. 53	» Manuel Antonio			

ANMELDELSER

Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Kreis Eckernförde.

Hrsg. vom Landesamt für Denkmalspflege. Deutscher Kunstverlag. München Berlin. 1950.

Det er med Bøger som med Mennesker. En retfærdig Dom over dem kan kun fældes paa Baggrund af de Forhold, hvorunder de fremkom eller levede. Gælder dette i al Almindelighed, gælder det ikke mindst Forgængeren for det Værk, der her skal omtales, de af min gamle Ven Provincialkonservator, Professor R. Haupt 1887—90 udgivne *Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein (I—IV)*, altsaa en Oversigt over Hertugdømmernes kunstneriske Mindesmærker, kirkelige saavel som verdslige, hvor de sidste dog, paa enkelte Undtagelser nær (f. Eks. Gottorp) blev ret stedmoderligt behandlet. Han var dengang Lærer i klassiske Sprog ved Gymnasiet i Plön — senere i Slesvig — men stærkt interesseret i Fortidens Kunst, ikke mindst dens Bygningskunst, og tidlig klar over, hvor ringe Kendskab man havde til Hertugdømmernes hjemlige Kunst udover enkelte Navne som Slesvig-Alterets Mester, Brüggemann. „Vi mangler et Inventar over de arkitektoniske Mindesmærker“, skrev han allerede i 1877. Og myreflittig, som han var, tog han samtidig med sin Skolegerning fat paa dette Arbejde, der saa at sige maatte bygges op paa bar Bund. Udover ældre Topografier, blandt hvilke maa nævnes Traps „Hertugdømmet Slesvig“ (1864), hvor Jacob Helms havde beskrevet de betydeligste sønderjydske Kirker, og samme Forfatters Afhandling om Ribegnegns Tufstenskirker, fandtes der næsten ingen Forarbejder, og de Indberetninger om deres Kirker, Præsterne efter officiel Ordre maatte indsende, har næppe givet meget. Det var et ogsaa med rent korporligt Slid og Slæb forbundet Pionerarbejde, Haupt paatog sig, og ud herfra tager jeg ikke i Betænkning at karakterisere Værket som et for sin Tid særdeles godt og fortjenstfuldt Arbejde, der tilmed, i Modsætning til flere lignende havde den store Dyd, at det blev færdigt.

Men ganske naturligt svarede hverken den meget korte og knappe, men til Gengæld koncise Tekst eller det netop i et Værk

af denne Art saa overmaade vigtige Billedmateriale i Længden ikke til de Krav, Forskningen maatte stille. Selv var han ganske paa det rene hermed og udtalte 1920, at det var forældet og en Nyudgave nødvendig. En saadan oversteg dog hans Kræfter — han var dengang midt i Halvfjerserne — men trods sin høje Alder udgav han dog 1924—25 to Supplementsbind „*Die Geschichte und Art der Baukunst im Herzogtum Schleswig*“ og et tilsvarende for Holsten og Lauenborg. De er saa at sige en Synthese af Inventarværket, idet de ikke som dette er ordnet topografisk men sagligt, og saaledes at hvert af de to Hertugdømmer behandles for sig. Velbevandret som han var i dansk Kunsthistorie, var han nemlig helt klar over den Forskel, der navnlig for den ældste Tids Vedkommende var mellem de to Landsdele. Og disse to Bind, i hvilke han nedlagde den omfattende Viden, han havde høstet i sin trediveaarige Virksomhed som Provincialkonservator (1893—1924), kan endnu med Nytte raadspørges den Dag i Dag. Vel at mærke dog først naar man har sat sig ind i hans kuriøse Krydshenvisningssystem med Kvadrater, og jeg ved ikke hvad!

Det blev hans Efterfølger Dr. Sauermann, den tidligere Direktør for Museet i Flensborg, der bistaet af en Medarbejderstab maatte tage Hovedopgaven op. Men først i Slutningen af Tredvern artede Forholdene sig saaledes, at Manuskriptet kunde gaa i Trykken, og 1939 udkom hele fire Bind af „*Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein*“ som det nye Værks Titel lød. Hvert Bind omfatter en Kreds, nemlig foruden en holstensk (Pinneberg) de tre slesvigske, Sydtønder, Husum og Ejdersted. Verdenskrigen og dens Følger for Tyskland satte ganske naturligt en Stopper for det saa smukt paabegyndte Arbejde, og først Sauermanns Efterfølger som Landeskonservator (fra 1947), den udmærkede Skildrer af Hertugdømmernes Herregaardsarkitektur Dr. P. Hirschfeld kunde tage fat paa Fortsættelsen med Ekerneførde Kreds. Manuskriptet til denne forelaa alt, men har aabenbart ikke været helt tilfredsstillende. I Forordet fortæller Udgiveren nemlig, at det er bleven gennemarbejdet hele tre Gange, og ikke mindst økonomiske Grunde synes at have afholdt ham fra at udarbejde en hel ny Tekst og foretage en anden Ordning af Billedmaterialet. Som det nu foreligger, slutter det statelige og smukt udstyrede Bind sig derfor nær til de fire nysnævnte.

Ligesom disse indledes det af en kort kunsthistorisk Oversigt, og efter den egentlige Tekst følger en saglig ordnet Kunsterfortegnelse, til hvilken slutter sig nogle værdifulde Tavler med Guldsmede- og Kandestøbermærker. Endvidere et Register

over de i Teksten omtalte Personer og en Litteraturfortegnelse. Derimod er selve Teksten ikke som i de foregaaende Bind ordnet topografisk, altsaa sognevis, men rent alfabetisk, hvad der i hvert Fald paa Anm. virker noget kaotisk, maaske dog kun fordi han i et halvt hundrede Aar har været vant til at tænke i Sogne og Herreder! Men naturligvis kan det have sine Fordele, idet man slipper for at søge efter Navnene i et Stedregister eller i topografiske Haandbøger som Trap eller Oldekop. Derimod forekommer Ordningen af Billedmaterialet mig ikke helt rar. Jeg tænker her ikke paa, at den langt overvejende Del af Billederne er samlede paa Tavler bag i Bogen, medens der i Teksten kun findes Grundplaner af Bygningerne og en Del — væsentlig heraldiske — Smaategninger, altsaa udelukkende Stregætsninger. Selvom det altid er behageligt at have Tekst og Billeder samlede saaledes som i „Danmarks Kirker“ og det tilsvarende svenske Værk, kræver de som Netætsninger gengivne Fotografier et andet og sikkert dyrere Papir end det til Teksten anvendte. Nej, det er den strængt gennemførte reale Deling af „Tavlebillederne“, jeg ikke kan lide. For at tage et enkelt Eksempel findes saaledes alle de rent arkitektoniske Billeder af Risby Kirke samlede, medens derimod dens Alterbordsforside, Font, Korbuekrucifiks, Prædikestol og Ligsten skal søges hver for sig. Det skal dog indrømmes, at for Specialister har ogsaa denne Ordning sine Fordele.

Naa, alt dette er jo Udenomsting, og om det egentlig centrale, selve Værket, har jeg kun godt at sige.

Om Tekstens Korrekthed er det naturligvis umuligt at fælde en fuldt begrundet Dom, naar man ikke kender det paagældende Bygværk etc. ud og ind, men saavidt jeg kan skønne ved at sammenholde den med Billederne, giver den god og udtømmende Besked. Og hvad Billederne angaar, er de næsten alle fortrinlige og staaer nydelig paa det let kriderede Papir. Blot kunde jeg her undertiden have ønsket lidt flere eller et andet Udvalg, vilde f. Eks. gjerne have ofret et Par af Ekernførdes Smaahuse for nogle Detailbilleder fra Kirken!

Forskellen mellem det nye Inventar og dets Forgænger viser sig allerede i, at medens den egentlige Beskrivelse af Ekernførde Kreds hos Haupt kun fyldte 35 Sider med 66 Illustrationer, er den her vokset til 349 tættrykte Sider med 288 Tavlebilleder, hvortil yderligere kommer de i selve Teksten trykte. Det mangedobbelt større Omfang skyldes ikke blot, at Enkeltbeskrivelserne er bleven langt fyldigere, men først og fremmest at der her fuldtud er taget Hensyn til de verdslige „Mindesmærker“ i dette Ords videste Betydning. Altsaa ikke blot Herregaardene med deres rige Udstyr af Gobeliner, Møbler og Male-

rier samt deres Avlsbygninger, men ogsaa Bøndergaarde, Kaadnerhuse, Præstegaarde og Skoler, Møller og Ekernførdes mange hyggelige Smaahuse ikke at forglemme. Ja, Modsætningen til Haupt er saa stor, at det er den profane Kunst, der her dominerer. Først og fremmest da Herregaardene, hvad der er helt i sin Orden. Netop disse Egne — Svansen og Dänischwold — er jo udpræget Herregaardsland. Og hvilke Herregaarde! Modsat de danske, hvor Tyngdepunktet falder paa Tiden 1550—1650, tilhører de næsten alle det 18. Aarh. Det er ikke „de taarnede røde Paladser“, om hvilke Poul Møller synger, men Senbarokkens, Rokokoens og Klassicismens mere beherskede og regulære Huse, hvis enkle Ydre ofte kontrasterer med deres rige Interiører. Man imponeres over Damps pompøse Trappehal med de indbyggede Orgler (Fig. 131—39) og fryder sig over de fine, fornemme Rum, der endnu er bevaret paa Knoop tæt ved den gamle Grænse mellem Slesvig og Holsten, Levensaa (Fig. 173—74). Her er det velbevarede Hus forøvrigt tegnet af en dansk Arkitekt, Fynboen Axel Bundsen, den samme der er Mester for Kapellet paa den gamle, minderige Kirkegaard i Flensborg. Mere tvivlsomt er det vel, om det statelige Ludwigsburg — det gamle Kohøvede — kan tilskrives en af vor Arkitekturs Stormænd, Eigtved.¹⁾

I Sammenligning med Herregaardene træder Kredens faatalige (12) Kirker afgjort i Skygge. For at holde os til de ældste, der tilhører den romanske Tid (12. Aarh.), er den anseligste jo nok Borby tæt udenfor Ekernførde, der har en søjlesmykket Sydportal, som dog intet har med de nedenfor nævnte angelske at skaffe. I æstetisk Henseende bærer den forholdsvis lille Teglstenskirke i Risby Prisen, men den arkæologisk mest interessante er Kosel med det mærkelige Rundtaarn, som den har tilfælles med Oversø, det helt ombyggede i Sdr. Stapel og de nu forsvundne i Kampen og Haddeby. Er det f. ø. kun et Tilfælde, at som alt bemærket af Haupt, disse, antagelig med Kirkerne samtidige Rundtaarne kun findes i Yderkanterne af det middelalderlige Danmark — Sydslesvig og Skaane — men slet ikke i det nuværende?

Kan ingen enkelte Kirke i Kredsen gøre Krav paa at være et særlig fremragende Bygværk, har dog den samlede Kirkebestand Interesse ved at vise, hvorledes Strømningerne fra Nord og Syd her mødes. Saavidt jeg kan se, maa nemlig de af raa og kløvede Kampesten i uregelmæssig Skiftegang opførte Kirker i Borby, Kosel, Siseby og maaske Sehested, opfattes som en di-

¹⁾ Det nævnes saaledes ikke i Listen over hans Arbejder i 3. Udg. af Weibachs Kunstnerleksikon, hvor hans Biografi er skrevet af den netop paa det Omraade saa kyndige Professor Elling.

rekte Fortsættelse af de med de sydfynske beslægtede Kampstenskirkker, der — som ogsaa her — isprængt med enkelte Murstenskirkker fra Gennerbugt strækker sig sydpaa gennem Midtlandet og langs Østkysten, hvor de dog afbrydes af en mærkelig lille Enklave af Kvaderstenskirkker i Angel. De rige og skønne Søjleportaler paa flere af disse som Sørup og Munkbrarup, for at nævne de bedste, viser tydelig, at deres Ophav maa være Moderkirken, St. Peter i Slesvig.

I Modsætning til de fire ovenfor nævnte peger de noget yngre Kirker i Bünstorf og Dänischhagen afgjort mod Syd. Ogsaa de er byggede af Kamp, men Stenene er her lagt i regelmæssige Skifter og tilhugget i firkantede Blokke. En af slige Smaablokke muret, aftrappet og spidsbuet Portal som den i Værket ikke afbildede Sydportal i Dänischhagen søger man forgæves paa gammeldansk Grund, hvorimod den har Slægtninge i Holsten. I og for sig intet Under, da Dänischwold, hvor den ligger, maa være koloniseret fra Syd.

Fra Syd har man ogsaa faaet Hovedstykket i Kirkernes Udstyr, de sentmiddelalderlige, udskaarne og malede Højaltertavler, af hvilke forøvrigt kun en enkelt (Gettorf) er bevaret paa sin Plads i Kirken. En mærkelig Modsætning til Forholdene længere mod Nord, hvor f. Eks. 8 af Aabenraa Amts 17 gamle Kirker endnu har deres gotiske Altertavler staaende paa Plads, en enkelt (Følsted), endogsaa foruden selve Hovedaltertavlen et Sidealter. Foruden Gudewerdternes berømte Billedskærerværksted i Ekernførde maa Aarsagen vel være, at Kirkerne hernede efter Reformationen er bleven adelige Patronater, hvorfor Herremændene har følt særlig Trang til at smykke deres Kirker.

Og saa blot til Slut, samtidig med de bedste Ønsker for Værkets Fremtid, et Spørgsmaal. Kan det virkelig være rigtigt, at Hvælvinger med firkantede Ribber og stærkt indskaarne Kapper som Risby og Siseby i den kunsthistoriske Oversigt (S. 4) dateres saa tidlig som 13. Aarhundrede? En saa „pyntet“ Hvælving som Sisebys (Fig. 31) vilde man i hvert Fald heroppe sætte et Par Aarhundreder senere.

M. M a c k e p r a n g.

De Hansborgske Registranter II

De Hansborgske Registranter II, Breve i Ud-
drag 1543—49, udgivne ved Emilie Andersen af Selskabet for
Udgivelse af Kilder til dansk Historie (Kbh. 1947, 671 Sider).
Hermed indledes en Række Bind, som i kronologisk Orden skal
indeholde Uddrag af de fra Hertug Hans den Ældres Kancelli

udgaaede Breve, forsaavidt som man har kunnet samle dem, saavel „aabne“ som „lukkede“ og saavel af uden- som indenrigspolitisk Indhold. Undtagne er Forordningerne, der er trykt in extenso i det i 1943 udkomne første Bind af De Hansborgske Registranter, endvidere alle Domme, som ifølge Planen skal samles i et særligt Bind. Det langt overvejende Flertal af Brevene stammer fra de hertugelige Brevbøger eller Registranter, som i Kancelliet førtes i forskellige Rækker, over hvilke der, forsaavidt de er benyttede i det foreliggende Bind, i Forordet er givet en Oversigt; men ogsaa Breve, som kun kendes i uregistreret Koncept eller i Original, er medtagne.

Da ligeledes alle udenrigske Breve, som ovenfor bemærket, er indbefattede, og disse i de fleste Tilfælde omhandler Anliggender, der var fælles for Kongen og Hertug Hans (saavel som Adolf), faar Bindet Interesse for Monarkiet som Helhed, især for Forholdet til Kejseren, de tyske Nabofyrster og Christiern II's Svigersønner i Pfalz og Lothringen. De herom handlende Breve udstedtes af de tre Fyrster i Fællesskab (uden at man dog heraf kan slutte, at Fyrsterne har været forsamlede paa det paagældende Tidspunkt (se f. E. S. 518 og 522 f). I 1540'ernes „geschwinde“ Tid, da løse Rygter om allehaande „Praktikker“ og Rustninger svirrede i Luften, beslaglægger navnlig Brevene vedrørende de nordtyske Forhold en stor Plads, i mange Tilfælde for stor i Forhold til den Interesse, der knytter sig hertil. I Fællesskrivelser behandledes endvidere Spørgsmaal som Forleningen med Slesvig, Slesvig Stifts Stilling, Grænsestriden mellem Kongeriget (nemlig Ribe Stift og Len) og Hertugdømmet Slesvig, desuden Sager vedrørende det under Fællesstyrelsen hørende slesvig-holstenske Ridderskab. Hansborgarkivets Materiale angaaende disse Forhold er saaledes blevet gjort lettere tilgængeligt, end Tilfældet endnu er med de tilsvarende Akter i det kgl. tyske Kancellis Arkiv (i Rigsarkivet) og Gottorper-Arkivet (i Slesvig).

Mindre omfangsrigt, men af stor Interesse er det Brevmateriale, der belyser Hertug Hans's Styrelse af hans Landsdele i Slesvig, omfattende det meste af Nordslesvig og Dele af Mellemslesvig, nemlig Haderslev Amt med Tørning Len (forsaavidt det ikke hørte under Kongeriget), Tønder Amt og Løgumkloster, hvortil kom Øerne Sild, Før Østerland, Nordstrand og Femern; Breve vedrørende hans holstenske Landsdele er kun medtagne i korte Uddrag. Det ny Kildestof supplerer vor Viden og uddyber Opfattelsen af de forskellige Problemer uden i større Grad at ændre denne. I Aarene 1543—48 er Hans den unge, af andre, navnlig Kongen og Iven Reventlow, afhængige Fyrste. Sidstnævnte er hans Statholder og mest

fortrolige og gehejme Raad (se f. E. S. 586, 599, 630, 666), især brugt i udenrigspolitiske Spørgsmaal og i Pengesager; for Omslagsregnskabet fritages han dog fra 1548 (S. 246). Næsten pudsigt virker det, naar Hertugen, som nødtigt vil krænke hverken Kongen eller Adolf eller give dem Anledning til ubehagelig „Eftertanke“, raadspørger Reventlow angaaende sin ikke altid lette Stilling mellem Brødrene (S. 280, 308, 394). I det hele taget er Hans den forsigtige Mand, husholderisk og bjergsom i Pengesager, maaske til at begynde med i Kraft af en Dyd af Nødvendighed; dog synes han ret hurtigt at have bedret sin økonomiske Situation. Naar han udskrev en Ekstraskat i 1549, var det aabenbart nærmest kun for at følge Brødrenes Eksempel (S. 587), og Pengene skal foreløbig blive liggende hos Amtmændene — en Bestemmelse, som dog „for allehaande Bagtankers Skyld“ klogeligt ændres, da Udskrivningen overfor Undersaatterne er blevet begrundet med øjeblikkelig Penge-nød (S. 653). At Hans særlig har været ængstelig for at støde Iven Reventlow for Hovedet, og at denne ikke altid har været let at behandle, fremgaar af mange Smaatræk. Man forstaar derfor, at han aabenbart ikke har været ivrig for at faa sin stormægtige Raadgiver med som Ledsager paa den store Brudfærd til Sachsen (se S. 502), ved hvilken Hertugen paa Kongens Vegne ledsagede Prinsesse Anna til hendes Formæling med Hertug August. Kuriøst er det iøvrigt, at denne festlige og sikkert hyggelige Familierejse overfor Undersaatterne bruges som Motiv til Skatteudskrivning ved i en Skrivelse herom at betegnes som „et hastigt Tog udenlands“, til hvilket en statelig Sum Penge vil være nødvendig — sidestillet med en foregaaende militær Ekspedition til Bremen Stift (!)

Hvad angaar Hans's indre Styrelse skal her kun, som en Stikprøve, omtales Brevenes Oplysninger vedrørende de ret uklare Forhold om Præsteembedernes Besættelse i Nordslesvig i den første efterreformatoriske Tid. Det fremgaar, at Sognepræsten i Landsognene kaldes af Menigheden (S. 363 f., 528), uden at der oplyses noget om Valgmaaden. I Skærbæk, hvor Sognefolkene ikke havde kunnet blive enige, vælger Amtmanden mellem to af dem indstillede Kandidater (S. 516). Valget stadfæstes af Hertugen, som samtidig giver Præsten Tilladelse til „at besidde og bruge“ Sognekirken (S. 56), „forlener“ ham med den, som det hedder (S. 363 f., 368, 440). Angaaende Kirketien- den bestemmer han, at den, i det mindste i 1549, skal forbeholdes Kirkerne selv (S. 647). Præstegaardens Bygning ejes af Præsten selv (S. 331, 333), hvilket rimeligvis har bidraget til den allerede nu almindelige Skik, at Søn følger efter Fader.

Som man vil se, bekræfter disse Oplysninger den hidtil herskende Opfattelse af disse Forhold. En nærmere Omtale of Forvaltning og Retspleje bør opsættes, til de kommende Bind har medført en Forøgelse af Stoffet. Et enkelt Brev, nemlig en Skrivelse fra Hertugen til hans meget brugte Raadgiver, Amtmand i Haderslev Sivert Rantzau, kan Anm. dog ikke modstaa at omtale, mindre for dets juridiske end psykologiske Interesse, idet der herved kastes Lys over Hans's Omsorg for det kære Vildt, parret med hans Utilbøjelighed til at efterleve den dattede Strafferets drakoniske Bestemmelser angaaende Tyve, grebet paa fersk Gerning. En saadan, der er fængslet, grebet i at have skudt en Hare, skal „under en lempelig Tortur, uden synderlig Livsfare“ forhøres om tidligere Forseelser m. m. og derefter, hvad enten han bekender eller ikke, til Skræk og Advarsel for andre anklages paa Livet og behandles som en, der skal henrettes. Imidlertid skal Amtmanden, uden at Hertugen indblandes deri, iværksætte en Forbøn af Fruer, Jomfruer eller „andre ufordægtige Personer“, hvorefter Fangen skal benaades med Betaling af en Bøde (S. 404).

Man har for Udgivelsen fulgt samme Principper, som ligger til Grund for Kancelliets Brevbøger (jvf. Forordet til Bd. I); dog er Arbejdets Rammer blevet udvidet ved Medtagelsen af de udenrigske Breve. De Hansborgske Registranter har endvidere den Fordel at være kommenteret i et ganske andet Omfang end den kongerigske Publikation, og der er foretaget et grundigt Arbejde for at klargøre de enkelte Breves Sammenhæng med andre, saavel ud- som indgaaede Skrivelser i Hans den Ældres eller det kongelige tyske Kancellis Arkiv. Ogsaa Udarbejdelsen af Uddragene har været en krævende Opgave, ifølge Sagens Natur langt mere end for de danske Brevbøgers Vedkommende. Gennemgaaende er de meget vidtløftige, hvilket naturligvis har sine Fordele ved at give Sikkerhed for Fuldstændighed og Paalidelighed; en kortere, mere sammentrængt Gengivelse vilde dog i mange Tilfælde have været ønskelig og ogsaa mulig uden skadelig Virkning for Kvaliteten, navnlig hvor det drejer sig om Skrivelser, hvis Interesse ikke svarer til deres Længde. Oversættelsen er i det hele vellykket, selv om der paa enkelte Punkter kan rettes Indvendinger. Saaledes bør Bescheidenheit næppe gengives som Beskedenhed (S. 576), men som Klogskab eller Maadehold og Knab ikke som Knægt (S. 425); Bibeholdelsen af de tyske (specielt juridiske) Udtryk i den danske Oversættelse gør Teksten vanskeligere tilgængelig, men har vel næppe kunnet undgaas. Som Helhed maa det siges, at Udgiverens Opgave er løst paa udmærket Maade med en Grun-

dighed, Skarpsindighed og Sagkundskab, der giver de bedste Løfter for Fortsættelsen af dette ikke mindst for Sønderjyllands Historie betydningsfulde Værk.

Ønskeligt havde det været, om Selskabet ved et saa vidt spændende Foretagende i Lighed med Kancelliets Brevbøger havde ladet hvert Bind forsyne i det mindste med et Navne-register, da Mangelen af et saadant vil være meget følelig i den Tid, der maa hengaa, inden den hele Række, saaledes som Planen er, afsluttes med Fællesregistre. *Johanne Skovgaard.*

Festgabe

Professor D. Dr. **Otto Scheel** zum 75. Geburtstage am 7. März 1951 dargebracht. (Schriften des Vereins für Schl.-Holst. Kirchengeschichte. 2. Reihe, 10. Band, 2. Heft, Preetz/Holstein, 1950).

Dette andet hefte efter sidste verdenskrig af den kendte tyske kirkehistoriske publikation fremtræder som et festskrift til den i Nordslesvig fødte kirkehistoriker Otto Scheel. Hans professorgerning faldt ved universitetet i Tübingen, hvor han erhvervede sig et navn som Luther-forsker og skrev en stor Luther-biografi (I—II, 1916—17, I,³ 1921). Men efter Tysklands sammenbrud i 1918 og hans fødestavns afståelse til Danmark i 1920 søgte han til Kiel, hvor han fik overdraget et historisk professorat. Slesvigeren kastede sig nu over udforskningen af grænselandet Slesvigs problemer, maaske i tanken om A. D. Jørgensens historiske livsopgave, at udgranske årsagerne til den hjemstavnen overgåede ulykke. En anseelig række, noget spredte afhandlinger er blevet resultatet af dette forskerarbejde, som sidste krig så naturligvis gjorde stort afbræk i. Særlig Hedeby-spørgsmålet, denne oldtidens vigtige handelsplads ved Nordens sydgrænse, har optaget ham. I sommer har han på den sl.-holst. kirkehistoriske forenings årsmøde i Slesvig by holdt foredrag om „Dahlbyhof (Dalby sogn ved Kolding, hans moders barndomshjem, der ejedes af den kendte sl.-holst. sindede stænderdeputeret Petersen) und Christiansfeld“ (moderens skoleby), vel indledningskapitlet til en kommende selvbiografi.

Det 192 sider store festskrifts indhold har også bud til danske historisk interesserede læsere, især naturligvis de nordslesvigske bidrag. Jeg skal da her give en kort oversigt over de enkelte artikler i rækkefølge.

Professor i kirkehistorie ved Kiels universitet, formand for foreningen dr. P. Meinhold giver til indledning en kort vurdering

af Scheels livsindsats. Derefter skriver pastor emer. W. Meyer i Slesvig om „Neueres über das Alter des Schleswiger Domes“ (s. 1—7), og pastor D. Dr. W. Jensen i Wandsbeck, præstesøn fra Rinkenæs, om „Herzog Christian von Schleswig-Holstein und Landgraf Philipp von Hessen. Zur Geschichte der Reformation in Schleswig-Holstein“ (s. 8—19), med benyttelse af den i Marburg landsarkiv opbevarede værdifulde brevveksling mellem den unge danske fyrste og hans ældre slægtning i Hessen, der anmodes om råd i reformationens gennemførelse heroppe. Så følger et lille stykke af Dr. Th. O. Achelis i Rendsborg, der er kendt af danske læsere for sine talrige værdifulde arkivstudier. om nordslesvigske forhold, skrevne både på tysk og på dansk, „Weigerung der Eiderstedter Geistlichkeit eine Kirchenvisitation durch den königlichen Generalsuperintendenten zuzulassen, 1678“ (s. 20—23). En yngre dansk genealog, C. Langholz fra Åbenrå, nu i Thisted, offentliggør en personalhistorisk interessant levnedstegning, et vita af en præst i Ravsted 1681—1708 ved dennes død, „Der Lebenslauf eines nordschleswigschen Dorfpredigers aus der letzten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Personalia des Seel. H. Pastoris von Rapstedt H. Tychonis Thomæi Tychsen,“ der stammede fra en kendt patricierslægt i Tønder, tilflyttet fra Hjerpsted sogn. Bibliotekar emer. dr. R. Bülck i Kiel giver et levnedsskild af en i sin tid værdsat holstensk salmedigter, „Mauritius Kramer. Ein schleswig-holsteinscher Kirchenliederdichter des 17. Jahrhunderts (s. 33—40).

Derefter følger atter et nordslesvigsk bidrag af betydelig historisk interesse, fortrinligt skrevet af den kendte historiske forfatter, pastor emer. Th. Matthiesen i Flensborg, der stammer fra Haderslev, „Gotthard Johann Zwerg und Olaus Hinrich Moller. Freundesbriefe aus der Zeit des Pietismus. 1741—1751.“ (s. 41—64). Disse 43 breve fra Zwerg, der 1742 var blevet præst i Moltrup-Bjærning ved Haderslev til sin tidlige død i 1751, stilet til studiefællen fra Jena og København, den kendte genealog O. H. Moller, opbevares i Flensborg byarkiv. De giver et frisk og levende indtryk af pietismens første brydningstid i et enkelt nordslesvigsk pastorat, hvor den ny tiltrådte præst søgte at vække folket til personlig kristendom. Zwerg følte sig ikke helt i overensstemmelse med herrnhutismen, som i disse år fik sit betydelige centrum i Stepping præstegård med J. Kastrop som leder, men han tog til den anden side ganske afgjort afstand fra sine „verdslige“ nabopræster i Tyrstrup, Fjelstrup og Hammelev, som han helst så afløst af ham selv ligesindede. Han fik indført private opbyggelsesmøder i præstegaarden efter søndagstjenesten, hvor han kateketisk gennemgik sin præ-

diken fra kirken og øvede personlig sjælesorg. Der indledtes og sluttedes med en salme fra Brorsons „Rare Klenodie“, som han sammen med Jersins opbyggelsesbøger og Nye Testamenter spredte i sine sogne i anseelige tal. Til at begynde med kom kun nogle få sogneboere til disse private sammenkomster, men da generalsuperintendent Conradi ved sin visitats i 1743 i kirken havde opmuntrret til at søge denne private sjælesorg og samfundspleje, øgedes tallet til 30 og flere, mest yngre folk, som naturligt nok var mere opladt for de nye tanker. Hån og forfølgelse udeblev heller ikke. Gloser som „hellige Hunde“ anvendtes på de vakte. Også et andet af pietismens arbejdsmidler, præstekonventer til indbyrdes sjælesorg, søgte Zwerg at få indført på egnen, men forgæves i første omgang. Og snart gjorde hans tidlige død en ende på hans pietistiske præstegering paa stedet. Hvorvidt dette er blevet fortsat af hans efterfølger, der havde været lærer ved Vajsenhuset i København, kan ikke afgøres. Jonas Brodersen har ingen optegnelser om pietistisk eller herrnhutisk liv i de nævnte sogne.

Næste bidrag er af professor dr. G. Hoffmann i Slesvig og handler om Claus Harms' genvordigheder med sin sognepræst ved Nicolai kirke i Kiel efter sin af studenterne fremhjulpet kaldelse dertil som kapellan, „Johann Georg Fock als Gegner von Claus Harms“ (s. 65—84), to tidsaldre, rationalismens og romantismens, som mødtes og brødes med den sidste som sejrende. Dr. Achelis' nu følgende biografiske skitse af det nord-slesvigske præsteseminars kendte og dygtige leder H. S. Prahl (død 1930), „Hans Schlaikier Prahl“ (s. 86—90), forelaa allerede i manuskript i 1933, men måtte dengang på Hitlers bud forblive i skuffen. Det er et omhyggeligt tilrettelagt arbejde, som engang burde udvides til en større selvstændig biografi. Der fortsættes med en skildring ved den nuværende tyske præst i Gøteborg H. Kiesow af denne bys tyske præster gennem tiden fra 1623 til i dag, „Schleswig-Holsteinische Geistlichkeit zu Gothenburg“ (s. 91—101), blandt hvilke også findes to nordslesvigere, der i et tidehverv forlod deres hjemstavn for at gå til udlandet, nemlig Chr. Prehn, født i Åbenrå, efter 1850 og Th. Tiedje, indtil 1920 præst i Ravsted. Pastor dr. W. Lewerenz i Lübeck beretter kort om „Der Wiederaufbau von St. Marien zu Lübeck“ (s. 102—04), en af sidste krigs smertelige kirkeruiner, hvortil føjes Johanna Kolbes „Über die neuaufgedeckten Wandmalereien in St. Marien zu Lübeck“ (s. 105—12, illustreret), som krigsødelæggelsen har bragt for dagen. Endelig optrykkes ved den nævnte dr. W. Jensen „Abschiedsbrief des schleswigschen Generalsuperintendenten Dr. Chr. Fr. Callisen“ (s. 113—

14), som havde indvarslet den nye romantiske kirketid efter Adlers rationalistiske, men som 72-årig ikke følte sig arbejdsdygtig nok til at magte de nye opgaver efter 1848-begivenhederne og derfor overlod valpladsen til yngre kræfter.

Den største interesse knytter der sig nu for danske læsere i det følgende til dr. Achelis' store kritiske anmeldelse af de to danske festskrifter til 1000-års jubilæerne i Ribe og Haderslev stifter, „Tausend Jahre der Stifter Ripen und Schleswig (s. 115—54), og især da til hans meget vidende kritiske referat af Hejselbjerg Paulsens store afhandling om de nordslesvigske præsters afstamning, uddannelse, kaldelsesmåde og prædikesprog. Bemærkelsesværdigt er det, at de to forskeres synspunkter ikke ligger langt fra hinanden. Blandt andet konstateres fra begge sider, at det nedertyske gudstjenestesprog forbavsende hurtigt efter reformationen fik førstepladsen i de nordslesvigske købstæder. Medens danskeren anser denne tyske sprogbenyttelse som en kirkelig og national ulykke, forsvarer tyskeren den som naturlig, da befolkningen nu engang selv ønskede den. Hertil er at sige, at det i virkeligheden kun var den tids overvejende fra Tyskland indkaldte præster i de ledende stillinger og en forholdsvis fåtallig tyskdannet overklasse, som ønskede og autoritært indførte tysk kirke- og undervisningssprog, medens den store almue af overvejende dansk rod og mål blev behandlet som askepot og kun fik tildelt en dansk bigudstjeneste med tyske salmer. Det synes derfor vanskeligt at opretholde dr. Achelis' almindeligt tyske hævde af det tyske sprogs naturlige hjemstavnsret i hertugdømmet Slesvig fra gammel tid. Tysken var nu engang fra begyndelsen et overklassefænomen og dermed en „Überfremdung“ af landets nedarvede mål. På den anden side må dens langsomme fremtrængen mod nord også som almuens omgangssprog ved især de tyskdannede præsters ihærdige indsats gennem tiderne, begunstiget af det dynastiske helstatsstyre i det såkaldte dansk-tyske monarki siges at give den en vis historisk ret i landet. At kirkens tilsynsmænd i det 18. århundrede trods deres egen tyske indstilling af kirkelige grunde havde tanker om at tilbagegive det danske sprog dets naturlige ret i kirke og skole i overensstemmelse med almuens modersmål, nævnes af begge forskere. Men der skete som bekendt alligevel så godt som intet og Sydslesvig overlodes dermed til en åndelig dødstilstand indtil i dag.

Festskriftet afsluttes med en nyttig „Bibliographie Otto Scheel“ (s. 155—79) ved dr. Bülck. Det vidner som helhed om sober tysk videnskabelighed, der altid vil kunne mødes til frugtbar tankeudveksling med dansk af samme art.

Jens Holdt.

To små bøger af J. Schmidt-Wodder

J. Schmidt-Wodder: Mensch zu Menschen in einer Grenzlandgemeinde. [1948]. Samme: Um die Existenz des deutschen Volkes und den Aufbau Europas [1949].

Fhv. folketingsmand, pastor Schmidts lille erindringskrift fra sin præstetid i det vestslesvigske Vodder sogn 1896—1919 giver et smukt og sympatisk billede både af forfatteren og det sogn, han kom til at virke i. Schmidt var — til forskel fra de fleste af hans embedsbrødre i Nordslesvig — fra begyndelsen frisindet indstillet både i kirkelige og nationale spørgsmål. Om man vil, kan man kalde ham grundtvigianer med tysk fortegn. Gennem begynderårenes brydninger søgte og fik han et ærligt og åbent forhold til sit „næsten rent danske sogn“, idet han selv bevidst bekendte sig som tilhørende det tyske folk, men ligeså bevidst gav udtryk for sin agtelse for sine sognebeboeres danskhed. Enhver nationalitet — på tysk side her en broget, af pastor Jacobsen, Skærbæk, indforskrevet kolonistflok — måtte have frihed til at pleje sit eget åndsliv med respekt for modparten og uden proselytmageri. Også kirkeligt byggede pastor Schmidt sit sognarbejde op på denne fundamentale menneskerettighed fra dåbens stund frit at måtte være sig selv som barnet i faderens hånd og mødes som menneske med sit medmenneske uden dogmatiske spændetrøjer. På dette grundlag måtte han da træde i åben opposition til den officielle tyske magtpolitik i grænselandet og finde sit kirkelige stade uafhængigt af de kirkelige retninger.

Herom fortæller skriftet jævnt og levende med mange små oplysende karakteristikker af de almuemennesker, han som præst og landmand kom i berøring med, deriblandt den kunstnerisk begavede billedskærer Jes Lind. At han også fra dansk, særlig grundtvigsk side blev respekteret som den redelige modstander, han var, og mødtes med megen menneskelig tillid, får vi ligeledes adskillige vidnesbyrd om.

Nogle af den tyske kapitulations skuffelse dikterede sure og uretfærdige udfald mod det danske folk i skriftets slutning burde hellere være udeladt. De skæmmer det indtagende billede af en fribåren modstander, vi ellers får i disse fordringsløse, historisk velkomne præsteerindringer fra den tyske tid.

Det andet lidt omfangsrigere skrift om „det tyske folks eksistenskamp og Europas nyopbygning“ viser pastor Schmidt som storpolitiker, der prøver at vise en vej ud af det tyske folks nuværende håbløshed. Han indrømmer nu åbent hitlerismens store bedrag overfor det tyske folk og verden („At national-

socialismen skuffe de og vildledte så megen ren idealisme, er måske dens tungeste skyld“), men hævder stadig det tyske folks specielle mission i Østen som bølgebryder mod panslavismen (og i Afrika som koloniasator), helst ad fredelig bosættelses vej, men — om det skal være — også gennem krig og vold. Han opfordrer sit folk til at afkaste nederlagsmentaliteten og atter at indtage sin førende plads i et nyt Europa — med mange bitre ord om de allieredes efter hans mening ukloge Europa-politik og Danmarks påståede hævnpolitik overfor det sagesløse, trofaste tyske mindretal i Nordslesvig. J e n s H o l d t.

Nicolai Svendsen:

Spare- og Laanekassen for Skærbæk og Omegn gennem 90 Aar med nogle Træk af Egnens Historie.

Alfred Møllers Boghandel, Skærbæk, 1950.

Den første sønderjydske sparekasse oprettedes den 1. januar 1816 i bydelen Frederiksberg i Slesvig købstad. Der gik adskillig tid, inden der kom nogle flere uden for købstæderne. En af de første i Haderslev amt kom i Skærbæk, oprettet den 1. oktober 1860. Det er altså kun 90, ikke 100 år siden. Når man endda nu har udgivet et mindeskrift, er det ikke mindst, fordi der nu findes den mand, der har kunnet skrive det bedre end nogen anden.

Det er *Nicolai Svendsen*, som er født i sognet, som har været skolelærer i en kort tid, derefter redaktør først af „Hejmdal“, så af „Dannevirke“, i overgangstiden borgmester i Haderslev og endelig i mange år amtsskolekonsulent i Tønder. Han har altid vedligeholdt stærke bånd til den hjemstavn, i hvis overleveringer han er vokset op, han har levet med i byens udvikling, har kendt dens og sparekassens ledende mænd, og han er i stand til at skrive. Han har ud fra disse forudsætninger skabt en god og letlæselig bog, hvis emne når langt ud over sparekassens egen historie. Det er dog ikke en Skærbæks sognekronike, han har skrevet. Det er snarere udvalgte kapitler af sognets historie. Der er således straks en række korte levnedstegninger af de mænd, som var med til at lave sparekassen, med andre ord af sognets og hele egnens mest fremtrædende mænd, korte og rammende karakteristiker. Naturligvis er sparekassens egen historie den ledende tanke i bogen; men Svendsen kan ikke lade været med at tage dele af den sognehistorie med, han kender som ingen anden.

Der er f. eks. kapitler, der hedder „Færdselsforhold“, „Læger og Apotekere“, „Kirke og Skole i ældre Tid“ og „Slægter og Navne“. Under fællestitlen „Kampaarene“ står der tre afsnit, hvoraf de to hedder: „Fortyskningen paa Højdepunktet“ og „2000 Mark-Affæren og den tyske Banks Skæbne“. Det hele fortælles flydende, Svendsen er ikke forgæves gammel redaktør. Han er også vant til at se kritisk på sine kilder; der er næppe nævneværdige urigtigheder eller huskefejl i bogen.

Det er en fortrinlig bog, sparekassen i Skærbæk har udsendt, et velvalgt kildemateriale for den mand, der en gang skal skrive Skærbæks historie i udførligere form. Det vil dog næppe nogen gøre i vor tid, således som Nicolai Svendsen har vist, at han kan.

H. Lausten-Thomsen.

Tønder Landmandsbank 1901—1951

Den første selvstændige bank i Nordslesvig „Den Nordslesvigske Folkebank“ i Åbenrå oprettedes efter tilskyndelse af møller Jørgen Fausbøl i Branderup i sommeren 1872, og 3 år efter fulgte „Haderslev Bank“. I 1885 omdannedes en andelslånkasse i Tønder til „Creditbank“, som forholdene den gang var i Tønder, naturligvis under tysk ledelse; men i 1887 danndes „Lygumkloster Bank“ (nu Løgumkloster Bank), hvis aktionærer og ledelse for største delens vedkommende var danske. I Tønder by nåede man først i 1901 til oprettelse af en dansk bank, „Tønder Landmandsbank.“

I dag findes Tønder Landmandsbank i et af byens smukkeste gamle huse på byens hovedgade. Den har i de 50 år mødt adskillig modgang ved uheldigt udlån eller ved svig; men endda skriver dens formand, gårdejer Hans Andersen i Kongsbjerg med rette i det overordentlig smukt udstyrede festskrift, at „den ser den kommende tid i møde med tillid. Hvorledes de ydre forhold for banken og dens virkekreds vil forme sig under tidens uro og usikkerhed ligger endnu i tåge, men erfaringer, der er vundet, traditioner, der er skabt og arvetaget i 50 år, skal dog være en ballast og kraftreserve til at føre vor kurs videre gennem al slags vejr.“

Det er overlærer W. Christiansen i Tønder, som har skrevet festskriftet i samråd med fhv. amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen. Afsnittet om tiden fra 1937 er dog skrevet af bankens direktør, borgmester J. Paulsen. Der kunne være skrevet noget udførligere om selve bankens arbejde. Man kan ved læsningen savne enkeltheder, man synes, skulle have været med.

Der er naturligvis oplysninger om bankens skæbne i de enkelte tidsafsnit og mange tal, som det sig hør og bør; men det, der giver festskriftet blivende værdi, er fremstillingen af bankens forhistorie og fortællingen om de mænd, som har været med i bankens ledelse. Man får også et stærkt indtryk af den troskab og stadigt fornyede tillid, hvormed egnens danske befolkning under alle forhold har sluttet op om sin bank. Det har været forudsætningen for, at den har kunnet røgte sin opgave til gavn for Tønders og Tønderegnens danskhed og til økonomisk støtte for Vestslesvigs borgere og bønder. *H. Lausten-Thomsen.*

H. P. Jørgensen:

Uge sogn — Et grænsesogn i 1500 aar. 1951

Til rækken af sønderjydske sognehistorier, der har set lyset i de senere aar, føjer sig nu Uge sogns historie. Gaardejer H. P. Jørgensen, Olmersvold, staar paa titelbladet som forfatter, men vigtige afsnit — dækkende mere end en trediedel af bogens side-tal — er skrevet af bibliotekar Aage Bonde. I forordet takkes endvidere landsarkivar Hvidtfeldt for bistand ved udarbejdelsen og kritisk gennemgang af manuskriptet.

I bogen er behandlet, hvad der bør behandles i en sognehistorie. Efter et kort topografisk afsnit gaar H. P. Jørgensen over til en skildring af sognet i oldtid og middelalder. Hærvejen, Olmersvold og Urnehoved landsting giver især stof til dette afsnit. H. P. Jørgensen gør her de samme synspunkter gældende som tidligere fremsat i „Sønderjydske årbøger“ og „Sønderjydske månedsskrift“ og afviser H. V. Gregersens og Marstrands kritik af hans opfattelse af landstingets placering. Aage Bonde skriver interessant om 1600-tallets krige, og i to vægtige afsnit skildrer han kirken og de kirkelige forhold samt skolevæsenet. Der er i disse afsnit gravet dybt i det arkivalske materiale. Den fremstilling, der er givet af den sønderjydske landsbyskoles op-rindelse og ældre historie, fortjener at læses af alle med interesse for sønderjydske skolevæsens historie. Aage Bonde behandler ogsaa sognets landbrugsforhold før udskiftningen, medens H. P. Jørgensen har skrevet om selve udskiftningen og landbrugets forhold i tiden op til den første verdenskrig, ligesom han fortæller om gaarde og slægter og gengiver træk af det liv, der levedes i sognet i forrige aarhundrede.

I Uge sogn har tyskheden i den tid, der har bestaaet et nationalt modsætningsforhold i Nordslesvig, haft et af sine sikre støttepunkter (Klein-Deutschland). Aage Bonde, der har strejft

dette spørgsmaal i afhandlingerne om kirken og skolen, behandler det udførligt i et afsnit om de nationale forhold fra 1840 til den første verdenskrig, hvorefter H. P. Jørgensen med selvoplevelsens styrke fortæller om de fire onde aar 1914—1918 og afstemningstiden. Bogens sidste sider indeholder en oversigt over udviklingen i sognet siden 1920. Som tillæg findes en fortegnelse over sognets præster og degne gennem tiderne.

Man glæder sig over denne smukke vilørgelse af sønderjydske lokalhistorisk litteratur. Forhaabentlig vil bogen finde frem til mange interesserede læsere uden for sognets grænser. En lille indvending: bogens illustrationsmateriale forekommer noget tilfældigt valgt og placeret.

K n u d F a n ø.

Medlemmer af Historisk samfund for Sønderjylland kan ved henvendelse til gårdejer H. P. Jørgensen, Olmersvold pr. Tinglev, få bogen til en favørpris af 8 kr. hæftet og 12 kr. indbundet. Bogladeprisen er henholdsvis 12 og 16 kr. Red.

Louis E. Grandjean:

De danske Gotlandsfarere

(Søhistoriske Skrifter IV)

Høst & Søn's Forlag 1950.

Søfartshistorikeren Louis E. Grandjeans skrift om de danske Gotlandsfarere hævder sig ved sit fornemme udstyr og sine mange udmærkede illustrationer smukt blandt den historielitteratur, der i de sidste år har set dagens lys. Det er også et skrift, der ved sit emnevalg må påkalde interessen hos den historisk interesserede her i vor landsdel. Helt fra hedenold har forbindelserne imellem Sønderjylland og Gotland jo været overordentlig intime, idet begge områder lå ved den nordeuropæiske handels hovedvej.

Men også i 1600- og 1700-tallet har der været nært samkvem tværs over Østersøen. Som vidnesbyrd herom bringer bogen om de danske Gotlandsfarere flere steder tal på det store antal skibe, der fra Flensborg, Egersund, Sønderborg og Åbenrå besejlede Gotland. Til tider indehavde disse sønderjyske byer tilsammen $\frac{1}{3}$ af den samlede tonnage i Gotlandsfarten!

Forfatteren søger at forklare dette ud fra så vel handelsmæssige som skibsmæssige forhold. Det må imidlertid også ses under en *politisk synsvinkel*. Det nævnes ganske rigtigt, at til at begynde med lå flensborgerne i spidsen med Gotlands-handelen, „men derefter trak de sig ud, mens Sønderborg og Åben-

rå-rederne holdt ud“. Forholdet er imidlertid det, at den kongelige by Flensborg havde føringen i den sønderjyske Gotlands-handel indtil Danmarks afståelse af øen i 1645. Men efter svenskekrigenes afslutning i 1660 blev det navnlig hertugens stad Åbenrå, som — tildels i forbindelse med Sønderborg — i læ af den lille gottorpske stats merkantilistiske bestræbelser og det nære venskab imellem Sverige og Gottorp formåede at tilkæmpe sig hovedparten af Gotlands-handelen, mens flensborgerne slog sig på handel med Norge. Som vist i S. årb. 1944, s. 56—91 lykkedes det endda åbenråerne under det meste af den store nordiske krig at holde søfarten på de svenske kyster vedlige. De tilhørte jo det neutrale Gottorp! —

Skriftet om de danske Gotlands-farere fortæller os også om skipper Marcus Schröder fra Åbenrå, der i midten af 1600-tallet blev den gotlandske kalkindustri store mand, ligesom vi hører om fire sønderborgere „Chr. Hööck, Mathias Riiper, Jöns Jöransson Hophman och Hans Krabbe“, som i 1730 skænkede Rute kirke på Gotland en tavle „till Gudz ära och kyrckians prydna“.

Som bogen nævner, afsluttedes dette interessante kapitel i Sønderjyllands og Gotlands historie omkring 1864, dog ikke så meget på grund af annekseren som fordi sejlskibenes saga nu snart ebbede ud. Kun Flensborg hævdede sig herefter som rederby, men nu drog skibene andetsteds hen.

Bogen bygger udelukkende på trykt materiale, og den endelige behandling af dette emne kan derfor ikke siges at foreligge endnu.

Hans Vald. Gregersen.

Rødding Frimenighed og dens Præstefolk 1889—1922

ved **M. K. Gram**, „Dannevirke“s Forlag, Haderslev, 1950.

Thade Petersens „De sønderjydske Frimenigheders Historie“ fra 1921 vil blive stående som standardværket om disse grundtvigske kirkefolks historiske bedrift i udlændighedstiden, både med hensyn til skildringen af de historiske fakta og af menighedernes indre liv, hvilket han jo alt sammen kendte af selvsyn. I 1949 kom Svend Zachariassens smukke skildring af Jørgen Eriksen og Sundeved frimenighed. Hertil føjes nu en ligeså levende og mere udtømmende fremstilling af et enkelt afsnit i den ældste frimenigheds historie, nemlig præstefolkene N. Lycke og hustru Kathrine, født Schou's virke i Rødding fra 1889

til 1922, skrevet med selvoplevelsens friske præg af et gammelt medlem af menigheden Mads K. Gram i Københoved, med bidrag af præsteparrets to døtre Signe Gad og Kristine Jensen. Da Cornelius Appel, menighedens første præst (1874—89) på grund af sygdom måtte nedlægge sit embede, trådte efter mange betænkeligheder Lycke til, på det tidspunkt degn i Gram. Menigheden var ved denne tid i forbindelse med hele den politiske udvikling i grænselandet nede i en bølgedal, men fra 90-erne af gik det fremad igen. Ungdommen, som havde været på højskole nordpå, meldte sig nu i rækkerne og Lycke selv voksede med gerningen. Og hvad han ikke formåede, det udfyldte hans begavede og energiske hustru. Trods — og vel til dels på grund af — de prøjsiske myndigheders stadige chikanerier voksede frikirken i styrke, hvilket i 1909 gav sig udtryk i bygningen af den smukke kirke til afløser af kirkesalen på højskolegården.

Men så kom den første verdenskrigs blodige år, som straks i begyndelsen tog begge de to af præsteparrets sønner, der lå inde som soldat. Fru Lyckes dagbogoptegnelser om dette smertelige tab, som efterhånden overgik så mange andre hjem med, og om krigsårenes store tyngde i det hele over den danske befolkning i Nordslesvig, er et historisk dokument af høj rang. Sammen med døtrenes skildring af livet i præstehjemmet, hvor børnene — ganske undtagelsesvis — også fik deres private skolegang, giver fru Lyckes tankemættede optegnelser bogen betydelig værdi. Vi møder her menneskeskæbner „under Guds Stempel“, som denne hårdt prøvede danske mor udtrykker sig. Fra hende udgik også til dels initiativet til de julehilsener til soldaterne ved fronten, som allerede fra 1914 og krigen ud bragte hjemmets bud til dets sønner i krigens ragnarok. Bogen slutter med minder fra genforeningens vemodsfyldte lykketid og præstefolkenes fredfyldte aftensæde. Det er blevet en ualmindelig velskrevet bog med et rigt historisk stof fra en skelsættende tid i vort grænselands omskiftelige historie, hvor vi atter må sande, at ånd i længden altid er stærkere end ydre magt. Bogen bør findes i alle landets biblioteker og gives en villende ungdom i hænde.

Jens Holdt.

Anerkendelse for afhandling i Sønderjydske årbøger

H. V. Gregersen tilkendt Dansk historisk Fællesforenings pris.

Ved Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i september meddelte formanden, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, at foreningens pris for året 1949 var tilkendt cand. mag. H. V. Gregersen for en afhandling i Sønderjydske årbøger og forfatteren T. Tobiassen Kragelund for en afhandling i Fra Ribe Amt. Tildelingen af prisen til H. V. Gregersen er begrundet i følgende udtalelse:

»I Sønderjydske årbøger 1949 har Hans Valdemar Gregersen i en afhandling med titlen »Bidrag til Åbenrås økonomiske Historie indtil ca. 1730« behandlet Åbenrås handel og skibsfart. Hovedvægten i fremstillingen ligger på årtierne på begge sider af 1700. På grundlag af et omfattende kildestof, først og fremmest bevarede toldregnskaber, har forfatteren givet en interessant skildring af byens økonomiske liv i disse år. Der foretages en undersøgelse af de skiftende konjunkturer, der først og fremmest var afhængige af krigene og de ydre statsretlige forhold. Skildringen holder sig dog ikke bare til de store almene linier, små karakteristiske enkeltheder f. eks. om nogle af skippernes rejser, giver liv over fremstillingen. Gregersens afhandling er ikke blot et værdifuldt bidrag til sønderjydske handelshistorie, den er samtidig et historisk arbejde, der har interesse for enhver, der beskæftiger sig med dansk byhistorie, fordi den viser, at arbejdet med købstædernes handels- og skibsfartshistorie kan give værdifulde resultater. I betragtning af artiklens almene interesse, den smukke måde, hvorpå undersøgelsen er ført igennem og den gode og klare fremstillingsform har Dansk historisk Fællesforenings bestyrelse vedtaget at tildele Hans Valdemar Gregersen, prisen for 1949 sammen med Tobiassen Kragelund«.

Redaktionen af Sønderjydske årbøger benytter lejligheden til at lykønske H. V. Gregersen med denne smukke og velfortjente anerkendelse.

Det er femte gang, en afhandling i Sønderjydske årbøger har fået tilkendt Dansk historisk Fællesforenings pris, der årligt tilkendes den eller de bedste afhandlinger i samtlige amtshistoriske samfunds årbøger.

Historisk Samfund 1950/51

Ved Peter Kr. Iversen og Knud Fanø.

Historisk samfunds årsmøde afholdtes i år i Broager forsamlingsgård søndag den 27. maj. Formanden, fhv. amtslæge, dr. med. H. Lausten-Thomsen bød velkommen til den store forsamling, der var mødt trods det dårlige vejr, og konstaterede, at årsmødet var lovligt indvarslet. Efter at formanden var valgt til dirigent, aflagde han følgende beretning om samfundets arbejde i det forløbne år:

Siden vi sidst har været samlet til årsmøde har Historisk samfund ved død mistet følgende medlemmer: Fhv. udenrigsminister, dr. phil. L. Moltesen, kontorchef Florander, Tønder, skoleinspektør A. Hansen, Haderslev, proprietær Have, Haderslev, gårdejer Mads Hybschmann, Uldallund, skoleinspektør Mads Møller, Haderslev, kommunebud Carl Petersen, Ø. Højst, gårdejer Jørgen Staugaard, Felsted, arkivbetjent Jeppe Juhl, Åbenrå, og skoleinspektør Oluf Hansen, Løjt.

[Edvidere udtalte formanden smukke mindeord over nationalmuseumsdirektør, dr. phil. P. Nørlund, der var afgået ved døden dagen i forvejen].

I årsberetningen sidste år blev det nævnt, at medlemstallet inden for Historisk samfund var stagneret. I år må vi desværre konstatere, at medlemstallet er gået noget tilbage. Det skyldes vel ikke, at der har været væsentlig større afgang ved egentlige udmeldelser, men især en mere håndfast optræden overfor de medlemmer, som af den ene eller anden grund inden for en rimelig frist ikke får betalt deres kontingent. Ved en kritisk gennemgang af kartoteket er der således slettet ca. 90 medlemmer, fordi de ikke har betalt medlemsbidrag. Det er beklageligt, at denne afgang har fundet sted, og styrelsen kan ikke se anden forklaring heri end dyrtiden, idet tilslutningen til vore arrangementer i det sidste par år har været stigende. Trods tilbagegangen er vi dog med et medlemstal på ca. 1140 stadig et af de største amtshistoriske samfund.

Men naturligvis vil vi gøre et forsøg på at nå op på det gamle medlemstal igen, og der vil derfor nu i disse dage til tillidsmændene blive udsendt indmeldelseskort med en kort redegørelse for Historisk samfunds arbejde. Vi beder tillidsmændene tage godt imod disse kort og fordele dem til historisk interesserede i deres sogn, idet vi samtidig

beder dem overfor disse emner understrege betydningen af, at Historisk samfund får flere medlemmer.

Vi har i lighed med tidligere år modtaget tilskud fra stat, amter og købstæder. Efter at statstilskudet er blevet forhøjet til 1500 kr. og amter og købstæder har forhøjet deres tilskud til 200 kr., hvilket jeg herved gerne vil bringe samfundets bedste tak for, har det i år ikke været nødvendigt at søge om ekstraordinært tilskud hos Dansk Kultursamfund til udgivelse af Sønderjydske årbøger i sædvanligt omfang. Derimod har vi i år søgt og fået en understøttelse på 1500 kr. fra kultursamfundet til udgivelse af bagermester Thorvald Petersens interessante og frisk fortalte erindringer fra tiden før 1920. Fremmedherredømmet står allerede for hovedparten af det yngre slægtled så mærkelig fjernt og uvirkeligt, og det er derfor vor opfattelse, at navnlig ungdommen vil kunne have fornøjelse og glæde af at læse denne erindringsbog, som vi håber at kunne udsende som nr. 12 i vor skrift-række i løbet af efteråret. Endvidere er der al god grund til at nævne, at fhv. amtsskolekonsulent Nic. Svendsen også har skrevet sine erindringer, og at der fra Dansk Kultursamfund er givet et betydeligt tilskud til deres udgivelse. Vi håber, at det vil lykkes os at få truffet en sådan ordning med det forlag, der kommer til at udgive værket, at vore medlemmer kan erhverve det til favørpris på samme måde, som det var tilfældet ved Refslund Poulsen-bogen. Historisk samfund er i det hele taget Dansk Kultursamfund megen tak skyldig for den store økonomiske støtte, det gennem årene har ydet og yder til udgivelse af værker med emner fra sønderjysk historie.

I forbindelse med omtalen af Nic. Svendsens og Thorvald Petersens memoirer skal det også nævnes, at Historisk samfund har bekostet afskrivning af Peder H. Smidts erindringer. Maskinskrevne eksemplarer af disse erindringer, som på en vis måde udgør et supplement til Refslund Poulsens minder, opbevares nu i landsarkivet og rigsarkivet, hvor interesserede vil kunne læse dem. Som allerede nævnt i beretningen sidste år har Th. Kaufmann til landsarkivet afleveret et stort erindringsværk, som Historisk samfund har dispositionsretten over. Til arkivet er endvidere afleveret J. N. H. Skrumsagers Æt og Minder, og den forhenværende motorsagkyndige i Tønder J. C. Rasmussens erindringer vil også blive deponeret der. Det må håbes, at denne samling af memoirer vil kunne udvides yderligere.

Af interesse for medlemmerne er det at vide, at styrelsen har besluttet at yde en rabat på $\frac{1}{3}$ af prisen, når der købes for mere end 25 kr. ad gangen af foreningens oplag af ældre skrifter. Samtidig er prisen for ældre årgange af Sønderjydske årbøger til og med 1940 fastsat til 4 kr. En fortegnelse over samtlige publikationer vil fremkomme i efterårsheftet af Sønderjydske årbøger.

Af vort øvrige arbejde kan anføres, at vi igen sidste sommer, d. 3.

sept., arrangerede en egnsvandring, denne gang på Vedsted—Skrydstrup-egnen og med museumsinspektør H. Neumann og pastor Hejselbjerg Paulsen som førere. Under en kaffepause i Over Jerstal stationskro talte jeg om de tre nationale bondeførere, som denne egn har fostret (Krüger, L. Skau og Hans Nissen). I turen deltog over 100 medlemmer, og den interesse, der har været udvist overfor disse udflugter opfordrer til fortsættelse. Vi har derfor nu bedt fhv. inspektør ved Nationalmuseet magister Hugo Matthiessen om en søndag i august at lede en tur langs den gamle hærvej fra Immervad bro over Urnehoved og Olmerdiget til Frøslev kro, hvor vi håber at kunne slutte af med et foredrag om Karsten Thomsen og hans digtning. Hugo Matthiessen har indvilget i at komme herved, og der vil til sin tid tilgå medlemmerne nærmere oplysninger angående programmet. Vi omgås endvidere så småt med planer om ad åre at kunne arrangere en tur til Slesvig—Dannevirke under kyndigt førerskab.

I november måned søgte vi ved et lille kursus sammen med den flensborgske lærerforening at vække interesse for lokalhistorisk arbejde blandt danske sydslesvigske lærere og andre danske dernede. Der var 25 deltagere, og der blev holdt foredrag af museumsdirektør, dr. Fuglsang om museerne som kilde for personal- og lokalhistorikere, af landsarkivar Hvidtfeldt om arkivvæsenet i Sydslesvig og af arkivar Iversen om det lokalhistoriske arbejdes organisation, trykte og mundtlige kilder m. m. Vi har drøftet muligheden af også at arrangere et lokalhistorisk kursus i Åbenrå i januar måned næste år. Hvis dette kursus bliver til noget, vil der blive nærmere redegjort for programmet i efterårsheftet af Sønderjydske årbøger og Sønderjydsk månedskrift.

Af andet historisk arbejde, som Historisk samfund vel ikke direkte er med i, men dog har vor største interesse, kan nævnes, at restaureringen af Thade Petersens fødegård på Rømmø, der foretages af Nationalmuseet, nu nærmer sig sin afslutning, og vor landsdel er dermed et ganske enestående museum rigere.

Der er ikke store hændelser at melde om i årets løb, men året er gået jævnt for Historisk samfund for Sønderjylland. Trods de stigende papirpriser har vi kunnet udsende Sønderjydske årbøger i sædvanligt omfang, endda med en indholdsfortegnelse over årgangene 1941-50 i tilgift, og det er os en glæde atter at kunne bringe en ny bog i vor skriftrække.

Formanden omtalte endvidere arbejdet med Flensborg-bogen, hvis udgivelse er blevet forsinket på grund af de store prisstigninger. Det var ikke lykkedes at formå noget forlag til at overtage udgivelsen, og de to foreninger, Grænseforeningen og Historisk samfund, der har taget initiativet til bogen, må derfor selv påtage sig udgivelsen.

Efter at kassereren, adjunkt Fanø, havde oplæst det reviderede regnskab, aflagde museumsinspektør Neumann, Haderslev, beretning og regnskab for Sønderjydske månedsskrift:

Jeg vil gerne også her udtrykke min beklagelse af, at arkivar Iver- sen har set sig nødsaget til at fratræde redaktionen fra årets begyndelse og takke ham for et for kortvarigt men godt samarbejde.

Abonnenttallet er stadig på ca. 600, men dog med svagt faldende tendens. Det er noget, som vist alle tidsskrifter mærker til, og som i forbindelse med de stigende papirpriser kan rumme en fare. Månedsskriftet har ikke direkte mærket noget til en forhøjelse af trykkeomkostningerne endnu, men hvis det kommer, skulle abonnenttallet ikke gerne stille os svagere.

Abonnenternes forhold til månedsskriftet er nu i virkeligheden opmuntrende for os. Trods tidernes ugunst sker der næsten ingen umotiveret afgang. Den svage nedgang der er, skyldes, at der kommer færre nye abonnenter. Og jeg vil da gerne sige her, at det er nødvendigt, at vi skaffer nogle flere. Jeg håber stærkt på, at jeg kan få et dusin nye abonnenter med hjem fra dette møde. Som det vil fremgå senere viser driftsregnskabet et lille overskud. Det går altså slet ikke baglæns, sådan som det er nu, men i betragtning af en forventet udgiftsstigning skulle vi ikke gerne have flere svage punkter end nødvendigt.

Driftsregnskabet 1950: Indtægt	7.181,65 kr.
Udgift:	6.783,41 kr.
minus formue	729.81 kr.

I den følgende drøftelse spurgte adjunkt, frk. Gudrun Greger- sen, Sønderborg, angående rubrikken „Samleren“ i Sønder- jydske månedsskrift, som hun savnede, og lærer Aug. Korse, Broager, ankede over, at Sønderjydske månedsskrift bragte for tungt stof. Månedsskriftet burde genvinde sin tidligere populære form. Neumann var klar over, at der var sket en ændring med månedsskriftets indhold, som alle ikke var lige begejstrede for, men redaktionen var i nogen grad afhængig af det stof, der ind- sendtes til den. Han så meget gerne, at de kritisk indstillede leverede artikler af mere populært tilsnit. Redaktør Morten Kamphøener, Åbenrå, efterlyste en systematisk indsamling af folkløstisk stof, hvorefter beretning og regnskab enstemmig godkendtes.

Til styrelsen genvalgte pastor H. F. Petersen, forstander Hans Lund og museumsinspektør H. Neumann. Revisorerne, seminarielærer S. Schoubye og konsulent Frank, genvalgte

ligeledes og til revisorsuppleant udpegedes bagermester Th. Petersen, Tønder.

Under eventuelt bestemtes, at årsmødet 1952 skulle afholdes på Rømø. Thorvald Petersen takkede Hist. samf. for meddelelsen om, at hans erindringer ville blive udsendt i skriferækken, og henstillede, at samfundet tog initiativet til en indsamling af beretninger om begivenhederne omkring folketingsvalget d. 3. april 1939.

Efter generalforsamlingen talte vort æresmedlem, dr. phil. M. Mackeprang, om biskop Jørgen Hansen og lærer Aug. Korse, Broager, om teglværksindustrien på Broagerland. Derefter vandrede årsmødets deltagere over i kirken, hvis tilblivelse og historie dr. Mackeprang berettede om. Til trods for at regnen igen var begyndt at strømme ned, ville de fleste af deltagerne dog ikke give afkald på det sidste punkt på programmet: besøg på mindehøjen for de faldne i den første verdenskrig.

Peter Kr. Iversen .

Årsregnskab og status pr. 31. 12. 1950

Indtægter:	Kr.	Udgifter:	Kr.
Medlemsbidrag	9.725 80	Trykning af skrifter .	8.830 60
Salg af skrifter	924 70	Honorarer	2.266 00
Annoncer	445 75	Ekspedition, kasserer,	
Tilskud	5.500 00	sekretær	700 00
Renter	64 93	Frugt og omdeling ...	1.981 35
Refslund Poulsen-bogen	137 50	Repræsentation, annon-	
Forskelligt	58 00	cer, møder	701 00
		Kontingent m. m. ...	199 00
		Balance	2.178 73
	<u>16.856 68</u>		<u>16.856 68</u>

Aktiver:	Kr.	Passiver:	Kr.
Post- og bankkonti ...	2.773 64	Forudbetalt kontingent	95 20
Kontant	424 85	Regning	241 50
Udestående fordringer		Formue	2989 79
Kontingentrestance ...	68 00		
Salg	10 00		
	<u>3.276 49</u>		<u>3.276 49</u>

Knud Fanø.

Regnskabet er revideret, fundet rigtigt og i overensstemmelse med de forhåndsenværende bilag. Kassebeholdningen pr. 31. 12. 1950 foreld anførte dato. Yderligere er regnskabet kontrolleret op til 18. maj 1951 og befundet i orden.

Tønder, den 22. maj og 24. maj 1951.

Sig. Schoubye. Jørgen Frank.

Historisk samfund for Sønderjylland

udgiver *Sønderjydske årbøger* og *Sønderjydske månedsskrift*.

Styrelsen er for tiden fhv. amtslæge, dr. med. H. Lausten-Thomsen, Åbenrå (formand), arkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå (sekretær), adjunkt Knud Fanø, Tønder (kasserer), højskoleforstander Hans Lund, Rødding, museumsinspektør H. Neumann, Haderslev, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg, sognepræst H. Hejselbjerg-Paulsen, Fjellstrup, pastor H. F. Petersen, Flensborg, gårdejer Sv. A. Hanssen, Nørremølle, overlærer Werner Christiansen, Tønder, viceskoleinspektør Chr. Stenz, Flensborg, og som æresmedlem fhv. museumsdirektør, dr. phil. M. Mackeprang, København.

Formand, sekretær og kasserer danner forretningsudvalg.

Redaktionsudvalget for *Sønderjydske årbøger* består af H. Lausten-Thomsen, Hans Lund, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen.

Sønderjydske månedsskrift redigeres af H. Neumann og Chr. Stenz.

Medlemsbidraget er 6 kr. årligt eller mindst 100 kr. een gang for alle. Medlemmerne modtager *Sønderjydske årbøger* gratis. *Sønderjydske månedsskrift* bestilles hos postvæsnet og koster 2 kr. 15 øre fjerdingårligt. I boghandelen eller bestilt hos museumsinspektør H. Neumann, Astrupvej, Haderslev, koster det 2 kr. Indmeldelser modtages af alle styrelsesmedlemmer.

INDHOLD:

Hans Vald. Gregersen: Fra den nationale væk- kelse i langsovnene omkring Åabenrå	Side 161—201
Anders Bjerrum: Anglernes hjemstavn	» 202—254
J. Holdt: En sømandsfærd for 100 år siden	» 255—291
Anmeldelser:	
Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Hol- stein, Kreis Eckernförde (ved M. Mackeprang) ..	» 292—296
Emilie Andersen: De Hansborgske Registranter II (ved Johanne Skovgaard)	» 296—300
Festgabe Professor D. Dr. Otto Scheel zum 75. Geburtstage am 7. März 1951 dargebracht (ved J. Holdt)	» 300—303
To små bøger af J. Schmidt Wodder (ved J. Holdt)	» 304—305
Nicolai Svendsen: Spare- og lånekassen for Skær- bæk og omegn gennem 90 år med nogle træk af egnens historie (ved H. Lausten-Thomsen)	» 305—306
Tønder Landmandsbank 1901—51 (ved H. Lau- sten-Thomsen)	» 306—307
H. P. Jørgensen: Uge sogn — Et grænsesogn i 1500 år (ved Knud Fanø)	» 307—308
Louis E. Grandjean: De danske Gotlandsfarere (ved Hans Vald. Gregersen)	» 308—309
M. K. Gram: Rødding frimenighed og dens præ- stefolk 1889—1922 (ved J. Holdt)	» 309—310
Anerkendelse for afhandling i <i>Sønderjydske årbøger</i> ..	» 311
Peter Kr. Iversen og Knud Fanø: Historisk samfund 1950/51	» 312—316

I kommission hos

Danske Boghandleres Kommissionsanstalt,
Nyropsgade 19, København V.